کەلتوور

پرۆژەیەکی کوردی خەیاڵ ئامێز

ئازاد توفیق خەیات

٢٠٢٠

- ناوی کتێب : کەلتوور پرۆژەیەکی کوردی خەیاڵ ئامێز
- نووسەر : ئازاد تۆفیق خەیات
- بابـــەت : کوردۆلۆجی
- دیزاینی ناوەرۆك : مەریوان قەفتان
- هەڵەبڕیی: نووسەر
- دیزاینی بەرگ : هونەر عوسمان
- سەرپەرشتیاری چاپ : مەریوان قەفتان
- تیراژ : ٥٠٠
- چاپخانە : ناوەندی سارا
- نۆبەتی چاپ : چاپی یەکەم

لە بەڕێوەبەرێتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی ( ) ی ساڵی (٢٠٢٠) ی پێدراوە.

پـرۆژەی قەفتـــان

١٤

خ٤٢٣ خەیات، ئازاد تۆفیق

کەلتوور پڕۆژەیەکی کوردی خەیاڵ ئامێز

نووسینی ئازاد تۆفیق خەیات . ـ چ ١. ـ

سلێمانی: چاپخانەی ناوەندی سارا ، ٢٠٢٠

١٨٦ ل ١٤,٨ سم X ٢١ سم

١. کوردۆلۆجی

٢. ناونیشان

سەرپەرشتیاری چاپ

مەریوان قەفتان

لەبڵاوکراوەکانی

پڕۆژەی قەفتان بۆچاپ و بڵاوکردنەوە - (١٤)

سوپاس وپێزانین

سوپاسێکی زۆرم بۆ هەموو ئەو بەڕێزانەی لە ژیانمدا هاوکار ویارمەتیدەرم بوون، بە تایبەت ئەوانەی لە بواری چاپدا زۆرترین ئەرك وماندووبوونیان لەگەڵمدا کێشاوە.

لێرەدا جێی ئاماژەپێکردنە، کەسایەتییەکی دڵسۆز و ڕۆشنبیری وەك بەڕێز (مەریوان قەفتان) لە پێشینەی ئەوانە بووە کە هەردەم سەرپەرشتیار وهاوکار وهاندەرێکی باشم بووە لە بەجێگەیاندنی بابەتەکانمدا. ئەمە وێڕای کەسایەتییەکی بەڕێزی تر کە (نەوزاد قەفتان)ە، بەوەی سالانێکە خزمەتی ئەلف وبێی کوردیی دەکات وتەواوی تێچووی بەرهەمگەلێکی کوردیی گرتووەتە ئەستۆ، ولە ڕێی (پڕۆژەی قەفتان)ەوە هەم هاوکاری ڕۆشنبیران ونووسەرانی کورد بووە، هەم خانەخوێیەکی ڕەسەن و بەئەمەکی پێنووس وڕێنووس وتیانووسی کوردیی بووە.

جارێکیتر لە دڵەوە سوپاسیان دەکەم.

پێشکەش

پێشکەشە بە هەموو:

- ئەقلێك
- تازەگەرییەك
- کەلتوورێکی نوێ

ئازاد تۆفیق خەیات

ناوەڕۆک

پێشگۆتن ٧

سەرەتا ١٠

تەوەری یەکەم

أ- پێناسەی کەلتوور ١٤

ب- پێناسەی پۆشنبیریی ٢٦

ج- ئەو خەسڵەت وبواره کەلتووریانەی خانەی پۆشنبیریی لەخۆی دەگرێ ٣٤

تەوەری دووەم

أ- پێناسەی ئایین ٥٥

ب- ئەو خەسڵەت وبواره کەلتووریانەی خانەی ئایین لەخۆی دەگرێ ٥٩

تەوەری سێیەم

أ- پێناسەی دەروونناسیی ٨٤

ب- کاریگەریی کەلتوور لەسەر بونیاد وئایینده‌ی گەلان ٩٣

تەوەری چوارەم

کەلتوور وەک پرۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵنامێز ١١١

دەرەنجام ١٧٢

سەرچاوەکان ١٧٤

پێشگۆتن

هیچ گومانی تێدا نییە، کە خەڵکانێکی زۆری سەر گۆی زەوی ئالەم سەردەمەشدا، دەشێت شتێکی ئەوتۆ دەربارەی کەلتووری گەلان ودابونەریتیان نەزانن، کە لەوانەیە لە نەزانیی خۆیانەوەبێ یان هۆکاری ئەوەبێ کە هیچ ئارەزوو ومەیلێکیان لە بابەتێکی وەها نەبێ. یاخود، بەهۆی نزمیی ئاستی زانیاری وپۆشنبیرییانەوەبێ، یان فاکتەری تێکەڵنەبوونیان بە کەسانیتر ونەبوونی شارەزایی ونەپەخساندنی دەرفەت دەربارەی جیهانی دەرەکییبێ وە یان بە هەر هۆکارگەلێکیتربێ. هەڵبەت، ئەوانە لە بازنەیەکی داخراو ودابڕاو لە جیهانی سەردەمییانە دەمێننەوە. بەڵام، کاتێك مرۆڤ بارگاوی بە پۆشنبیریی دەبێت ودەبێتە هەڵگری بڕێکی باش لە زانیاری ودنیابینیی، ئیدی دەگاتە ئاستێك کە چیتر ناتوانێ دەستبەرداری خوێندنەوە وزانیاری وەرگرتن ببێ دەربارەی گەلان وجیهان وگەردوون وبوون. واتە، لەگەڵ زانستەکاندا دەبێتە دوالیزمێکی لێکدانەبڕاو، کە ئەمەش زۆر پێویستە یاخود مەرجی سەرەکییە بۆئەوەی ئەو کەسە زانا وسەرکەوتووبێ لە ژیاندا، وئەوپەڕی باوەڕ ومتمانەشی بەخۆی وئاوەزی هەبێ.

بەڵام، سەرباری ئەوەی وترا، ئەمڕۆ زۆربەی نوخبەی پۆشنبیر وکەسانی لێهاتوو وداموزدەزگاکانی دەسەڵاتدارانی گەلانی جیهانی پێشکەوتوو، لە هەوڵ وکێبڕکێی ئەوەدان کە زۆرترین زانیاری دەربارەی گەلان بەتایبەت گەلانی پۆژهەڵات بزانن. هەڵبەت، مێژوو

ئەوەی ڕوونکردووەتەوە، کە کەسانێك بە ناوی ڕۆژهەڵاتناسیی ودیپلۆمات وبازرگان ونێردەی کلێسا ومژدەبەخش وتەنانەت بە کاری سیخوڕیش هاتوونەتە ئەم ناوە وبڕێکی باشی زانیارییان دەربارەی پێگە وکەلتوور ودابونەریت وڕەفتار وجۆری ژیان وزمان وئایین وسەرخانی ئەم میللەتانە کۆکردووەتەوە. بێگومان، گەلی کوردیش یەکێکە لەو گەلانەی لە دێرزەمانەوە بەر بنکۆڵکاریی ئەم نێردانە کەوتووە. وەلێ، یەکەم پرسیار کە لە زانیارگەی ئەم کەسانەدا تۆمار کراوە، ئەوەیە کە: (ئەو کێیە؟) (ئەوان کێن؟) (دابونەریت وکەلتووریان چییە؟)، واتە، زانینی کەلتووری گەلان، ئەو ئامڕازە گرنگە بوو کە بەهۆیەوە کۆلۆنیالیزم دەبوو تەواوی جیهانی ڕۆژهەڵات وهاوشێوەکانی پێداگیر بکات. شیاوی ئاماژە پێکردنە، گەلی کورد، یەکێك بووە لەو گەلانەی بە درێژایی مێژوو کەلتوورەکەی هاندەربووە لەوەی داگیرکەران بە ئاسانی تێبگەن وبەهۆیەوە خاکی داگیربکەن. هەڵبەت، پەرتەوازەیی، یەکەم خەسڵەتی کەلتووری ئێمەیە کە داگیرکەران دەربارەی ئێمە زانیویانە.

سەد ساڵ بەر لە ئێستا، بەپێی پەیماننامەی سایکس پیکۆ ودواتریش لەڕێی لۆزان وبەهۆی یەکنەگرتوویی کوردەوە، ویلایەتی موسڵ کە هەڵگری نەخشەی باشووری کوردستان بوو، لە کوردستانی گەورە دابڕا ولکێندرا بە عێراقی عەرەبەوە. ئەمڕۆ، پاش تێپەڕبوونی سەد ساڵ بەسەر ئەم پەیماننامەیەدا، لەبری

ئەوەی کورد یەکدەست ویەککگرتوو، هەوڵی سەندنەوەی ئەم ناوچەیە بدات وکەلتووری پەرتەوازەیی جێبهێڵێ وکۆتایی بەو پەیماننامە شوومانە بهێنێ، کەچی نەك هەر نەیتوانی خاکی ویلایەتی موسڵ بۆ زێدی خۆی بگێڕێتەوە، بەڵکو شادەماری باشووری کوردستانیش کە ماوەیەك کەرکووك بوو، دواجار بڕدرا ودرا بە عێراق.

لەم ڕوانگەیەوە، ئەم پەڕتووکە باس لەوە دەکات کە پێویستە گەلی کورد بە تێڕوانین لە مێژووی تەڵخی خۆی، هەوڵی گۆڕینی ئەقڵییەت وکەلتوور وکەلەپووری خۆی بدات. دیارە، کارێکی وەهاش، بە ئامڕاز وئیرادەی خودیی ولە ڕێی چینی دەسەلاتدار ومنەووەرانییەوە ولە کات وشوێنی گونجاودا دەبێت. بەڵام، ئەگەر ئەم هەوڵی گۆڕانکارییە لە واقیعی ئەم کۆمەڵگایەدا ئەستەمبێ لە ئێستادا، ئەوا پێویستە لە مێشکی خۆماندا پڕۆژەی کەلتووریکی نوێ دابڕێژین، کە تەواوی نەریتە باوەکان وەلابنێت وکەلتووریکی نوێی چەشەکراو بە تازەگەریی وهەستی نەتەوەخوازیی لە زەین و یادەوەرییماندا بخوڵقێنێ.

ئازاد تۆفیق خەیات

سلێمانی

پاییزی ٢٠١٨

سەرەتا

ئەی ولاتی پشتاوپشتم ، ئەمە پوختەی دادی منە
خۆم و نەریت و ڕەوشتم، پێشێلی دەستی دوژمنە
(ع ح ب)

کاتێك دەوترێ کەلتووری نەتەوەیەك یا کۆمەڵگایەکی مرۆیی، مانای ناسنامەی کەسانێك کە هەڵگری کۆمەڵە ئامراز وخەسڵەتێکی تایبەت بە خۆیانن، جیاواز لە خەسڵەتگەلی کۆمەڵگاکانیتر. بەمانای، بوونی کۆمەڵە تاکێك لە سنووڕێکی دیاریکراودا، بارگاویکراو بە چەندین تایبەتمەندی وتوخم وئاشتەنگ ودیاردەی تایبەت بە خۆیان لە بواره جیاجیاکاندا، ئەمانە وجیاوازیان لەگەڵ سەرجەم کۆمەڵگا مرۆییەکانیتر لەو خەسڵەت وشتگەلانەی دەکرێت ئاماژەیان پێبدرێ.....

هەڵبەت، لێرەدا کرۆکی جیاوازی کۆمەڵگاکان بە زەقی لە ڕووی زمان، ئایین، کەلەپوور، دابونەریت، فەرهەنگ، ئەدەب، مێژوو، ڕۆشنبیریی، خاك، پۆشاك ...هتد بەدیدەکرێن. واتە، سەرجەم ئەو بوارانەی باسکران کەلتووری کۆمەڵگایەك نیشان دەدەن. مانای، تێکڕای ئەوانەی باسکران، پێناسەی کەلتوور بوون لە ڕووی توخمە پێکهێنەرەکانیەوە، جا هەر توخمە وبەجۆرێك کاریگەری دەبێت لە چوارچێوەی کەلتووردا، هەندێکیان زۆرتر وهەندێکیان کەمتر. وەلێ، لەم دەربڕینەوە دەردەکەوێت کە پێناسەی کەلتوور گشتگیرە وسەرجەم بواره جیاجیاکانی ژیانی گەلان دەگرێتەوە، وسنووڕێکی فراوان لەخۆ دەگرێت. کەوابوو، دەکرێت بڵێین گشت ئەو بوارانەی ئاماژەیان پێدرا هۆکارێکی سەرەکین بۆ دروستبوونی گۆڕانکاری لە چۆنیەتی ڕوانین

وڕەفتارکردن ودیدوبۆچوونی تاك، هەر ئەو گۆڕانکارییەشە کە ناسنامەیەکی تایبەت دەبەخشێتە گشت هەڵگرانی. ئەمە لەسەر ئاستی تاك، لەسەر ئاستی کۆمەڵگاش، چەند ئەو بوارانە ئەکتیڤانە کارێکەن مانای هێندە کۆمەڵگایەکی شارستانیی وزیندوو وئاگامەند بەدی دەکرێت.

لەم ڕوانگەیەوە، هەوڵدەدەم سەرجەم ئەوانەی وتران بەسەر کۆمەڵگای کوردی وتاکەکانیدا جێبەجێ بکەم، تا بەهۆیەوە بتوانین لە ئەقڵییەت وهەڵسوکەوتی تاکی کوردی نێو کۆمەڵگای کوردەواری تێبگەین. ئاشکرایە، نەتەوەی کورد، خاوەنی کەلەپوور وکەلتووریێکی ڕەسەنی لەمێژینەی خۆیەتی لەسەر ئاستی نەتەوە، هەروەها خاوەنی کەلتووریێکی تایبەت بە خۆشیەتی لەنێو هەرێمە جوگرافیا ودێموگرافیا جیاجیاکاندا. سەرجەمی ئەم جیاوازییانەش، کارایی وجیاوازی کەلتووری نەتەوەییمان دەردەخات لە ئاست نەتەوەکانیتردا. وەڵێ، لەپاڵ ئەم کاریگەرییانەی کەلتووری کوردییدا، داگیرکەران هەردەم هەوڵی کەنارخستن وفەرامۆشکردن وکاڵکردنەوەی کەلتووریان داوە، تا خاکی کوردستان داگیر بکەن وشوناسی کوردیی بکەنە تراویلکە. ئەمەش، هەر لە دابەشکردن وداخستنی سنووری جوگرافی وقەدەغەکردنی زمان وڕێنووس وپێنووسی پیتی کوردییەوە تا ڕێگریکردن لە بۆنە نەتەوەییەکان وجلوبەرگی کوردیی وتێکشکاندنی کەسایەتی مرۆڤی کورد وزۆرێکیتر. کەواتە، بۆ ڕێگریکردن لەم بارودۆخە، پێویستە گەلی کورد هەردەم یەکگرتوو وپابەستی شوناس ودابونەریتی کوردیی خۆی بێت، تاوەکو کەلتوور وناسنامەی نەتەوەیی خۆی لەدەست نەدات.

جێی باسە، دەکرێت ئاماژە بدرێت وبوترێت کە سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتی کوردیی لەچاو نەتەوەکانیتر درەنگ کەوتووە، ئەوجا هۆکاری پەرتەوازەیی وکەمتەرخەمی کورد خۆی بووبێ یا کاریگەریی داگیرکارییەکان وهەوڵگەلی سڕینەوەی ناسنامەی کوردی بووبێ، ئەمانە لەپاڵ دواکەوتویی وهەژاری ونەخوێندەواری وئەقڵییەتی خێڵەکی کوردییدا، تێکڕا کوردیان بەو ئاقارەدا بردووە کە تا ئێستاش کۆمەڵگاکەمان بەهۆیەوە دەناڵێنێ. ماوەتەوە ئەوەی بڵێم، پوختەی باس وخواسی ئەوانەی خستمەڕوو، لە چوار تەوەری سەرەکی لەم پەرتووکەدا خستوومنەتە بەر دیدەی خوێنەران.

سەرەتا، ڕووپەڕی ئەم پەرتووکە، دوای ناوەڕۆك بە پێشگۆتن دەستپێدەکات. پاشان، دێمە سەر باسکردنی تەواوی تەوەرەکان. هەڵبەت، تەوەری یەکەمی بابەتەکە، بە پێناسەگەلی کەلتوور وڕۆشنبیریی دەستپێدەکات، ئەوجا باس لەو خەسڵەت وبواره کەلتووریانە دەکەم کە لە خانەی ڕۆشنبیرییدا جێگایان دەبێتەوە. دواتر، دێمە سەر تەوەری دووەم، کە پێناسەی ئایین وئەو بواره کەلتووریانەی خانەی ئایینیی لەخۆیان دەگرێ، دەخەمەڕوو. ئینجا، دێمە سەر سێیەمین تەوەر، کە پێناسەی دەروونناسیی واتە (سایکۆلۆژیا) لەخۆدەگرێ، پاشان باس لە کاریگەریی کەلتوور لەسەر بونیاد ولایەنی دەروونیی وپێکهاتە وئاییندەی گەلان دەکەم بە درێژی. دوایین تەوەریش، ئەوەیە کە باس لە کەلتوور وەك پرۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵئامێز دەکەم. لە کۆتاییدا، بە خستنەڕووی دەرەنجامێك، پوختەی باسەکە کورت دەکەمەوە. ئینجا، بە

سەرچاوەکان کۆتایی بەم کتێبەم دەهێنم. ئەوەی مەبەستمە لەم دواییەن تەوەردا بیخەمەڕوو، ئەوەیە کە پێویستە چینی دەستەبژێرانی کورد هەرچی زووە پیاداچوونەوەیەک بە بارودۆخ وپێگە وتێڕوانینی خۆیان بۆ ئایندەی ئەم گەلە بکەن. گەر نا، ئەوا مێشک وهزر ویادەوەری، دەبێت بە ئیرادەیەک ئەم پێداچوونەوەیە بگرێتە ئەستۆ. مانای، تاکەکان، ئەم پیاداچوونەوە وئیرادەی گۆڕانە، لە هزریاندا بکەنە پڕۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵئامێزی بەسوود.

بێگومان، کارگەلێکی وەها، پێویستی بە بەرپاکردنی شۆڕشی پیرۆز وبڕیار وبەکرێزی وبەکەڵوێستیی وڕوانگەیەکی ڕەخنەگرانە وزانستییانە هەیە، کە سەرجەم لایەن وکایەکانی کۆمەڵگای کوردەواری بگرێتەوە. دیارە، سەرەتا لە چاکسازیی کەلتوورەوە دەبێ دەستپێبکەین. واتە، تیشک خستنە سەر لایەنە بێپێز وداوەشیوەکانی کەلتووری لەمێژینەی گەلی کورد، تەریب بە پرۆژەی نەتەوەخوازیی ومیتۆدی ڕەخنەیی کەلەپوور وئایین. بەڵام، ئەگەر کارێکی وەها لە نێوکۆی ئێستای ئەم کۆمەڵگایەمان ولەلایەن دەسەڵات ونوخبەوە ئەستەمبێ، ئەوا دەکرێت هەمان کار بە ئیرادەیەکی بەهێزەوە لە نێو هۆش وخود وڕۆح وزەینی تاکەکان وەک پرۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵئامێز ئەنجام بدەین. ئەمەش، یەکەمجار لەپێناو خوڵقاندنی خودێکی ڕۆشنبیر وئاگامەند بە ڕۆشنبیریی نەتەوەخوازیی ومەدەنیەت وڕۆشنگەریی وتازەگەریی. دووەمجاریش، لەپێناو سەرخستنی کۆمەڵگای کوردەواری بەرەو سەرفرازی وبەکبوون.

تەوەری یەکەم

أ- پێناسەی کەلتوور

کەلتوور یان فەرهەنگ یان چاند یاخود کەلەپوور، کۆیەکە لە زانست، باوەڕ، هونەر، ئاکار، یاسا، عادات وتەقالید وهەر شتێکیتر کە مرۆڤ وەکی ئەندامێکی کۆمەڵگا فێری دەبێت. وەڵێ، هەر بەشێك لە کۆمەڵگا یان لە وڵاتێك، دەتوانێت چاندێکی تایبەت بە خۆی هەبێت. هەڵبەت، چاند یان کەلتوور، لە ڕێگای فێرکارییەوە بە وەچەکانی داهاتوو دەگات. [1]

ڕیشەی وشەی (culture)، کە لە زمانی کلاسیك ولە پێش زمانی کلاسیکیی لاتیندا بە مانای کشتوکاڵ وپەروەردە وکار هاتووە، وئێستاش لە دەستەواژەکانی وەك کشتوکاڵ وباخداریی وئایین بەکاردەبرێ، لە شێوازی تازەشدا وەك بەهەمهێنانی هەنگ وبەرهەمهێنانی سەدەف ومرواری و...هتد بەکاردەبرێ. دیارە، لەمێژ نییە کە مانای (culture) لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ومێژوودا بەکارهاتبێ، پێدەچێت لە دوای ساڵی (١٧٥٠ز) وبۆ یەکەمجار لە زمانی ئەڵمانییدا بەو مانایە بەکارهاتبێ. وەڵێ، لە ساڵی (١٨٥٠ز)دا، لە بەشێك لە ئەڵمانیادا واژەی (کەلتوور) بە مانای فەرهەنگ بەکارهاتووە. بەڵام، بە تەواوەتی نا، چونکە لە نێوان مانا نوێکە ومانا کۆنەکەدا

---

[1] چاند: وتار، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادی ویکیپیدیاوە، ٩/ ئازار/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

(کشتوکاڵ وچاکسازیی) هەردووکیان بەکاردەهێنران. مرۆڤناسی ئینگلیز، (ئێدوارد تایلۆر) لە ساڵی (١٨٧١ز)دا، یەکەمین پێناسەی پرۆسەی بۆ ئەم چەمکە تازەیە داناوە. هەڵبەت، ناوبراو لە یەکەمین بەندی کتێبی فەرهەنگی سەرەتاییدا، پێناسەیەکی کلاسیک وبەناوبانگی کردووە. ساڵی (١٨٨١ز)، تایلۆر لە زانستی مرۆڤناسیی (ئەنترۆپۆلۆژیا)دا، پرۆسەیەکی فەرهەنگ * (کەلتوور) تایبەتە بە مرۆڤ. [١]

وشەی کەلتوور، لە (culture)ەوە هاتووە، کە پێشتر لای ئێمە * وەکو (پۆشنبیریی) لێکدراوەتەوە، بەڵام لە گەوهەردا سنوور ومەودای ئەم وشەیە لەوە فراوانترە وسەرجەم بوارەکانی پۆشنبیریی وزمان ودابونەریت وئایین وئەفسانە وپانتایی هەست ونەست وکەش و

---

* لە زمانی فارسییدا، وشەی فەرهەنگ مانای وشەی کەلتوور لە کوردییدا دەبەخشێ. بەڵام لای ئێمەی کورد، وشەی فەرهەنگ زیاتر لەبری وشەی (قاموس)ی عەرەبی بەکاردەهێندرێ.

[١] داریوش ئاشوری: چەمك وپێناسەی فەرهەنگ (کەلتوور)، و: ئیبراهیم حەسەن پوور، چاپی یەکەم، خانەی موکریانی بۆ چاپ وبڵاوکردنەوە، چاپخانەی موکریانی– هەولێر، ٢٠١٣، ل ٣١

* لەو بڕوایەدام لای ئێمەی کورد وشەی culture هەر (کەلتوور)ە نەك (پۆشنبیریی) وەك نووسەر باسیدەکات، بەڵکو لای عەرەب کاتێك وشەی culture وەردەگێڕدرێتە سەر زمانی عەرەبی، ڕاستەوخۆ وشەی (ثقافة)ی بۆدادەنرێت کە بە کوردیی مانای (پۆشنبیریی) دەگەیەنێت.

تەقسە کۆمەڵایەتیی وئاییینیی وفیکر وئەدەب ومێژوو و....هتد دەگرێتەوە. بەمەنایەکیتر، مەبەست لە کەلتوور، بواری شارستانیی وئامادەبوونی ماددی ومەعنەوی کۆمەڵگایە. [1]

لە فەرهەنگەکاندا، کەلتوور، بەو کۆمەڵە توخمە ماددی ونامادديیانەی ناو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان دەگوترێ کە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر دەگوازرێتەوە، کە پاشماوەی کۆمەڵایەتی یان پاشماوەی کەلتووریشیان پێدەوترێت. هەموو کەلتوورێك، لە کۆمەڵێك کەس پێکهاتووە کە تایبەتمەندیی کەلتووریی جیاوازیان هەیە. تایبەتمەندییە کەلتووریيەکان، تێکەڵاوی یەکتردەبن وبەکەیەکی گەورە بە ناوی کۆمەڵەی کەلتووریی پێکدێنن. شایانی وتنە، سەرجەمی کەلتووریش بەسەر دوو لایەندا دابەش دەبێ: **کەلتووری ماددیی وکەلتووری مەعنەوی (نامادی)**. دیارە، کەلتووری ماددی، بەو بەشە لە پاشماوەی کۆمەڵایەتی دەوترێ کە ژێرخانی ئابووری کۆمەڵگایە. هەرچی کەلتووری مەعنەویشە، واتە سەرخانی کۆمەڵگا،

[1] عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لەسەر کورد، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرێتی چاپ وبلاوکردنەوەی سلێمانی- چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٩

که زانست، هونەر، فەلسەفە، بیروبڕوا وداهەزراوە کۆمەڵایەتییەکان لەخۆدەگرێ. [1]

لە لایەکیترەوە، لەگەڵئەوەی کەلتوورمان بەسەر دوو کۆمەڵە توخمدا دابەشکرد، دەکرێت ئەوەش بڵێین کە کەلتوور پشت بە کۆمەڵێک سەرچاوەی گرنگ دەبەستێ، لەوانەش <u>زمان</u>، کە یەکەمین وبنەڕەتترین سەرچاوەی کەلتوورە بەگشتی. چونکە، سەرجەم گەلانی جیهان، ڕاستەوخۆ پشت بە زمانەکەی دەبەستێ لەبۆ گواستنەوەی کەلتوورەکەی بۆ گەلانی دیکە. دووەمیان، <u>هزری مرۆیی</u>، بەمانای تەواوی ئەو مەعریفە وڕۆشنبیرییەی کە دەبێتە هۆی گەلاڵەبوونی کەلتووری مرۆیی، وهاوکاردەبێ لە هەلاوێردیی گەلاندا. لەبەرئەوەی، شێلگیرە لە بونیادنانی هزرێکی کەلتووریی تایبەت بە هەر گەلێک لە گەلانی جیهان. [2] **کەواتە، زمان لەگەڵئەوەی یەکەمین سەرچاوەی گرنگی کەلتوورە، بە بەردی بناغەی کۆمەڵیش دادەنرێت وتاکە**

---

[1] فەرهەنگی سیاسی ئارەش (نوێ)، ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە فارسییەوە: زاهیر محەمەدی، یاسین حاجی زادە، چاپخانەی ڕۆژهەلاّت، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٥٤٠

[2] محمد فيضي: تعريف الثقافة، موضوع كوم، ١٣/ فبراير/ ٢٠١٨، ٣ mawdoo.com

ڕێگاشە بۆ پاراستن وگەیاندنی کەلتوور وزانیاری لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر.[1]

لە ڕاستیدا، یەکێك لە کێشە وگرفتە گەورەکانی ئەمڕۆی ڕۆشنبیریی کوردیی، کێشەی زاراوەیە. ئەم کێشەیە، نە دەزگایەکی زانستیی هەیە خۆی لێبکاتە خاوەن ومشوری بخوات، نە ئێمەش توانیومانە وردبینانە مامەڵە لەگەڵ ئەو زاراوانەدا بکەین کە بە پای پیلان بەکاریان دێنین. زۆرجار، دەستنیشانکردنی چەمکی زاراوەکان، زۆر لایەنی شاراوە یان زۆر چەمك و واتای ئاڵۆزمان لەبەردەمدا ڕوون وئاسان دەکات. یەکێك لەو زاراوە گرنگانەش کە کێشەی ناوەتەوە، کێشەی تێنەگەیشتن لە وشە وزاراوەی (کەلەپوور)ە، کە زۆربەیجار بە وشەیەکی هاوواتای (لاسایکردنەوە)ی دەزانین. لە کاتێکدا، ئەم وشەیە تەنیا لاسایکردنەوە ناگەیەنێ، لەبەرئەوەی زۆر کەلەپوورخواز هەن یان ئەوانەی بەشێکن لە کەلەپوور، ئەوانە نوێکەرەوە وداهێنەرن. ئەمە بێجگەلەوەی، (کەلەپوور)، واتای دەستپێکردن لە (خود)ەوە بەرانبەر بە (ئەویدی– الآخر) دەگەیەنێ. هەروەها، مانای پەرەپێدانی ڕۆشنبیریی خۆمالێیی دەگەیەنێ، نەك ڕیشەکێشکردنی ئەو ڕۆشنبیرییە وچاندنی ڕۆشنبیرییەکی دیکە لە جێگەیدا. لە بنەڕەتیشدا، ئەم کێشەیە لە تێنەگەیشتنی زاراوەکەوە ماوەتەوە، ئەم

[1] ژیلوان عەبدوڵڵاڵ هەڵەدنی: کوردۆلۆجی، چاپی یەکەم، چاپخانەی یاد– سلێمانی، ٢٠١٠، ل ١٦٣

هەڵەیەش لەوەوە هاتووە کە زۆربەی پۆشنبیرە عەرەبەکان پاستەوخۆ وشە فەرەنسییەکەیان وەرگێڕاوە. لە کاتێکدا، وەرگێڕانی زاراوەکە لە یەک کاتدا (کەلەپوور) و(لاسایکردنەوە)ش دەگەیەنێ، نەک تەنها لاسایکردنەوە. [1]

کەلتوور، هەندێکجار ولای هەندێك زانای زانستە کۆمەڵایەتییەکان، هێزێکی دەستنیشانکەری هەمەلایەنەیە. بۆ تێگەیشتن لە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، ناچارین بۆ کەلتوور بگەڕێینەوە وبەهۆیەوە پاڤەیان بکەین. بیرمەند (سامۆئێل هینتنگتۆن)، [*] لە کتێبی (پێکدادانی شارستانییەتەکان)دا، دیارترین نموونەی ئەم دیدە کەلتوورلیستییە گشتگیرەیە. لەم دیدەدا، کەلتوور، ئەو هێزە ودینامیکییەتە گەورەیەیە کە لە پشتی هەڵسوکەوت وپراکتیکە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکانەوە ئامادەیە، وشوناسی تاکەکەس وشارستانییەتەکان دەستنیشان وپاڤە دەکات. ئەوە کەلتوورە، پێماندەڵێت بۆ فلانە هێزی کۆمەڵایەتی فلانە

[1] ئازاد عەبدولواحید: کەلتوور وناسنامە، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، چاپخانەی سەردەم– سلێمانی، ٢٠١٤، ل ٩

[*] سامۆئێل هانتنگتۆن: بیرمەندێکی بواری سیستمی سیاسی وپەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی کەسایەتییەکی ناسراوە، (پێکدادانی شارستانییەتەکان ودووبارە دارشتنەوەی سیستمی جیهانی) یەکێك لە کتێبە ناودارەکانی ناوبراوە کە سەرەتا ساڵی (١٩٩٣)ی زایینی وەك وتارێك لە گۆڤاری کاروباری دەرەوەی ئەمریکا بلاوکرایەوە.

هەڵوێست وەردەگرێت، هەر کەلتووریشە پێماندەڵێت بۆ هێزێکی کۆمەڵایەتی دیکە ناتوانێت فلانە کاری دیاریکراو ئەنجام بدات.

هەڵبەت، لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا، بە هەڵگرانی ئەم دیدە بۆ کەلتوور دەگوترێ (کەلتوورالیست) یاخود (کەلتوورگەرا). بەڵام، لای هەندێك زانای دیکەی کۆمەڵایەتی، کەلتوور، جگەلە پێدراوێکی تایبەتی ناو ڕەوتە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکان هیچیدیکە نییە، ولەم ڕەوتانەشدا بەردەوام مانا ودەلالەتی نوێ وەردەگرێت وئەویش وەکی زۆربەی شتەکانی دیکە دەکەوێتە ژێر فشار وجەبر وپێدراوی ڕەوتەکان خۆیانەوە. بەمانایەکیتر، ئەوەی دەستنیشانی هەڵسوکەوتی ئینسان وهێزە کۆمەڵایەتییەکان دەکات کەلتوور نییە، بەڵکو بەپێچەوانەوە کەلتوور خۆیشی لەلایەن ڕەوتە سیاسی وئابووریی وکۆمەڵایەتییە جیاجیاکانەوە مانا ودەلالەت وئەگەری ڕاڤەکردنی جیاجیا وەردەگرێت.

بەمجۆرە، ئەگەر لە بۆچوونی یەکەمیاندا کەلتوور شتێکی بەرهەمهاتوو ودروستکراو وتەواوبووبێ وڕاستەوخۆ کار لە هەڵسوکەوتی ئینسانەکان وڕوودان وڕوونەدانی دیاردەکان بکات، ئەوا لە دووەمیاندا کەلتوور شتێکە تەواو نەبووە، کراوە وناکاملە، کە بەردەوام لە دۆخی دروستبوون وفۆرمگیریی وفۆرمگۆڕیيدایە. لە یەکەمدا، کەلتوور سیفەتێکی جەوهەرییە، لە دووەمدا، ئەگەرێکە بۆ کارکردن. لە یەکەمیاندا، پێدراوە، لە دووەمیاندا دروستکراوە. لە یەکەمدا، کەلتوور شتێکە دەرەوەی نییە وگشتێکی داخراوە، لە

دووەمیاندا توانایەکی بەردەوامی دانوستان وماملەیە لەگەڵ ڕەوتە جیاوازەکاندا وداخران ناناسێت. [1]

لەلایەکیترەوە ولە ئێستادا، چەمکی بەجیهانییبوون کە کەلتوور تیایدا بالأدەستە، مۆدێلێکی نوێی تازەبابەتی لە زانستە کۆمەلأیەتییەکاندا خستووەتە ڕوو. وەلێ، پێداگرییەکی زۆر هەیە کە دەریدەخات ئێمە لە ساتێکی وەهادا دەژین کە زۆربەی ژیانی کۆمەلأیەتیمان بە هۆی دەرەنجامە گەردوونییەکانەوە (global) دەستنیشان دەکرێن، کە تیایدا کەلتوورە نەتەوەییەکان وئابووریی وسنووری نەتەوەییەکان دەتوێنەوە. [2] بەمانای، گەرچی لە دوای شۆڕشی فەرەنسیی (١٧٨٩ز)یەوە ناسیۆنالیزم ودەوڵەتی نەتەوەیی پەرەیسەند وزۆربەی ولأتانی جیهانی گرتەوە، بەلأم لە ئێستادا دیاردەی بەجیهانییبوون ئەو پەتایەیە کە زۆربەی ولأتانی جیهانی دووبارە گرتووەتەوە، بەلأم بە پێچەوانەوە. واتە، زۆرێك لەو دەوڵەتانەی پێشتر لەسەر بنچینەی نەتەوە ونەتەوەییبوون دروستببوون، ئێستا لەبری ئەوە فیدراسیۆنێکی جیهانییان دروستکردووە کە کەلتوور ڕۆڵێکی سەرەکیی تێدا دەبینێ وسنووری نەتەوەییە دەستکردەکان کاڵدەبنەوە، لە پێناو ئابووری وبازرگانییەکی سەرتاسەرییدا.

---

[1] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، لە بلأوکراوەکانی نێوەندی ڕەهەند، چاپخانەی ڕەنج– سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٩٠

[2] بول هیرست، جراهام تومبسون، ما العولمة، ت: د. فالح عبدالجبار، عالم المعرفة، مطابع السياسة– الكويت، سبتمبر ٢٠٠١، ص ١١

شایەنی وتنە، پاش هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤێت وتاکجەمسەربوونی جیهان وفراوانبوونی کۆمەڵگای مەدەنی وگەشەی زیاتری فیکری سیاسی وبە نێونەتەوەییبوونی سەرمایە وبازرگانی وکۆتاییهاتنی میژوو بە لیبرالْ دیمۆکراسی، ئیدی لە نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوودا، ولە منداڵدانی پۆست مۆدێرنیزمدا، سەردەمی جیهانگیریی یان (گلۆبالیزەیشن– عولمە)ی چەشەکراو بە سەرمایەداریی لیبرالّی هاتەکایەوە، کە گەورەترین گۆڕانکاری جیهانیی بوو لە سیستمی سەرمایەداریی وبازرگانیی وبوارگەلی ئابووریی، سیاسی، کۆمەلاّیەتی، کەلتووریی، تەکنۆلۆژیی، ئامڕازەکانی پەیوەندیکردن و...هتد. [1] وێڕای پێناسەگەلێك کە کراوە، جیهانگیریی، بەمانای ڕزگاربوونی ئالْووێری بازرگانییە، لە هەموو کۆسپ وتەگەرە گومرگییەکان. بەمەش، کەلوپەل وشتومەکە بازرگانییەکان، لە سەرتاسەری گۆی زەویدا جیهانگیر دەبن، واتە جیهان دەبێتە یەك بازاڕی کراوە، بۆ کێبڕکێی نێودەوڵەتیی. [2]

ئەمڕۆ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، جیهانگیریی، هەوڵ بۆ بچوککردنەوە وبەیەکترناسین وپەیوەندی دروستکردن دەدات. بە واتای، عەلمانیەت کار بۆ دروستکردنی پەیوەندییەك لەسەر ئاستی

---

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: بەرهەمهێنانی ڕووخێنەری بیروباوەڕ (ویست)، چاپی یەکەم، چاپخانەی پیرەمێرد– سلێمانی، ٢٠١٨، ل ٥٨

[2] هاشم سالّح: ئایین، فاشیزم، مەرگ، کۆمەڵە وتار، و: هەورامان وریا قانع، www.hoshyari.com ، ل ٥٩

جیهانیی دەکات لە نێوان دەسەلاّتەکان وئایین وئاییننزا وکەلتوورەکاندا، عەلمانیەتێك کە مانای (ڕێزگرتن ولێکبوردەیی) پەرەنسیپی سەرەکی کارنامەی بێت. هەربۆیە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، زۆرینەی یەریاران بڕوایان وایە کە لەم سەردەمەدا دووبارە دروستبوونەوەی ئایدیۆلۆژیای گشتگیر (شمولی– تۆتالیتار)یی کارێکی مەحاڵە، لەبەرئەوەی تێڕوانینی مرۆڤەکان بۆ ژیان وجیهان گۆڕاوە. دیارە، بەهەمان شێوە چەمکی پاش تازەگەریش خاوەنی هەڵوێستەیەکی ئاکاریی جیاواز وتایبەت بەخۆیەتی، کە دەشێت کورت بکرێتەوە بۆ (ڕێزگرتنی جیاوازییەکان)..[1]

هیچ گومانی تێدا نییە، ڕەهەندەکان وکاریگەرییەکانی جیهانگیریی وجیاوازی نێوان دوو شارستانیەتی "ڕۆژئاوایی وڕۆژهەلاّتیی" وکەلتوور وئەقڵییەت وکێشمەکێشەکان، جیهانی ئەمڕۆی تووشی ململانێیەکی توندی نێوان دوو بەرەی دژ بەیەك کردووە، کە هەرگیز ئاسۆی لەیەکگەیشتنیان دوور ولێڵە. دیارە، وەك دەرەنجامێکی چاوەڕوانکراو، ئەم لەیەك نەگەیشتن ونەبوونی دایالۆگ وجیاوازی کەلتوورە، کەشێکی دژوار وناهەمواری فەراهەم کردووە، کە بەهۆیەوە فۆرمێکی دژیەکی لە نێوان هاوکێشەی ڕێژەگەرایی وڕەهاگەراییدا دروستکردووە. بەمانایەکیتر، دروستبوونی ململانێی توند لە نێوان "عەقیدە وفیکر"دا، یاخود لە نێوان "گلۆبالیزە وپۆست مۆدێرنیزم

---

[1] مارتن غريفيش، تيري أوكالاهان: المفاهيم الاساسية في العلاقات الدولية، الطبعة الاولى، مركز الخليج للابحاث– دبي، الامارات العربية المتحدة، ٢٠٠٨، ص ٣٥٦

لەلایەك لەگەڵ داخران وفەندەمێنتالیزمی ئیسلامیی لەلایەکیتر." [1] پێدەچێت، جارێکیتر ناچارین ئامارژە بە کتێبەکەی هنتنگتۆن بدەینەوە، چونکە ئەو لە پێشینەی ئەوانە بوو کە درکی بە ڕووداني ئەم دۆخە ناهەمواوە کردبوو. ناوبراو، باسی لەوەش کردبوو کە لە سەدەی بیست ویەکدا، سیاسەتی نوێی جیهانیی بەپێی کەلتوور پێناسە دەکرێت. [2]

هنتنگتۆن، دەڵێ: "خەڵکی ئەو ولاتانەی کەلتووری هاوشێوەیان هەیە پێکەوە پەیوەست دەبن، وئەو ولاتانەشی کەلتووری جیاوازیان هەیە لێکدادەبڕێن. ئەو ڕیزبەندییەی بەهۆی ئایدیۆلۆژیا وپەیوەندی زلهێزەکانەوە پێکهاتبوو، ئێستا بەهۆی کەلتوور وشارستانییەتەوە پێناسە دەکرێن. سنووورە سیاسییەکانیش، سەرلەنوێ بە شێوەیەك دادەڕێژرێنەوە کە لەگەڵ سنووورە کەلتوورییەکاندا بگونجێن. هەڵبەت، کۆمەڵە کەلتوورییەکانیش، بەهۆی هاوبەشیی شارستانیی وکەلتووریی ونەتەوەیی وئایینییەوە جێگای بلۆکەکانی شەڕی سارد دەگرنەوە، وسنووری دابەشبوونی نێوان شارستانییەکان لە سیاسەتە جیهانییەکاندا دەبنە هێڵی سەرەکی پێکدادان. [3] ئەمڕۆ لە جیهانی

---

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: دەربارەی عەقڵی سێکیولار وکورد سێکیولار، چاپی یەکەم، چاپخانەی کوردستان– سلێمانی، ٢٠١١، ل ٦٣

[2] دییتر سنغاس: الصدام داخل الحضارات، ت: شوقي جلال، الطبعة الاولى، دار العين للنشر– القاهرة، ٢٠٠٨، ص ١٣٣

[3] سامۆیل. پ. هەنتینگتۆن: پێکدادانی شارستانییەکان، و: مامەند ڕۆژە، لە بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیر وهۆشیاری ی.ن.ك– سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ١٠٧

نوێدا، شوناسی کەلتووریی، دەبێتە فاکتەری سەرەکی دۆستایەتی ودوژمنایەتی نێوان ولاتان. پێشتر، ولاتێك دەیتوانی بێلایەنبێ لە شەڕی سارددا، بەلاّم لە ئێستادا ناتوانێت بێ شوناسبێ." [1]

ماوەتەوە ئەوەی بڵێین، ئەم شوناسە کەلتوورییەی ئامارْەی پێدرا، کە دەبێتە مایەی جیاکاریی ودۆستایەتی ودوژمنایەتی گەلان، پرۆژەی (سنووری خوێن)ی (ڕاڵف پیتەرز)، یان پرۆژەی (ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاستی نوێ)ی (بێرنارد لویس)مان دێنێتەوە یاد، کە باسیان لە پێویستیی دابەشکردنی ولاّتانی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست لەسەر بنچینەی ڕەگەز وئاییینزا دەکرد. واتە، سنووڕەکانی دەوڵەتگەلی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست سەرلەنوێ ولەڕووی ڕەگەز وئاییینزاوە ڕێکبخرێنەوە. [2] بەمانای، دووبارە ڕێکخستنەوە وپێدانی شوناسێکی نوێ بەم دەوڵەتانە، کە دەبێت لە ڕووی نەژادیی وڕەگەزیی وئاییینیی وزمان وکەلتوورییەوە جودا بکرێنەوە، کە پشتڕاستکردنەوە وجەختکردنی وتەکانی هنتنگتۆن دەگەیەنێت.

---

[1] صامويل هنتنجتون: صدام الحضارات.. اعادة صنع النظام العالمي، ت: طلعت الشايب، طبعة ثانية، مكتبة طريق العلم– القاهرة، ١٩٩٩، ص ٢٠٣

[2] ماهو مشروع الشرق الاوسط الجديد؟: منتديات دريمز كريزي، ١/ ٨/ ٢٠٠٨، www.dcrazy.com

ب- پێناسەی ڕۆشنبیریی

سەرەتا، پێشئەوەی بچینە نێو کرۆکی بابەتەکەوە، باشترواپە پێناسەیەکی سەرپێیی بابەتی ڕۆشنبیریی بکەین. لەم ڕووەوە، فەیلەسووفی ئایدیاڵیزم، هیگڵ، هەروەک هێردەری فەیلەسووف، وایدەبینی کە کۆمەڵگا بەرهەمی ڕۆشنبیرییەکی ناوازەیە. هیگڵ، لەو بڕوایەدابوو کە ڕۆشنبیریی وەک هزرگەل، خوڵقێنەر وبکەری سەرەکییە لە ژیانی هەر کۆمەڵگایەک، هەرچی هۆکاری سیاسی وئابووریپە، بەو شێوەیەی نەدەبینی. بەڵام، مارکس، بە سوود وەرگرتن لە فەلسەفەی هیگڵ وسووربوون لەسەر ئاوەژووکردنی فەلسەفەی ئایدیاڵیزمی ئەو، وە لە نێوکۆی میتۆدی ماتریاڵیزمی مێژوویپەوە، وای دەبینی کە خودی کۆمەڵگا ڕۆشنبیری بەرهەم دێنێ، نەک ڕۆشنبیریی بەرپرسبێ لە بەرهەمهێنانی کۆمەڵگا. [1] هەربۆیە، دەتوانین بڵێین لە ڕوانگەی ناوبراوەوە، کۆمەڵگا هێندە کاریگەر وگەورەیە کە لە ڕێگەی هەڵسوکەوت وبەریەککەوتن ومێژووی تراددسیۆنی تاکەکانییەوە کەلتووریش بەرهەمبهێنێ، کە تێکڕای دابونەریت وترادسیۆن وزمان وجلوبەرگ وشوناس وخەسڵەتگەلێکیتر لەخۆدەگرێ.

بە گەڕانەوە بۆ کرۆکی بابەتەکە، دەکرێ ئاماژە بە هاوڕانەبوونی بۆچوونی تویژەرانی هاوچەرخ، لەبارەی پێناسەی ڕۆشنبیریی وناوەڕۆکییەوە بدەین.

---

[1] دیفید انغلیز، جون هیوسون: مدخل الی سوسیولوجیا الثقافة، ت: لما نصیر، الطبعة الاولی، المرکز العربي للابحاث ودراسة السیاسات– بیروت، آذار / مارس ۲۰۱۳، ص ۳۹

بەشێکیان، (وەک فەیلەسووفی ئەمریکی، جۆن دیوی)، تەنها یەک پێناسەی بۆ داڕشتووە، بەڵام بەشێکیتریش (وەک تویژەر ومرۆڤناسی بەریتانی، ئێدوارد تایلۆر)، سەدان پێناسەی بۆ داڕشتووە، کە زیاد لە ٢٥٠ پێناسە دەبێ. بەشێک لەم گەلەپێناسەیە، لایەنی ئەکادیمی یان تیۆریی یا گریمانەیی لەخۆ گرتووە، لە کاتێکدا بەشێکیتری، چارەسەری ئەو گیروگرفتە کردارییانە دەکەن کە پەیوەندییان بە گەشەی کۆمەڵایەتی ومرۆیی وکار وفرمان وئامانجی ڕۆشنبیرییەوە هەیە. [١] پوختەی ئەو پێناسانەی تایلۆر بۆ ڕۆشنبیریی کردوویەتی، ئەوەیە کە بابەتی ڕۆشنبیریی یان شارستانییەت کە بە بڕوای ئەو هەردووکیان هاوتای یەکن، لە فراوانترین مانایدا، ئەو پێکهاتە گشتەیە کە مەعریفە وبیروباوەڕ وهونەر وئاکار وپاسا ودابونەریت وهەموو تواناکان وترادسیۆنەکانی مرۆڤ، وەک ئەندامێک لە کۆمەڵگا، لەخۆدەگرێ. [٢] لە کاتێکدا، جۆن دیوی، ڕۆشنبیریی وەک دەرەنجامی کارلێکی مرۆڤ لەگەڵ ژینگەکەیدا دەناسێنێ. بەمانای، دەرەنجامی پەیوەندییەکی دیالێکتیکییە، کە تیایدا یەکێک لە لایەنەکان، چالاکی مرۆڤە.[٣]

---

[١] حسين العودات: المثقف العربي والحاكم، الطبعة الاولى، دار الساقي– بيروت، لبنان، ٢٠١٢، ص ٤٧

[٢] دنيس كوش: مفهوم الثقافة في العلوم الاجتماعية، ت: د. منير السعيداني، الطبعة الاولى، المنظمة العربية للترجمة– بيروت، آذار ٢٠٠٧، ص ٣١

[٣] حسين العودات: المثقف العربي والحاكم، مصدر سابق، ص ٢٩

لە ڕاستیدا، ئەم هاوتاکردنەی تایلۆر بۆ ڕۆشنبیریی وژیار، هاوتاکردنی ڕۆشنبیریی وکەلتوورمان دێنێتەوە یاد لە وەرگێڕانی زمانی عەرەبییدا هەروەك پێشتر لە پەراوێزدا ئاماژەمان پێدا. لەبەرئەوەی، لە زمانی عەرەبییدا، وشەی کەلتوور (culture) بەمانای وشەی (پقافە) دێت کە بە کوردی وەردەگێڕدرێت بۆ وشەی (ڕۆشنبیریی). لە کاتێکدا، لە زمانی کوردییدا، (ڕۆشنبیریی وکەلتوور) مەرج نییە هاوتابن. کەواتە، باشتر وایە لەبری وشەی (پقافە) بۆ (culture)، هاوواتای وشەی (عادات وتقالید) بخەینەگەڕ کە بە تەواوی ولێوانلێو مانابەخشە. وەڵێ، ئەم ڕوونکردنەوەیە، دەمانگەیەنێتە ئەو ڕاستییەی بڵێین دەکرێت جیاکارییەك لەنێوان وشەی کەلتوور وڕۆشنبیرییدا بکەین، بەوەی کەلتوور لە ڕۆشنبیریی گەورەتر وگشتگیرترە. چونکە، کەلتوور، هەمەکییە وتەواوی دابونەریت وسەرخانی مەعریفیی وخەسڵەتەکانی کۆمەڵگایەکی مرۆیی بە ڕۆشنبیرییشەوە لەخۆدەگرێ، لە کاتێکدا ڕۆشنبیریی وێڕای کاریگەرییە زۆر وزەوەندەکانی، بەڵام بەشەکییە ودەشێت تایبەتبێ بە خەسڵەتی تاکێکی کۆمەڵگا، یان بەشێك لە خەسڵەتگەلی کەلتووری کۆمەڵگایەکبێ. بە دیوێکیتردا، دەکرێ بڵێین کەلتوور هەمەکییە وتایبەتە بە گەلان، لە کاتێکدا ڕۆشنبیریی بەشەکییە وتایبەتە بە مرۆڤەکان، هەربۆیە ناکرێت وناگونجێت تێکەڵبکرێن.

گەر لە باسەکەمان لانەدەین، دەکرێت بڵێین ژیار یاخود شارستانییەت بەرهەمێکی مرۆییە، کە پەیوەستە بە خەبات وتێکۆشانی مرۆڤەکان وکارگەلی بەردەوام وساتی میژوویییەوە. لە ڕاستیدا، ژیار، لەسەر دوو کۆڵەکەی دیار دادەمەزرێت: **کۆڵەکەیەکی ماتریاڵیی**، کە خۆی لە

تەکنۆلۆژیادا دەبینێتەوە، **وکۆڵەکەیەکی واتایی**، کە لە ڕۆشنبیریدا بەرجەستە دەبێ. ئەوجا بۆ بەدیهێنانی ژیار، ئەنجامی کردەیی وبەرهەمهێنانیی وداهێنانی چڕوپڕ وبەردەوامی بە دریژایی مێژوو پێویستە، لەبۆ چنینەوەی بەروبوومە واتایی وماتریاڵییەکەی. دیارە، ڕۆشنبیریی، هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە تایبەتە بە هونەر، ئەدەب، بیروباوەڕ، ئایین، زانست، وبەرهەمە تەکنۆلۆژییەکان. ئەمەش بەو مانایەی، ڕۆشنبیریی، داتاگەل وزانیارییە هزری وماتریاڵی وسۆزدارییەکان لەخۆ دەگرێ. ئەمە دەمانگەیەنێتە ئەوەی بڵێین: گەر گەلانی سەرەتایی، پشتیان بە سروشت وهێزە ئەفسانەییەکان بەستبێ، ئەوا گەلانی نوێ وشارستانیی، پشتیان بە ڕۆشنبیریی ولۆگۆس * بەستووە. [1]

پاش ئەوەی لە ڕووی پێناسەوە، زاراوەی ڕۆشنبیریمان ڕوونکردەوە، ئینجا باشتر وایە مەبەست لە ڕۆشنبیریی بخەینە ڕوو، کە پێکدێت لە شێوازگەلێکی فیکری وبەهایی وبیروباوەڕی بلاّو، لە نێوان کۆمەڵێك تاکدا.

---

* لۆگۆس: وشەیەکی گرنگ وئاڵۆزی گریکییە، ولە بواری فەلسەفە ودەروونناسی وڕەوانبێژی وئایینداً بەکارهاتووە. هیراکلیتس ئەم زاراوەیەی هێناوەتە ناو فەلسەفەی ڕۆژئاواوە بە واتای سەرچاوە وبنەڕەتی بوون ویاسای گەردوونی. زاراوەی لۆگۆس لە فەلسەفەی یۆنانیدا بنەمایەکی ئەقلاّنی هەیە وگرێدراوی هێزە فۆرم خوڵقێنەرەکانە. لە فیکری ڕۆژئاوادا لە بواری ئایینیی وفەلسەفیدا بەکارهاتووە ومانای وتار، زمان، وشە، قسە، ئاخاوتن، وتە، ئەقلّی هەمەکی، وشەی خودا بەکارهاتووە.

[1] جميل حمداوي: جدلية المثقف والسلطة، ديوان العرب، منبر حر للثقافة والفكر والادب، كانون الثاني ٢٠٠٧، www.diwanalarab.com

لێرەدا، قەبارەی ئەو کۆمەڵە یان ئەو گروپە گرنگ نییە، واتە لە ڕووی کەمیی وزۆرییەوە، یاخود ئەگەر بەشێك یان تەواوی کۆمەڵگا پێکبهێنن. بەڵکو ئەوەی گرنگە، ئەوەیە کە "ڕۆشنبیریی" بەشێکی دانەبڕاوە لە تەواوی ژیانی کۆمەڵێکی دیاریکراو لە تاکەکان. [1] گەر بتوانین مەبەست لە ڕۆشنبیریی بخەینەڕوو، ئەی ئەبێ خەسڵەتەکانی ڕۆشنبیری خۆی چیبێ، بەتایبەت لە ڕووی زمانەوانی ودەستەواژەییەوە؟

وشەی ڕۆشنبیریی، لە ڕووی زمانەوانییەوە وبەپێی شوێنی بەکارهێنانی، ماناگەلێکی زۆر دەبەخشێ، هەروەك کرداری خوێڕۆشنبیرکردن، یان لە فەرهەنگدا بە دانایی، زانایی، سەلیقە، لێزان لە بابەتگەلێك دەگەیەنێ. وەلێ ڕۆشنبیریی، وشەیەکی گشتییە وتایبەتمەندی بە چەندین بواری زانستیی، هونەریی، ئەدەبیی، یاسایی، فەلسەفی، ئابووریی، کۆمەڵایەتی، دەبەخشێ.

لە ڕووی چەمکەوە، ڕۆشنبیریی، هەموو ئەو مەعریفە وزانیارییە تیۆریی وپسپۆڕیی وشارەزاییە زانستییەی مرۆڤ دەگەیەنێ کە بە دریژایی ژیانی بەدەستیهێناوە. دواجار، چۆنیەتی بیرکردنەوە وهەڵوێستی بەرانبەر بە ژیان وکۆمەڵگا وئایین وبەهاکان دەستنیشان دەکات، بە چاوپۆشیلێکردن لە گەلەسەرچاوەی بەدەستهێنانی ئەو مەعریفە وپسپۆڕییە. چجای، لە ژینگەی چواردەور یا لە خوێندنەوە

---

[1] دیفید انغلیز، جون هیوسون: مدخل الی سوسیولوجیا الثقافة، ت: لما نصیر، مصدر سابق، ص ١٧

یان لە پێزانین وتێگەیشتنەوەبێ، وە یان لە فێرگە سەرەتایی وئەکادیمییەکان وهەر شێوەیەکیتربێ. [1]

کەواتە، کاتێك باس لە وشەی ڕۆشنبیریی دەکەین، دیارە مەبەستەکان وپەیوەستبوونەکان جیاوازن، کە خۆیان لە گەشەی تاك یان گەشەی دەستەیەك یا چینێك، وە یاخود گەشەی تەواوی کۆمەڵگایەك دەبینێ. لە ڕاستیدا، ڕۆشنبیریی تاك، لەسەر ڕۆشنبیریی دەستەیەك یان چینێك وەستاوە، هەروەها ڕۆشنبیریی ئەو چینەش لەسەر ڕۆشنبیریی تەواوی کۆمەڵ وەستاوە. لەبەرئەوە، هەردەم ڕۆشنبیریی کۆمەڵ بنەڕەتێکی کەلتوورییە. لێرەوە ولە نێوکۆی کۆمەڵەوە، مانای وشەی ڕۆشنبیریی، ئەو مانایەیە کە دەبێ پێش هەموو شتێك تۆژینەوەی لەسەربکرێ. کاتێکیش، وشەی ڕۆشنبیریی بەکاردەهێنرێ وەك هێمایەك بۆ هەڵسوکەوتی بوونەوەرەکان، ئەدی ماناکەی زۆر ئاشکرا وڕوونە. بە ڕەچاوکردنی مێژووی وشەکەش، وەك هێمایەك بۆ شتێك کە مەبەست لێی هۆشیاری تاك لە کاروبار وهەڵسوکەوتی مرۆییدا بێت، هەڵبەت مێژوویەکی درێژی نییە. [2]

---

[1] تعريف الثقافة لغة واصلاحا: رانيا سنجق، موقع موضوع كوم، ٥/ يناير/ ٢٠١٦، mawdoo٣.com

[2] ت. س. اليوت: ملاحظات نحو تعريف الثقافة، ت: شكري عياد، الطبعة الاولى، التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، مطبعة دار التنوير– القاهرة، بيروت، تونس، ٢٠١٤، ص ٢٧

کەواتە، ئەگەر پۆشنبیریی دیاردەیەکبێ لە ژیانی پۆژانەی کۆمەڵێک تاکی دەستەبژێر وبووبێتە عورف وکەلتووری یەکەیەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو، ئەوا دەتوانین وێکچوونێک لە نێوان پۆشنبیریی وکەلتووری ئەو کۆمەڵگایەدا بەدیبکەین، بەوەی ئەو پۆشنبیرییە بەشەکییە خەسڵەتی کەلتووریکی هەمەکیی ئەو کۆمەڵگا شارستانییەیە. بەمانایەکیتر، بەشێک یان زۆرێک لە دانیشتوانی ئەو کۆمەڵگایە، هەڵگری ئاستێکی بەرزی مەعریفە وفیکر وتێڕوانینێکی پۆشنبیرانە وئاوەزمەندانەن، کە بالاێی کەلتوور وپێگە وکاملبوونی مرۆڤەکانی ئەو کۆمەڵگایە لە ڕووی ژیرییەوە دەستنیشان دەکات.

کەواتە، دەبێت مکووڕین لەسەر ئەوەی کەلتووری هەموو کۆمەڵگایەک چەشەکراوە بە شەبەنگێک لە دابونەریتی تایبەت، کە دەشێت لە ڕووی پۆشنبیریی وهزریی ومەعریفییەوە، بە شارستانیی ومۆدێرن وتازەبابەت یاخود بە کۆنزەرقاتیزم وکۆنەوارەتیی ناودێری بکەین. هەڵبەت، ئاستی بەرزی تێگەیشتن وتێڕوانین وهەڵسوکەوتی ژیرانەی کۆمەڵگایەکی ئەوروپیی، ئاوێنەی کەلتووریکی بالاێ هەمان کۆمەڵگایە. بە هەمان شێوە، چەقبەستوویی فیکریی وخولانەوە لە بازنەیەکی داخراودا کە بەر لە (١٤٠٠) ساڵ خولگە وهێڵەکانی کێشراوە، ئاوێنەی کەلتووریکی داڕزاوی کۆمەڵگای ئیسلامییە، کە نەبوون یاخود ئاستێکی زۆر نزمی پۆشنبیریی ودۆکترینی بەشێک لە هەڵگرانی دەردەخات. خولاسەی کەلام، ئەوەیە کە پۆشنبیریی لە نێو کەلتووری کۆمەڵگادایە نەک کەلتوور لە نێو پۆشنبیرییدابێ.

ماوەتەوە ئەوەی بڵێین، ئەمڕۆ تەواوی گەلانی جیهان، هەریەکە وکەلەپوورێکی فیکریی تایبەت بە خۆیان هەیە کە بە فاکتەری سەرەکیی جیاکردنەوەی لەوانیدی دادەنرێ. بێگومان، سروشت وتایبەتمەندییەکانی کەلتووریش، لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکیتر دەگۆڕدرێ، لەبەرئەوەی کەلتوور واقعی نەتەوەیەك بە کەلەپووری فیکریی وشارستانییەوە دەبەستێ. لەلایەکیترەوە، کەلتوور، لەگەڵ گەشەی شارستانیی هەر نەتەوەیەکیشدا گەشە دەکات، دەشکرێ بە تێپەڕینی کات لە گەشە بوەستێ یاخود پاشەکشە لە گەشە بکات، بەهۆی گرنگینەدان پێی، کە دەبێتە هۆی پیواری (غیاب)ی شوناسی کەلتووریی تایبەت بەو گەلە. [1]

[1] محمد فيضي: تعريف الثقافة، موضوع كوم، ١٣/ فبراير/ ٢٠١٨، mawdoo٣.com

ج- ئەو خەسڵەت وبوارە کەلتوورییانەی خانەی ڕۆشنبیریی لەخۆیان دەگرێت

ئەم تەوەرە تیشکڕای بواری زمان، نووسین، ئەدەب، هونەر، فۆلکلۆر، کەلەپوور، شارستانیی، میژوو وبوارگەلە هاوشێوەکانیتر لەخۆدەگرێت. لە ڕاستیدا، زمان بە یەکێك لە توخمە پێکهێنەرەکانی کەلتوور دادەنرێ کە ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ، بەڵام ناکرێ بڵێین تەنها زمان سەرەکیترین وگرنگترین پایەکانیەتی.

ئەوەی جێی سەرنجە، ئەوەیە کە تا ئێستا چەندین پێناسەی جیاجیا لەبارەی زمانەوە خراونەتە ڕوو، کە دەکرێت ئاماژە بە هەندێکیان بدەین.

نوام چۆمسکی دەڵێت: زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە، ڕێزمان دەریان دەکات.

بلۆك وتراگەر دەڵێن: زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگیی لەخۆوەیە، کە دەتوانرێت بۆ لەیەکترگەیشتن بەکاربێت.

ساپیر دەڵێت: زمان هۆیەکی ناغەریزییە وتایبەتە بە مرۆڤ، بۆ دەربڕینی هەست وئارەزوو بەکاردێت.

مارتنێت دەڵێت: زمان هۆیەکە بۆ لەیەکترگەیشتن، لە چەند دانەیەکی بچووك پەیدادەبێ کە خاوەنی واتای خۆیانن.

کارۆڵ دەڵێت: زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگیی لەخۆوەیە، کە دەتوانرێ بەکاربێت بۆ لێکگەیشتن وپۆلێنکردنی شت وڕووداوەکانی دەوروبەر.

کەواتە، لە ڕوانگەی ئەم پێناسانەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بتوانین بڵێین، زمان گرنگترین ئامێری پەیوەندی ولەیەکگەیشتنی ئادەمیزادە. [1]

کاتێک کەسێک بەکوردی ئاخاوتن دەکات، وبە پیت وڕێنووسی کوردیی دەنووسێت، ڕاستەوخۆ دەوترێت ئەوە کەسێکی کوردە، واتە خودی نووسینەکە وڕیزبەندیی پیتەکان وڕێنووس وشێوازی ئاخاوتن ودیالێکتەکە ناسنامە وشوناسێک دەبەخشنە کەسەکە. هەرچەندە، ستراکتووری زمانی کوردی، بەسەر چەندین دیالێکت وشێوەزمانیشدا دابەش بووە، بەڵام بە هەموویان جەستەیەکی یەکگرتووی لێکدانەبڕاوی تۆکمەیان خوڵقاندووە، کە زمانی کوردییە. ئاشکرایە، نووسین بە شێوەزاری گۆرانی، مێژوویەکی زۆر کۆنی هەیە، هەرچەندە پێشتر نووسینی شیعر بە کوردیی لەلایەن (بابە تاهیری هەمەدانی)یەوە وەکو سەرەتای نووسین بە کوردیی باسدەکرا، بەڵام ئێستا دەرکەوتووە کە پێش بابە تاهیریش نووسینی شیعر بە زمانی کوردی هەبووە. بەواتای، ئەگەر یەکێک لە پایە سەرەکییەکانی گوتار

---

[1] کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ: کوردۆلۆجی، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە–هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٤١

زمان بێت ومەبەست لەوەش زمانی نووسین بێت وبەو پێیەش دەقی نووسراو ئامادەبوونی هەبێت، گەرچی ئەو ئامادەبوونە لاوازیش بێت، بەڵام ڕاستییەك هەیە كە دەیسەلمێنێت ئەو پایەیەی گوتاری كوردیی لەو قۆناغەوە تاڕ سەردەمی دەسەڵاتی شیعری سنووری بابان ڕەسەنایەتییەكی ئاشكرای كوردیی هەبووە، ئەویش لەو ڕوانگەیەوە كە شیعری كوردیی لە دەركەوتنیەوە بە زاری گۆرانیی یا هەورامیی لەسەر كێشی پەنجە بووە، كە ئەویش كێشی فۆلكلۆری كوردیی ولە هەمان كاتیشدا كێشی گاتاكانی پەیامی ئایینی زەردەشتیی بووە. ئەمە جگەلەوەی، كە شیعر بە زاری گۆرانیی نووسراوە ودەیان ڕەگەز وهێما وفەزا ودیمەنی زەردەشتیی وكوردیی وسروشتی كوردستانی لەخۆ گرتووە..[1]

كەوابوو، نووسین بە كوردیی (شێوەزاری گۆرانیی) مێژووەكەی زۆر كۆنە، لەگەڵئەوەی چەندین شیعر وگۆرانی وسروت وفۆلكلۆر وقسەی نەستەقی لەخۆ گرتووە، كە هەریەكە وبەجۆرێك پێزی داوە بە ئاخاوتن وپیتی كوردی، هەر ئەوەشە وایكردووە بە نەمریی وخۆڕاگریی بمێنێتەوە، كە دواجار نموونەی بەرزی كەلتووری كوردیی نیشانداوە. جا ئەگەر نووسینی كوردیی هێندە دێرین بێت، ئەوا شتێكی بەڵگە

[1] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی كوردی، بەرگی یەكەم، چاپخانەی ڕەنج–سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٩٥

نەویستە کە کەلتوور وزمانی ڕەسەنی کوردیی بە تێکڕای شێوە زمانەکانیەوە زۆر زیاتر لەمێژینە ودێرینترە....

نووسەران وئەدیبان، کاتێك باس لە دەرکەوتنی نووسین ودیالێکتی کوردیی ونووسینی شیعری کوردیی دەکەن، ئاماژە بەوە دەدەن کە شیعری کوردیی لە دەرکەوتنیەوە بە زاری گۆرانیی یان هەورامیی لەسەر کێشی پەنجە بووە، (کە ئەویش کێشی فۆلکلۆری کوردیی وکێشی گاتاکانی پەیامی ئایینی زەردەشتیی بووە وبەشێکی دانەبڕاوی کەلتووری کوردیی بووە). ئەم شێوازەی نووسین، بە کێشی فۆلکلۆری کوردیی تا سەروەختی دەسەلاتی میرنشینی بابان بەردەوام بووە، بەڵام شاعیرانی بابان کە لەدوای گواستنەوەی دەسەلاتی میرنشین لە قەڵاچوالانەوە بۆ سلێمانی دەرکەوتوون، کودەتایەکی سپییان بەسەر ئەو شێوازەی نووسینی شیعری کوردیدا کردووە ولەبری ئەوە پەنایان بردووەتە بەر بەکارهێنانی (کێشە عەرەبی وفارسییەکان)، بە تایبەتی کێشەکانی (فەراهیدی) کە ئەوەش لە ئاستی یەکەمدا ڕوخانی پایەیەکی ڕەسەنی کەلتوور ونووسینی کوردیی وپڕکردنەوەی جێگاکەی بووە بە ڕەگەز وتوخمی کەلتووڕێکی غەیرە کوردیی.[1]

---

[1] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥– ٩٦

بێگومان، مەبەست لە کەڵەشاعیرانی کورد (نالی وسالم وکوردی)یە کە بە (سێکوچکەی بابان) ناودەبرێن. [1] وەڵێ، ئەم کەڵەشاعیرانە گۆڕانکارییان لە کەلتوور وڕێنووس وشێوازی نووسینی شیعری کوردیدا ئەنجام دابوو، جا بەهەر هۆیەك بووبێت، ئایینی یان ڕۆشنبیریی یاخود ڕەنگدانەوەی داکەوت (واقع)ی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگای کوردیی بووبێ لە ژێر کاریگەریی شالاو وداگیرکارییەکاندا. بێگومان، ئەوەی ئەو کەڵەشاعیرانە ئەنجامیان داوە لە گۆڕانکاریکردن لە کەلتووری شیعردانان وداڕشتن وکێش و وەزن وقافیە وشێوازی شیعری کوردیدا بە هەموو دەرەنجامێکی ئەرێنیی ونەرێنییەوە، لێرەدا ئامازەی پێنادرێت ولە توانای بابەتەکەماندا نییە.

بەڵام، دەربارەی ئەوەی، کە بۆچی دیالێکتی کرمانجی خواروو (ناوچەی سلێمانی) وردە وردە دەدرەوشایەوە ولە ناوچەکانی بندەست وقەڵەمڕەویی خۆیدا توانی جێ بە دیالێکتی گۆران لەق بکات. بۆچوونێك هەیە کە پێیوایە: "ڕەنگە، هۆیەکی گرنگی پاشەکشەی مەدرەسەی ئەدەبیی گۆران، بەو دەولەمەندییە زۆرەیەوە، لەبەردەم مەدرەسەی بابانداا ئەوە بووبێ کە والییەکانی ئەردەڵان نووسینیان بەم لەهجەیە فەرامۆش کردبێ. لە بەرانبەردا، میرەکانی

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: (نالی، دانتێ) وێکچوونێکی فرەڕەهەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئینستیتیوتی کەلەپووری کورد– سلێمانی، ٢٠١٧، ل ١٢

بابان، هانی شاعیرەکانی ئەمارەتەکەی خۆیان دابێ بەم زمانە بنووسن."[1]

هەرچۆنێکبێ، بەڵام ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە لەو سەردەمانە ودواتریشدا، زیاتر شیعری کوردیی بە ئەلفوبێی فارسیی وعەرەبیی وتورکیی دەنووسران، بەمانای زاڵبوونی کەلتوور وزمانەکانیتر بەسەر زمانی کوردییدا. جا بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم قسەیەش، کتێبی (شەرەفنامە)ی میر شەرەفخانی بەدلیسی وەک نمونەیەکی زیندوو ولەبەرچاو دێنینەوە کە دیارترین وپڕبایەختڕین پەڕتووکی ئەو سەردەمە بووە، وەک سەرەتایەک کە باس لە کەلتووری کوردیی ومیرنشینە کوردییەکان وژیانی کۆمەڵگای کوردەواریی دەکات.

جێی ئاماژەپێکردنە، کاتێک ئەم پەڕتووکە لەلایەن مامۆستا (هەژار)ی گەورە شاعیری کوردەوە وەرگێڕدرابووە سەر زمانی کوردیی، ئاماژەی بەوە دابوو کە ئەم کتێبە لە ساڵی (١٠٠٥ك/ ١٥٩٦ز) لەلایەن میر شەرەفخانی بەدلیسییەوە بە زمانی (فارسی) نووسراوە.[2] بەمانای، زاڵبوونی کەلتووری فارسیی بەسەر کەلتووری کوردییدا، کە زمان پایەیەکی ئەو کەلتوورەیە وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا. ئەمە بێجگەلەوەی، شوێنەوارناسی کورد (عەبدولڕەقیب یوسف)، دەربارەی

---

[1] نەوشیروان مستەفا ئەمین: بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین، کتێبی یەکەم، چاپی یەکەم، الدار العربیە للعلوم/ ناشرون، بیروت– لبنان، ٢٠١٢، ل ٢٤٣

[2] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، لە بلاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد– نەجەفی پیرۆز، ١٩٧٣، ل ٥٩

هەمان پەڕتووك ئەوەی خستبووە ڕوو كە بەهۆی زاڵبوونی زمانی عەرەبییەوە میر شەرەف كوڕی شەمسەدین (شەرەفخان) دوالاپەڕەی ئەم پەڕتووكەی بە زمانی عەرەبی نووسیوە، [1] كە جەختكردنە لە وتەكەی پێشووم دەربارەی زاڵبوونی كەلتووری غەیرە كوردیی بەسەر كەلتووری كوردییدا. هەرچەندە، مێژوونووسی گەورەی كورد (محەمەد ئەمین زەكی بەگ)، بۆ ئەم بابەتە لە كتێبی (كورد وكوردستان)ەكەیدا ڕەخنەی ئاڕاستەی (شەرەفخان) كردبوو، كە دەبوایە بە زمانی كوردیی ئەم پەڕتووكە بەنرخەی دابڕشتایە، لەبەرئەوەی بابەتێكی بەپێزە ومێژووی میرنشینە كوردەكان وكەلتووری كورد بووە. [2]

لێرەدا، دەگەینە ئەو دەرەنجامەی كە كوردستان لەبەرئەوەی بەدرێژایی مێژوو بەر شالاوە داگیركارییەكان كەوتووە، بۆیە لەو سەردەمانە وبگرە ئێستاشی لەگەڵدا بێت هەردەم هەوڵی سڕینەوەی ئەلفوبێ وڕێنووسی زمانی كوردیی دراوە، هەروەها هەوڵی سڕینەوە وگۆڕینی پێگەی جوگرافیی ودێموگرافیای كورد دراوە، ئەمە بێجگەلەوەی تواناكان خراونەتەگەڕ بۆ شێواندن وگۆڕینی كەلتووری كوردیی ولەباربردنی هیوای كوردیی. شایەنی باسە، هەردەم

---

[1] عبدالرقیب یوسف: تابلۆكانی شەرەفنامە، چاپی سێیەم ، لە بلاوكراوەكانی بنكەی ژین– سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢٧

[2] محمد امین زكی: كورد وكوردستان، جلدی ١– ٢– ٣، (چاپخانەی دار السلام، بغداد)، انتشارات سیدیان– مهاباد، ١٩٣١، ل ٤

ڕاستییەکان وهۆشیارییەکان قەدەغە کراون، نەیانهێشتووە گەلی کورد هەوای ئازادیی هەڵبمژێ وتێڕوانین وڕۆشنبیریی وتێگەیشتنێکی واقیعییانەی بۆ ژیان هەبێت. بەمانای، داگیرکەران، سەرەنجام ویستویانە کەسایەتییەکی کوردیی لاوازی بێئیرادەی هەژاری نەفامی نەخوێندەوار وبێپێگە وبێناسنامە بەرهەم بهێنن.

هەڵبەت، لە قۆناغەکانی دوای سەرهەڵدانی هەست وهۆشیاری نەتەوەیی ونەتەوەخوازیی عەرەب وتورك وفارسدا، ئەو نەتەوانە یەکگرتنەوەیەکیان (بالأنس) لەنێوان مەسەلەی نەتەوایەتی وپەیامی ڕۆحییدا دروستکردبوو، کە لەئەنجامدا بەگوێرەی ئەو نەتەوانە کەلتووری ئایینی وکەلتووری نەتەوایەتی بە ئەندازەی تێکەلاوبوون لەیەکتر نزیك بوونەوە ولە ئاستی پێگەیشتنی تەواوەتی هەست وهۆشیاری نەتەوایەتییاندا، کەلتووری نەتەوایەتی بالأدەست بوو بەسەر کەلتووری ئایینیدا، ولەو ئاقارەشدا ولەڕێگای ئایینەکەوە ئەوان توانییان سەرجەم ڕەگەزەکانی کەلتووری خۆیان، هەرلە زمان وڕۆشنبیری وشێواز وئاڕاستەی بیرکردنەوە وبگرە دابونەریتیشیان بەسەر کورددا بسەپێنن، بەو مەبەستەی کورد لەو هەموو توخم وڕەگەزە ڕەسەنانەی کەلتووری خۆی دوور بخەنەوە وزەمینەی ڕێنیسانسی کوردیی لەباربەرن..[1]

[1] عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لەسەر کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧- ١٨

سەرباری هەموو ئەوانەی باسکران لە زمان وکەلتوور، بە هاتنی ئیسلام وسەپاندنی ناسنامەی بوون بە موسڵمانیش، کورد دوو باجی تری لەلایەن دەسەلاّتی دەرەکییەوە لێسەندرا. یەکەمیان: باجی جیابوونەوە بوو لە گەلانی ناوچەکە. دووەمیشیان: باجی بەخود نامۆبوونی کورد بوو، لە ئاست کەلتوور وفەرهەنگی هاوبەشی خۆیی وئەو گەلانەدا. دیارە، ئەو کەلتوور وفەرهەنگە هاوبەشەش زەردشتییەت بووە. ئەوجا، کورد، پێویستی بە چەندین سەدە بوو تا بتوانێت جێگرەوەیەك بۆ دابڕانەکەی لە کەلتوور وئایینی زەردەشتیی بدۆزێتەوە، ولە هەمان کاتیشدا پرۆسەی جیابوونەوەی لە گەلانی ناموسڵمانی ناوچەکە بەردەوام بێت. بێگومان، ئەو جێگرەوەیەش کە کورد دوای ئەو ماوە زۆرە بۆ خۆی دروستکرد، میرنشین وحوکمە ناوچەییەکان بوو.

گەرچی، تەواوی ئەم میرنشینە کوردییانە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو لە ژێر دەسەلاّتی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامدا کاریان دەکرد، بەلاّم هەرچۆنێکبێ توانیبویان خەمی بێپشت وپەنایی لای تاکی کورد بڕەوێننەوە. دیارە، ئەمەش خەمێك بووە، دوای دابڕانی کورد لە کەلتوور وفەرهەنگ وناسنامەی هاوبەشی یەکەمی (کە زەردەشتییەت بوو)، دووچاری بووە. [1] ئەوەی پاستیبێ، تێکشکانی یەکەمی گەلی

[1] ڕێبوار سیوەیلی: کێشەی نالی، دەزگای چاپ وبلاّوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، کوردستان، ٢٠٠١، ل ٢٢٩

کورد، ئەوە بووە کە لە زمان وشوناس وکەلتوور وفەرهەنگ وسرووت وئایینی زەردەشتیی دابڕێندراوە بەهۆی شالاوە سەربازییەکانی ئایینی ئیسلامەوە. هەرچی تێکشکانی دووەمیشە، ئەوە بووە کە لە دەسەلآت ومیرنشینەکانی خۆی دابڕێندراوە وبووتە ژێردەستە، بەهۆی شالاوە سەربازییەکانی عوسمانییەکان وسەفەوییەکانەوە. وەلێ، ئەم تێکشکاندنە میژوویانەی بەرۆکی کوردی گرتبوەوە، کاریگەری نەرێنی لە سەرجەم بوارەکاندا دروست کردبوو. ئەوجا، بواری نووسین کە یەکێکە لە پایە سەرەکییەکانی نەتەوەییبوون، کەوتبووە نێو گێژاوی پەراوێز وپشتگوێخستن وتێکشکاندنەوە. هەڵبەت، بواری شیعریش، بوارێکیترە کە دەتوانین بڵێین خراوەتە نێو ئەو گێژاوەوە وسەر خوانی باسەکەمان. [1]

گەر سەرنجێك لە داکەوتی ژیان وگوزەرانی کورد بدەین لە دوێنێوە هەتا ئەمڕۆ، دەبینین ئەو هەوڵە تێکدەرانەی دوژمنان تا ڕادەیەکی زۆر گۆڕانکاری نێگەتیڤانەی دروستکردووە لەنێوماندا، هەر لە تەعریبکردنی ئەلفوبێی ڕەسەنی کوردییەوە تا شێوازی ئاخاوتن، تا چۆنیەتی هەڵسوکەوت وپێگە وکەلتوور وناسنامەی نەتەوەییمان. ڕاستە دوژمن هەر دوژمنە، بەلآم بەشێکی هۆکارەکانیش کورد خۆی لێی بەرپرسیارە. کەواتە، باشترواید کورد زیاتر هەوڵی گۆڕانکاری لە

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: (نالی، دانتێ) وێکچوونێکی فرەڕەهەند، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠١

داکەوت (واقع)ی خۆیدا بدات، گۆڕانێك بۆ بەدیهێنانی دواڕۆژێکی پرشنگدارتر وسەرفرازتر، نەك گۆڕانێکی بێپلانی بێبنەما کە مایەی سەرلێشێواوی و ونبوونی هەتاهەتاییبێ..

کورد جیاواز لە نەتەوەکانیتر، هەردەم بواری ئایینیی زاڵکردووە بەسەر بواڕە نەتەوەیی وئایدیۆلۆژی وچینایەتی وزمانەوانی وکەلتووریی وبواڕەکانیتردا. کورد لە مێژوودا، بەوە ناسرابوو کە تێکەڵبوونێکی ڕۆحیی وکۆمەڵایەتی وکەلتووریی وفیکریی تۆندی هەبووە لەگەڵ ئایینی زەردەشتییدا، ئەوەش سەلمێندراوێکی مێژوویییە، بەڵام دوای ئاوابوونی خۆری ئایینی زەردەشتیی وکاڵبوونەوەی ئەم ئایینە لەو ناوچانەی کە پێشتر بوونی بەدی دەکرا، ئاوابوونی ڕۆحیی وکۆمەڵایەتیی نەتەوەی کوردیشی بەدوای خۆیدا هێناوە. بە مانای، شکستی ئایینی زەردەشتیی لە کوردستاندا، شکستی نەتەوەی کوردی بەخۆوە بینیوە، بەتایبەت دوای لەشکرکێشییە یەکلەدوای یەکەکانی سوپای ئیسلامیی. هەربۆیە، باشترواید بڵێین پێکهاتەکانی کۆمەڵگای کوردیی گشتی لەبەرەك هەڵوەشان، وجارێکیدی ستراکتوور وبنەماکان بە شێوازێکیتر داڕێژرانەوە. بەو هۆیەوە، لایەنی هونەر وشیعر وئەدەبیاتیش، بەر شالاوی ئەو گۆڕانکارییانە کەوتن.

لێرە بەدواوە، هزر وئەقڵییەت وتێڕوانینی کورد بۆ ژیان گۆڕانکاری بەخۆوە بینی، بەڵام گۆڕانێکی ڕیشەیی. هەربۆیە، گۆڕینی کێشی پەنجەی شیعری کوردیی بە کێشی شیعری نەتەوەکانیتر، بە یەکێك لە

نموونەکانی ئەم گۆڕانکارییانە هەژمار دەکرێن. بەڵام، هەرگیز ناشتوانرێت بوترێت گۆڕانکارییەکان سەداسەد بووە، واتە ڕێژەیی بووە. لەبەرئەوەی، چەندین پێگە وهۆز وتیرە وبنەماڵە وجەژن وبۆنەی کوردیی هەیە کە تا ئێستا هەڵگری توخمە ڕەسەنەکانی ئایینی زەردەشتین ودووبارە دەبنەوە. ئەمە بێجگەلەوەی، کاریگەری ئایین بەسەر ئەدەب وشیعر وهونەری کوردییەوە، بەهەمان شێوە ڕێژەیی بووە. وەڵێ، دەبینین لەو سەردەمانەدا، لەگەڵ زاڵبوونی زمانە بێگانەکانی چواردەوریش بەسەر زمانی کوردیدا، بەڵام تروسکەی هەستی نەتەوایەتیی وکەلتوور وزمان وئەدەبیاتی کوردیی وئایینی زەردەشتیی، بنەچە وڕەسەنایەتی خۆی هەر پاراستووە.

لەمبارەیەوە، (قانع)ی شاعیری هەژاران دەفەرموێ:

کتێ بی زەردە شت کە ئاڤێ ستایە
وەك باقی کت یێب خەڵاتی خوا یە
بە شێوە هەورامی، ها تە سەر بە شەر
یانی ئەی زەردە شت بووی بە پێغەم بەر *[1]

لەلایەکیترەوە، داستانی (مەم و زین)ی کەڵە شاعیری کورد (ئەحمەدی خانی)، کە بەر لە سێسەد ساڵ نووسراوە، یەکێکە لە شاکارە هونەرییە بەناوبانگەکانی شاعیر، کە زۆرێك لە نووسەران بە

* کۆپلە شیعرێکی شاعیری مەزنی کورد (قانع)ە.

[1] کەریم زەند: ئایینستان، چاپی یەکەم، چاپەمەنی ئەزمر– سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٥

پێشەنگی شیعری نیشتمانیی وهەست وهۆشیاری نەتەوەیی لەقەڵەم دەدەن، کە لەو کاتەدا توانراوە بنووسرێ. واتە، (بە بڕوای ئەدیبان ونووسەران) دەرکەوتنی سەرەتاییترین هەستی نەتەوایەتی کوردیی بۆ ڕۆژگاری نووسینی ئەو داستانە مەزنە دەگەڕێننەوە، کە تەواوی کۆمەڵگای کوردیی ژێردەستە بووە. پرۆفیسۆر (عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ)، لەم بارەیەوە ئاماژەی دابوو کە: "تێکڕای کورد، کۆکن لەسەر ئەوەی کە (خانی) پێشەنگی نەتەوەییە، لەبەرئەوەی دێڕەکانی داستانەکەی یەکەمین دێڕن کە نووسراونەتەوە وتایبەتن بە پرسی نەتەوەی کورد. هزری خانی، تا ئەمڕۆکە بە گشتی پارێزگاری لە ڕەسەنایەتی وڕاستگۆیی وبەهای خۆی کردووە، سەبارەت بە نەتەوەی کورد. بەوەی، بیروبۆچونەکانی خانی، سەرەتای فیکری نیشتمانیی کوردیی بووە، کە چەشەکراوە بە مانا ودەلالات"..[1]

وەك ئاشكرایە، مەم وزین، بە تەنها بابەتێکی ئەدەبیی نیە کە لەو سەردەمەدا نووسرابێتەوە، بەڵکو چەندین بابەتی شیعریی وهونەریی وئەدەبیی وپەخشان، پێشتر ودواتریش نووسراون. بەڵام، لە ڕووی بەهای هونەرییەوە، دەکرێت بڵێین جیاوازییان هەبووە. دەبێت ئەوەش لەیاد نەکەین، کە تێکڕای ئەو شاعیرانە زانیارییەکی تەواویان هەبووە لە بابەتەکانی خوداناسی وزانستی کەلام وتەسەوف وئایینەوە، بەوەی زۆربەیان قوتابی قوتابخانە ئایینییەکان بوون. ئەمەش ئەوە

[1] صلاح سعدالله: حول اللغة الكردية، مطبعة دار الجاحظ– بغداد، ١٩٨٥، ص ٦

دەگەیەنێت، کە فێرگە وقوتابخانە ئایینیی وحوجرەکان، سیمای سەرەکی کۆمەڵگای کوردیی بوون. واتە، دەکرێ بڵێین ئەو مزگەوتانەی ئەو ڕۆژگارە، هاوشێوەی زانکۆ وپەیمانگاکانی ئەمڕۆ بوون، بەوەی زانستە فیقهی وئیسلامییەکانی تێدا خوێندراوە. [1] هەربۆیە، چەندین زانا وشاعیر وسۆفی وئەدەب دۆستی بەرهەم هێناوە، ئەمانە تێکڕا بەشێك لە کەلتووری کۆمەڵگای کوردیی بوون، وە کاریگەرییەکی زۆریشیان لەسەر هەڵسوکەوت وبیرکردنەوەی تاکی کورد هەبووە لەو کاتەدا هەتا ئەمڕۆکە.

میژوونووس وپسپۆڕ لە کاروباری کوردییدا، (مایکڵ گەنتەر) دەڵێ: "حوجرەی فەقێیانی کوردەواریی، شوێنی کۆبوونەوە وگەشەکردنی هزری ناسنامەی کوردیی بووە. هۆزانڤانە ناوارەکانی کورد، ئەوانەی هۆزانەکانیان کەلتووری کوردییان دەوڵەمەند کرد وزیندوویان هێشتەوە، زۆربەیان لەو حوجرەی فەقێیانەدا دەرچوون وئەدەبی خۆیان پەخشکردووە. جگە لە مەدرەسەکانی دەوڵەتیی وئەوانەی میرنشینەکان ڕایان دەگرتن، زۆرێك لە گوندەکان حوجرەی فەقێیی خۆیانیان هەبوو. وەڵێ، ئەم حوجرە کەم دەسەلاتانە بوون کە مەلاکانیان پەروەردە دەکرد، بۆئەوەی دواتر خزمەتی دانیشتوانی گوندەکە بکەن. بەمجۆرە، مەلاکانی جاران، هانی پەیدابوونی هزری

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: (نالی، دانتێ) وێکچوونێکی فرەڕەهەند، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٢

کوردایەتییان داوە، ئەمەش پێچەوانەی کردەوەی کوردە ئیسلامییەکانی ئەم سەردەمەیە، کە (هەستی نەتەوەیی مرۆڤ) بە هەڵگەڕانەوە لە ئیسلام دەزانن." [1]

دەبێ مکوورپین لەسەر ئەوەی کە لەو سەردەمانەدا، بزوتنەوەی سۆفیزم لە کوردستان وەک کەلتوورێک لە تڕۆپکدا بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ململانێ وڕکابەرییی لە نێوان هەردوو تەریقەتی قادری ونەقشبەندی لە تڕۆپکدا بووە. بێگومان، ڕەنگدانەوەی ئەم ململانێیەش، زۆر بە ڕوونیی وزەقیی وبەربلاوییی لە حوجرە ومزگەوتەکان وقوتابخانە ئایینییەکانی سەرجەم میرنشینەکاندا ڕەنگیدابووەوە. ٢ کەواتە، دەتوانین بڵێین لەگەڵ دەرکەوتنی ڕێبازەکانی تەریقەتی سۆفیزمدا، ململانێ وناکۆکی قوول لە کوردستان لەسەر بنەمای جیاوازی تەریقەت دەردەکەوتبوو. زۆرجار، شێخەکانی تەریقەت، ئەوانەشیان کە سەر بە یەک ڕێبازی تەریقەت بوون، لەسەر مەسەلەی فراوانترکردنی پێگەی جەماوەریی

---

[1] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی دەزگای ئاراس– هەولێر، ٢٠٠٧، ل ٦٢

[2] برزو محمد: الشعر الكردي في القرن التاسع عشر في كردستان الجنوبية (العراق)، اتحاد المثقفين الكورد– غرب كوردستان في الخارج، ١٥/ ٥/ ٢٠٠٧، www.rojava.net

وکۆکردنەوەی موريد ولايەنگر بۆ خۆيان، كە بنچينەی دەسەلاّتيانە، لەگەلْ يەكديدا كەوتوونەتە ململانىْ ودووبەرەكى. [1]

لە پراستيدا، سۆفيزم، لە هەردوو سەدەی (١٢) و(١٣)ی زايينيىدا پەيدابوو، تا پادەيەك بە خەلّوەتگريى وڕەبەنكاريى چەرخی ناوەڕاستی ئايينی فەلەكان دەچوو. لە كوردستاندا، تەنيا دوو ڕێبازی سۆفيزم هەيە، ئەوانيش تەريقەتی نەقشبەندی وتەريقەتی قادرييە. (سۆفی)، بەو كەسانە دەلّێن كە موريدی تەريقەتی نەقشبەندين،

(دەرويْش)يش موريدەكانی تەريقەتی قادرين. دياره، نەقشبەنديیەكان، گاڵتەيان بە زاراوەی دەرويْش دێ وبە كۆنەپەرست وخەياڵبازی وئاگرخواردن وحاڵگرتن وشێواندنی پراستيی دەناسن. شيانی وتنە، ڕێبازی سۆفيەتيی وەك كەلتووريْك، لەلايەكەوە كۆمەڵگای كوردەواری بەهێز كردووە ولەلايەكيتريشەوە دووبەرەكی تێدا پەيداكردووە. ئەوانەی باوەڕيان بە ڕێبازەكە هەيە، بە شێوەيەكی پوخت پەيڕەوی دەكەن ولە يەكتر نزيكدەبن وگوێ بە هۆز وتيرە وبنەماڵەكانيان نادەن. بەاڵم، كە دێتە سەر

[1] د. جەعفەر عەلی ڕەسوڵ: سۆفيزم وكاريگەريی لە بزووتنەوەی ڕزگاريخوازی نەتەوەيی گەلی كورددا ١٨٨٠– ١٩٢٥، چاپی يەكەم، لە باڵوكراوەكانی مەڵبەندی كوردۆلۆجی، چاپخانەی تيشك– سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ٣٤

فرەجۆریی ڕێباز وتەریقەتەکان، ئەمە کۆمەڵگای کوردەواریی لێك دەترازێنێ و وەکو پارتێکی سیاسی کار لە لایەنگرانی دەکا. [1]

سۆفیزم لە کوردستاندا، یەکێکە لەو دیاردە ڕۆحییانەی جگەلەوەی پانتاییەکی فراوانی لە کۆمەستی کۆمەلایەتی (الشعور الجماعی الاجتماعی) خەڵکی کورد داگیرکردووە، کاریگەرییەکی زۆریشی بە هەردوو دیوی پۆزەتیڤ ونێگەتیڤدا بەسەر کۆکردنەوە وئامادەکردنی هێزی جەماوەرییەوە لە نێو جوڵانەوە سیاسییەکانی کورددا هەبووە. وەلێ، زۆر جاریش ڕێبەرانی ڕۆحانیی وشێخەکانی ڕێبازەکانی تەریقەت، بوون بە ڕێبەری بزوتنەوەی ڕزگاریی نیشتمانیی کورد، هەندێ جاریش بوونەتە بەشێك لە سیاسەت وهێزی سەربازیی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان. [2]

کۆمەڵگای کوردیی، لەگەڵ بوونی لایەنی باش وخراپیدا، بەڵام گرنگی پێگەی ستراتیژی وکەلتوور وڕەسەنایەتی وزمانی خۆی لەدەست نەدا بوو، هەربۆیە کوردستان جێگەی سەرنجی گەڕیدە ونێردراوانی بیانی بووە بە درێژایی مێژوو. لەمبارەیەوە، چەندین سەرچاوەی بیانی، زانیاری تەواو وچڕو پڕیان کۆکردبووەوە، هەر لە بواری سیاسی، زانستیی، کەلتووریی، ئایینیی، هونەریی و....هتد.

---

[1] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی مێژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣

[2] کوردۆلۆجی، گۆڤاری مەڵبەندی کوردۆلۆجی: ژمارە (١)، ٢٠٠٨، ل ٩٢

یەکێك لەو سەرچاوە بیانیانەی زانیاری تەواویان لەسەر کوردستان کۆکردووەتەوە، کە دەکرێت وەك سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو وگرنگ وبەسوود تێیبڕوانین، سەرچاوە ئیتالییەکانە. لەم ڕووەوە، یەکەم سەرچاوەی ئیتالی کە باس لە کەلتووری کوردیی بکات، مێژووەکەی بۆ ساڵی (١٢٠٠)ی زایینی دەگەڕێتەوە. پاشان، ئەم گەڕان وڕەیوەندییەش تا ساڵی (١٨٠٠)ی زایینی بەردەوام دەبێت وبگرە ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت، ئەوەشی هەمیشە ئەو پەیوەندییەی لە نێوان کوردستان وئیتالیادا هێشتووەتەوە، ئەو گەشتیار ودیپلۆمات ونێردە ئایینیی وبازرگانانە بوون کە لە کاتی گەشتەکانیان بۆ ولاتی فارس و ولاتی نێوان دوو زێیان (میسۆپۆتامیا) بە کوردستاندا تێدەپەڕین. یەکێك لەو نێردراوانەش، بە ناوی (ماوریزیۆ گارزۆنی)* یەوەیە، کە کتێبێکی بەهاداری دەربارەی کوردستان داڕشتبوو. ئەم کتێبە، لە مێژووی کورددا سەرچاوەیەکی سەرەکییە، لەبەرئەوەی لەسەر بنەمایەکی زانستیی دانی بە ڕەسەنایەتی کەلتوور وزمانی کورددا ناوە، بە شێوەیەك جێی خۆیەتی کە دانەرەکەی وەك (باوکی زمانی

* ماوریزیۆ گارزۆنی: نێردراوێکی دۆمێنیکە بە ڕەگەز ئیتالی، خاوەنی پەرتووکی (ڕێزمان وموعجەمی زمانی کوردی)یە کە لەنێوان سالاّنی (١٧٦٤– ١٧٧٥)ی زایینی نووسیویەتی، ئەم موعجەمە (٤٦٠٠) وشەی لەخۆ گرتبوو، کە بە زاری (ئامێدی) (واتە کرمانجی ژوروو) نووسیبووی، ئەم سەرچاوەیە تاڕادەیەکی زۆر بە ئەمەکەوە لەسەر کورد نووسیویەتی..

کوردی) سەیربکرێت. ناوبراو، پێشەنگی ئەوانەش بووە کە لە زمانە ڕۆژهەلاتییەکانیان کۆلیوەتەوە.[1]

هەژی گۆتنە، بێجگەلە ناوبراو، چەندین گەڕیدە وبازرگان وڕۆژهەلاتناس وموبەشیر وسیخوڕ وتوێژەریتری نەتەوە جیاجیاکان لە سەردەمانێکی جیادا، ڕۆلیان گێڕاوە لە کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی کورد، کە هەندێکیان بە ڕاستی هەقیان داوە بە نووسین وزانیاری ڕاست ودروست دەربارەی زمان وکەلتوور وڕەسەنی کورد. هەندێکیشیان، بێجگەلە هەڵە وبە سووک نیشاندانی کورد وتێکەڵوپێکەلیی، شتێکی ئەوتۆیان نەنووسیوە لەسەر گەلی کورد. بەگشتی دەتوانین ناوی: (ئەگزەینەفۆن، پۆلیبیۆس، سترابۆن، تینیس لیڤیۆس، مەسعودی، تەبەری، ئیبن بەتوتە، ئیبن خەلدون، ئەولیا چەلەبی، عەبدولڕەزاقی ئەسفەهانی، دۆمینیکۆ لانزا، ڤینجێنزۆ ساپێلان، ڕیکۆلدۆ، پێترۆ دێلاڤالی، دیلاڤیدا، ولیەم هیوود، پوژولا، تاڤێرنەر، میستەر ڕیچ، ژاك ڕێتۆرێ، ئارشاك ساڤراستیان، ڤاسیلییڤا، باسیلی نیکیتین، مەیجەر سۆن، میللینکن، ولیەم ویکرام، ڕۆبێرت ئۆلسن، ڤلادیمێر مینۆرسکی، کرێس کۆچێرا، تۆما بوا، ئیسماعیل بێشکچی وچەندینیتر)، بخەینە ڕوو کە زۆرێك لە نووسراو وبەڵگەنامەکانیان هێشتا ماون وپارێزراون.

---

[1] میریلا گالیتی: کەلتووری کوردی لە دانراوی ئیتالییەکاندا لە سەدەکانی (١٣–١٩)، و: ئیدریس عەبدوڵلاّ مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە و بلاّوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی– هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٨– ل ٤٧

شتێکی ڕوون وئاشکرایە، کە زیندوویی کەلتوورێك بە هەموو ماناکانیەوە زیندوویی نەتەوەیەك یا گەلێك نیشان دەدات، یاخود پێوەرێکە بۆ شارستانیەت وپێشکەوتوویی کۆمەڵگایەك. ئەوەتا (مەکسیم گۆرکی)، * لەو بارەیەوە ئاماژە بەوە دەدات کە: " لە ڕووی بەرهەمەوە، یەکەم فەیلەسوف وشاعیر میللەت خۆیەتی، هەر ئەویش بەرهەمهێنەر وخوڵقێنەری ئەو هەموو هۆنراوە وداستانەیە کە لە کەلتووری جیهاندا هەیە." [1] واتە، ناوبراو گەورەیی ومەزنیی میللەت دەردەخات، کە ئێمە لێرەدا دەتوانین گەلی کورد وەك نموونەیەکی زیندوو وەربگرین. هەر واشبووە، هەردەم گەل داهێنەری کەلتوورەکانە وخوڵقێنەری گۆڕانکارییەکانیشە.

کۆتایی ئەم بەشەش، بە هەڵسەنگاندنێکی بیرمەند (سامۆئێل هنتنگتۆن) بۆ شارستانیەت وکەلتوور دێنین، کە پێیوایە چەمکی شارستانیەت زۆر فراوانترە وکەلتوور ومەدەنیەت لەخۆ دەگرێت،

---

* ئەلێکسی مەکسیمۆڤیچ پێشکۆڤ: (٢٨/ ئازار/ ١٨٦٨- ١٨/ حوزەیران/ ١٩٣٦ز) ناسراو بە مەکسیم گۆرکی، چیرۆکنووس وشانۆنووسێکی ڕووسییە. ساڵی ١٩١٣ز بەهۆی ڕەخنە وکارە ئەدەبییەکانییەوە لە ڕووسیا دوورخراوەتەوە، دواتر لە سەردەمی ستالیندا گەڕاوەتەوە بۆ یەکێتی سۆڤێت. ناوبراو بە یەکێك لە بەناوبانگترین نووسەرانی سۆسیالیست دادەنرێت ومایەی شانازی ئەدەبی ڕووسییە.

[1] کەرکوك (٢٩): گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزییە، ژمارە (١) ساڵی هەشتەم، کۆمەڵەی ڕوناکبیری وکۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوك دەریدەکات، هاوینی ٢٠٠٦، ل ٢٠٩

بەوەی یەکەمیان بەها ڕۆحیی وئەدەبیی وفەلسەفییەکانی کۆمەڵ یا نەتەوە لەخۆ دەگرێت، هەرچی دووەمیشە ئاماژەیە بۆ بەدیهێنراوە ماددییەکانی ئەو کۆمەڵگایە.[1] هەرچەندە، بیرمەندێکیتری بواری سیاسی (ویلّ دیورانت)، [*] ئاماژەی بەوە دابوو کە " شارستانییەت بریتییە لە سیستمێکی کۆمەڵایەتی، کە یارمەتی مرۆڤ دەدات بۆ فرەکردنی بەرهەمە کەلتوورییەکانی".[2] هەموو ئەمانەش، مانای گەورەیی وفراوانیی دەستەواژەی کەلتوور وڕژیار دەگەیەنێت، کە دەکرێ لێکنزیککردنەوە ولێکچوونێك لەنێویاندا دروست ببێت...

---

[1] د.ابراهيم قاسم درويش بالاني: صدام الحضارات لهانتنغتون– دراسة جيوبوليتيكية، مركز كردستان للدراسات الستراتيجية– السليمانية، ٢٠٠٧، ص ١٥

[*] ولیام جەیمس دیورانت (١٨٨٥– ١٩٨١ز): نووسەر ومێژوونووس وفەیلەسووفێکی ئەمریکییە. ناوبراو، لە گرنگترین کتێبەکانی، (مێژووی شارستانییەت)ە کە هاوسەرەکەی (ئاریاڵ دیورانت) هاوکاری بووە.

[2] ویلّ دیورانت: مێژووی شارستانێتی، و: ئازاد بەرزنجی، نەبەز کەمال نوری، دانا ئەحمەد مستەفا، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ١٩

تەوەری دووەم

أ- پێناسەی ئایین

ئایین، الدین، Religion، کۆکراوەیەکی سیستمی کەلتووریی و سیستمی بیروباوەڕ وتێڕوانینی جیهانییە، کە پەیوەندییەك دادەمەزرێنێت لە نێوان مرۆڤ وڕۆحانییەتدا، یان لەگەڵ چەند ڕێڕەوێکی ئەخلاقیدا. زۆر لە ئایینەکان، چیرۆك وهێما ونەریت ومێژووی پیرۆزیان هەیە، کە تیایدا دەیانەوێت مانایەك بۆ ژیان ببەخشن، یاخود سەرچاوەی ژیان وگەردوون ڕوونبکەنەوە. هەڵبەت، ئایین، وەك پێویستیەك بۆ ڕێکخستنی کار وکردەوەکانی مرۆڤ، بە درێژایی مێژوو وەك یەکێك لە سەرچاوەکانی یاسا لە زۆربەی ولاتانی دنیادا دادەنرێ. ئەوەی گومانی تێدا نییە، ئەوەیە کە هەر لە ڕێگەی ئایینەوە باس لە ژیانێکی ئەبەدی کراوە، وە باسی دووبارە زیندووبوونەوە وبەهەشت ودۆزەخیش کراوە. هەڵبەت، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادی ویکیپیدیادا، ئاماژە بەوە دراوە کە ئایین دوو جۆرە، یەکێکیان ئاسمانیی، کە لە لایەن (خودا)وە بە ڕێگەی سروش (وحي) دابەزیوە بۆ مرۆڤەکان وەك (ئیسلام، مەسیحیەت، یەهودیەت، زەردەشتیی،...هتد). یەکەیتریان، زەمینیی، کە لە لایەن خودی (مرۆڤەکان) خۆیانەوە دانراوە، وەك (بوودیزم، هیندۆسیەت، ئێزدیی، ...هتد). [1]

[1] ئایین: وتار، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادی ویکیپیدیاوە، ٩/ شوبات/ ٢٠١٧، ckb.wikipedia.org

مایکڵ گەنتەر، دەڵێ: "لە میانی یەکەم شەپۆلی بلاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام، لە دوای (٦٤٠)ی زایینییدا، زۆرینەی کورد ئیسلام بوون. بۆیە، ئیسلام ڕەگی قووڵی لە ناو هەموو لایەنەکانی کەلتوور وکۆمەڵی کوردەواریدا داکوتاوە، تەنانەت کاری لە ناسنامەی نەتەوەیی کوردییش کردووە. کورد سوننەکان، پەیڕەوی ڕێبازی سۆفێتی دەکەن، بەمەش لەو تورك وعەرەبە سوننانە جودا دەکرێنەوە کە پەیڕەوی ڕێبازی حەنەفیی دەکەن. گومانی تێدا نییە، هەردوو تەریقەتی نەقشبەندیی وقادریی، ڕۆڵی سیاسیی وئایینیی گرنگیان لە ناو کوردەواریدا گێڕاوە. لە ڕاستیدا، نزیکەی هەموو سەرکردە سیاسییە گەورەکانی سەدەی بیستەم، وەك (شێخ سەعیدی پیران، شێخ مەحموودی بەرزنجی، مەلا مستەفای بارزان ومەسعوود بارزانی کوڕی وجەلال تاڵەبانی و...هتد)، هەموویان لە سەرەتای ژیانی سیاسییاندا، قەرزاری ئەو پشتیوانییەن کە سۆفییەکان لێیانکردن. دیارە، (شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریش)، لە دەسپێکی هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا هەمان ڕێبازی گرتبووەبەر. (عەبدوڵڵا ئۆجەلان) (ئاپۆی) سەرکردەی پارتی کرێکارانی کوردستان، ڕەنگە یەکێك لەو سەرکردە دەگمەنانەبێ کە بە ڕەچەڵەك پێوەندی بە سۆفییانەوە نەبێ. خۆ تەنانەت (پ.ك.ك)، کە زۆر عەلمانییە، لە دوا سالاْنی هەشتاکاندا بنەما ئیسلامییەکانی پەیڕەوکرد ودوو دەزگای ئیسلامیی دامەزراند. یەکەمیان، یەکێتی کەسە موسڵمانەکان ودووەمیان، یەکێتی ئیمامە ولاْتپارێزەکان بوو." [١]

---

[١] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل ٦٠

گەر لە ڕوخساری ژیانی کورد ورد ببینەوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە ئیسلام چ ڕۆڵێك دەگێڕێ. هەڵبەت، پێشتر ئەوەمان بیستبوو کە پاش بەرخودانێکی توندی کوردان لە بەرانبەر دەسەلاتی عەرەبە موسڵمانەکان، دواجار بە ناچاریی ئایینە نوێیەکەیان پەسەند کردبوو. بێگومان، ئەم ڕازیبوونە زیاتر لە ڕابەر وسەرکردەکانیاندا ڕەنگیدابوەوە، وەك کەسایەتی (سەلاحەدینی ئەیوبی) ومیرە مەروانییەکان وشەددادییەکان وئەوانەیتر. بەڵام، ئەو ململانێ تورکی- فارسییەی لە سەدەی شازدەدا سەریهەڵدا، ڕێخۆشکەر بوو بۆئەوەی کوردەکان بەلای سوننەدا لابدەن لە دژی شیعەکان، ودواتریش بیسەلمێنن کە ئامێرێکی گوێڕایەڵن لەبۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی سوڵتان (عەبدولحەمید)ی ئیسلامیی. [1]

شیمانەی ئەوە دەکرێ، زۆربەی کوردەکان موسڵمانی سوننەبن. دیارە، پەیوەندی کوردەکان بە ئایینی ئیسلامەوە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فتوحاتی ئیسلامیی. بەڵام، پێش ئایینی ئیسلام، چەندین ئایین لە نێو کوردەکاندا بلاوبووەتەوە، کە دەشێت بە کورتی ئاماژە بە هەندێك لەو ئاییانە بدەین وەك:

---

[1] باسيلي نيكيتين: الكرد، ت: د. نوري طالباني، الطبعة الثالثة، من منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكردستاني، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر- السليمانية، ٢٠٠٧، ص ٣٤٧

- **ئاییني زرۆانیيی ومیترا**
- **ئاییني زەردەشتیی**
- **ئاییني مانیی**
- **ئاییني مەزدەکیی**
- **ئاییني جوو**
- **ئاییني مەسیحیی** [1]

دەربارەی ئاییني کوردان، ئەوە ئاشکرایە کە بەشێکی گرنگی جیهانی ئیسلامیی داگیردەکەن، هەرچەندە بە شێوەیەکی گشتی شتێکی ئەوتۆ دەربارەیان نازانرێ. بەڵام، دەکرێت گەڵی کورد لە ڕووی ئاییني ئیسلامەوە وەها پۆڵێن بکرێت، کە بەشێکیان لە نێو شیعەی ئێران وبەشەکەیتریان لە نێو عەلمانییەکانی تورکیا وئەوانیدی لە نێو سوننییەکانی سوریا وعێراقدا دەژین. لە ڕاستیدا، شتێکی سروشتییە گەر ئەم گەلە موسڵمانە لەچاو گەلانی موسڵمانی چواردەوریدا لە ڕووی کەلتووریەوە جیاوازیان هەبێ. جێی ئاماژەشە، سەدان گوندی مەسیحیی لە ناوچە کوردییە عێراقیی وئێرانییەکاندا هەن، کە زۆرینەیان ئاسووریین (الآثوریون) ولە ڕووی کەلتوور ودابونەریت وشێوازی جلوبەرگەوە لە کورد دەچن. ئەمانە، بێجگەلە زمانەکەی خۆیان، بە زمانی کوردیش قسان دەکەن، وێڕای پەیوەندییان لەگەڵ کورداندا. [2]

---

[1] ژیلوان عەبدوڵڵاڵ هەڵەدنی: کوردۆلۆجی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٤

[2] توما بوا: الكرد، ت: صلاح عرفان، من منشورات مركز الدراسات الكوردية (كوردولوجي)– السليمانية، ٢٠١٠، ص ١١١

ب- ئەو خەسڵەت وبوارە کەلتووریییانەی خانەی ئایینیی لەخۆیان دەگرێت

هەرچی ئەم تەوەرەشە بوارەکانی ئایین، سرووتی ئایینیی، ئەفسانە ودابونەریتی کۆمەڵایەتی، جەژن وبۆنەی ئایینیی، بیروباوەڕی کۆمەڵگاکان دەربارەی دیاردەکان ومەسەلە باوەکان وهاوشێوەکانی لەخۆ دەگرێت. دیارە، کۆمەڵگای کوردەواریی، وەک نموونەیەکی کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان، هەردەم ئایین ودیاردەی ئایینیی وبیروباوەڕە ئایینییە باوەکان، وەک کەلتووریک کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی هەبووە لەسەری، یاسا وڕێسای کۆمەڵگای کوردەواریی داڕێژراوی بنەمای ئایینی وشەریعەت بووە. لەوەش زیاتر، ئایین، یەکلاکەرەوەی زۆربەی ناکۆکی وکێشە کۆمەڵایەتییەکان بووە، بۆیە لەم بەشەدا زیاتر لەسەر ئایین دەدوێین وگەنگەشە دەکەین.

هەڵبەت، پاشئەوەی ئایینی ئیسلامی پیرۆز، بۆ یەکەمجار توانی جێپێی خۆی توند بکات لە زۆربەی ناوچە کورد نشینەکاندا، ئیدی کۆمەڵگای کوردیی هێدی هێدی دەستبەرداری پەیامی ڕۆحیی زەردەشتیی ودابونەریت وکەلەپوور ودیاردە کۆمەڵایەتییە لەمێژینەکانی خۆی بوو، بەوەی سەرلەبەری پایەکان دادەڕمان وسەرلەنوێ بنیاتدەنرانەوە بە کەلتووریکی نوێ. سەرباری ئەوەی، کۆمەڵگای کوردیی بەرگێکی نوێ کرا بە بەریدا، بۆچوونە فەلسەفییەکانیش بەشێوازێکیتر وبە فیکر وتێڕوانینێکیتر چەشە کران. لەم ڕووەوە، چەندین کەسی ناودار بەدیدەکران لە تێکڕای

بوارەکاندا، کە هەریەکە وبەجۆرێك لە پێناو سەرخستنی پەیامی ئایینی ئیسلامی پیرۆزدا خزمەتیان پێشکەش دەکرد، ئەوەش وەك دەرکردەی ئەو واقیعە.

گومانی تێدا نییە، مێژوو نەبەردییەکانی کەسایەتی کورد (سەلاّحەدینی ئەییوبی) تۆمار کردووە، کە چ ڕۆڵێکی بینیوە لە پاراستن وخزمەتکردنی ئایینەکەدا، ئەوەتا (کەندالْ نەزان) * کاتێك باس لە دەستپێکی هەڵمەتەکانی ناوبراو لە سەدەی (١٢)ی زایینیدا بۆ تێکشکاندنی خاچپەرستان وڕزگارکردنی شاری (ئۆرشەلیم) لە دەست ئەوان دەکات، دەڵێ دواجار موفتی گەورەی ئەو شارە سوپاسگوزاریی خۆی وجیهانی ئیسلامیی ئاڕاستەی کوردەکان وناوبراو دەکات بۆ ئەو کارەی کردبویان، سەلاّحەدینیش لە وەلاّمدا وتبووی: "ئێمە کورد نین، بەڵکو خزمەتکاری ئیسلامین!" [١]

هەرچەندە، مێژووناسی گەورەی کورد (سالّح قەفتان)، وردتر باسی ئەم بابەتەی کردووە ودەڵێ: "ئەو ڕۆژەی سوپای ئیسلام

---

* کەندالْ نەزان: بەڕێوەبەری ئەنستیتۆی کوردییە لە پاریس، لە فەرەنسا خوێندویەتی ولە بەشی فیزیکدا بڕوانامەی دکتۆرای وەرگرتووە، بەلاّم زۆربەی ژیانی خۆی بۆ کاروباری کوردستان تەرخان کردووە وبەرهەمی زۆری لەم بوارەدا بلاّوکردووەتەوە

[١] فیلیپ کرینبروك– کریستییەن ئالیسۆن: کەلتوور وناسنامەی کورد، و: وریا ڕەحمانی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە و بلاّوکردنەوەی موکریانی– چاپخانەی خانی، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ١٨

چووەتە شاری قودسەوە، قازی شام (محیّدین کوڕی زەکی) خوتبەیەکی شادیی بۆ ئەو عەشاماتە داوە کە لەوێ ڕاوەستاون، لە سەرەتای خوتبەکەیدا ئەم شیعرەی فەرمووە: "الحمد لله ذلت دولة الصلب... وعز بالكورد دين المصطفى العربي" [1] بە مانای: "سوپاس بۆ خوا، دەوڵەتی خاچپەرستان سەرشۆڕ بوون... شکۆدار بوو بە کورد، ئایینی هەڵبژاردەی عەرەب."

ئەمە بێجگەلەوەی، سەلاّحەدین هەستی بەوە کردبوو کە ئەم کارە هێندە ئاسان نییە، ودواجار سەردارانی ئەوروپای مەسیحیی لە هەر کاتێکدابێ هێرش دەکەنەوە سەری. هەربۆیە، ناوبراو بانگەوازی هۆز وخێڵە کوردییەکانی (گۆتیۆم) و(بۆتان) وئێزدییەکانی (شنگال- سنجار)ی کردبوو بۆ ڕێگریکردن لە هەر هێرش وپەلامارێکی دەرەکیی. هەروەها، بانگەوازی هۆزگەلی نەتەوەکانی ئەرمەنیی وئاشوورییی وجۆرجیی کردبوو بۆ ئەو کارە، بێگومان تێکڕا بەدەم ئەم بانگەوازەوە چووبوون. [2] ئەوەی مەبەستە بیڵێم، کۆکردنەوەی هۆزگەل ونەتەوەگەلێك نییە لە بەرانبەر مەترسییەکی دەرەکیی، بەڵکو ئەوەیە کە لە ناو کورداندا، خزمەتکردنی ئایینی ئیسلام ببوە کەلتوور.

---

[1] سالّح قەفتان: میژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان- سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ١٦٨

[2] أرشاك سافراستيان: الكرد وكردستان، ت: د. أحمد محمود الخليل، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع- دمشق، ٢٠٠٨، ص ٥٢

ئەوەی پێشتر وترا، پێشخستنی ئایینە لە پێش ناسنامەی نەتەوەیی وهەست وهۆشیاریی نەتەوەییەوە. هەردەم گەلی کورد وئایینی ئیسلامی پیرۆز، دوالیزمێکی لێکدانەبڕاو بوون. بەواتایەکیتر، هەموو کات ئایین لە نێو کۆمەڵگای کوردەواریدا بەرجەستەبوونی تەواوی بەخۆوە بینیوە. ئایین، تێکڕای بوارەکانی داگیر کردووە، هەموو کات گەلی کورد لە خزمەتی ئایینداا بووە، پێچەوانەی نەتەوەکانی عەرەب وفارس وتورك کە لەگەڵئەوەی پەیڕەویی بنەماکانی ئایینی ئیسلامی پیرۆزیان دەکرد، بەڵام دەستبەرداری کەلتوور وناسنامەی نەتەوەیی خۆشیان نەدەبوون. واتە، بالأدەستبوونی کەلتووری نەتەوەییان بەسەر کەلتووری ئایینییدا، کە لە بابەتەکانی پێشتردا ئاماژەی پێدرا.

کەوابوو، هەڵە نییە گەر بڵێین ئەوان ئایینیان کردبووە ئامڕاز بۆ گەیشتن بە ئامانجی پیرۆز کە سەروەری نەتەوەیی بووە. بەڵام دەربارەی کورد، پێچەوانەی ئەمە ڕاستە، واتە کورد ناسنامەی خۆی کردووەتە ئامڕاز بۆ خزمەتکردن وگەیشتن بە ئامانجی پیرۆز کە خزمەتکردنی ئایینەکەیە، ئەمەش داکەوتێکە میژوو وڕووداوەکان وزانیارییەکان گەواهیی لەسەر دەدەن. هەربۆیە، ڕەنگدانەوەی ئایین بە ڕوونی لە کەلتوور وژیانی ڕۆژانە وئەدەبیاتی کوردیدا دەبینرێ. مەحاڵە، هۆنراوە وشیعری شاعیرانی کورد، داماڵراو لە سرووت وپیاهەڵدان و وەسف وزیکری ئایینی ئیسلامی پیرۆز بەدی بکرایە، بەتایبەت لەو سەردەمانەدا. هەرچەندە، ئەمەش مانای ئەوە

ناگەیەنێت کە ئەمڕۆ شیعری کوردیی لەگەڵئەوەی بواڕێکی زانستیی وئایدیۆلۆژی ونەتەوەیی وڕێزمانیی نوێی بۆ ڕەخسیوە، ئیدی لە هەست وسۆزی ئایینیی داماڵراوە.

لەگەڵ ئەو هەموو کاریگەرییەی ئایینی ئیسلامدا، بەڵام ئایینە کۆنەکانی پێشتریش کە بوونیان بەدی کرابوو لە کوردستاندا، هەر لە ئایینە ئاسمانیی وسەرزەمینییەکان تا یەکتاپەرستیی ودوانەپەرستیی، تا ڕادەیەک کەموزیاد کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگای کوردیی هێشتا ماوە. لێرەدا، مەبەست لە ئایینی کریستیانی پیرۆز نییە کە پێگەیەکی تایبەتی لە کوردستاندا هەیە، بەڵکو ئایینەکانیتری وەک جوو، زەردەشتیی وئەوانیدیکەیە. بۆ مێژوو، باس لەوەش دەکرێ کە (مار ئادی) * یەکەم مژدەبەخشی مەسیحیی (مبشر) بووە، کە ساڵی (٩٩)ی زایینیی بانگی مەسیحییەتی (تعمید) بە گوێی کەسێک لە خێزانێکی هەژاری هەولێریی بە ناوی (فەقیزا– فقیذا) لە میرنشینی ئەدیابین داوە. پاش پێنج ساڵ، واتە ساڵی (١٠٤ز)، خودی ئەم کەسە هەژارەی کە ببووە مەسیحیی، وەک یەکەم ئوسقوف دەگەڕێتەوە بۆ هەولێر. [١]

---

* مار ئادی: یەکێک لە حەفتا قوتابییەکەی عیسای پێغەمبەر (س. خ) بووە، کە بەرەو ڕۆژهەلاّت کەوتووەتە ڕێ لە پێناو بلاّوکردنەوەی ئایینی مەسیحیی پیرۆز لەو ناوچانەدا.

[١] د. فرست مرعي: تأريخ التبشير المسيحي في كردستان، من منشورات اكاديمية التوعية وتأهيل الكوادر، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر– السليمانية، ٢٠١١، ص ٦

به گەڕانەوە بۆ بابەتەکەمان، گەر سەیری خاکی بەرینی کوردستان بکەین، دەبینین دانیشتوانی هەندێك ناوچە تائێستاش پەیوەستن بە کەلتوور وبۆنە ودابونەریتی خۆیانەوە. شتێکی سەیر نییە، گەر بڵێین (کاکەیی ئەهلی هەق، ئێزدی، شەبەك، باجەلانی، سارەڵی وچەند گروپێکی ئایینیی دیکە) لە ژێر کاریگەری زۆری ئایینی زەردەشتیدا بوون وزۆر توخم وپاشماوەی ئەم ئایینە کوردییە دێرینەیان پاراستووە. ئەمانە، لە ژێر کاریگەری ئایینەکانی جولەکە، مەسیحیی، مانەوییدا بوون ولەگەڵ فەلسەفەی (غولات)دا تێکەڵ بوون، دواتر شێوەیەکی تایبەتیان بەخۆوە بینیوە جیاواز لە مەزهەبە ئیسلامییەکانی دیکە...[1]

ئەم وتەیە، وەبیرهێنانەوەی وتەکانی پێشوومە، کە ئامانجم تیادا بە کاریگەریی ئایینەکان لەسەر کۆمەڵگای کوردیی. بەو مانایەی، بەپێی کات وسەردەمی جیا، تێکڕای ئایینەکان کارلێکی خۆیان هەبووە لەسەر هەڵسوکەوت وئەقڵییەتی تاکی کورد. ئەوجا، دەشێت ئەم کارتێکردنانە، وەك کەلتووری نەتەوەی کورد سەیر بکرێن. لەوەش گرنگتر، کارانەبوونی هەستی نەتەوایەتیی وپرۆژەی نەتەوەییە لە نێوماندا لەو سەردەمانەوە تا ئێستا، کە دەمانگەڕێنێتەوە بۆ ئەو وتەیەی کە بڵێین کورد ئایینی بەلاوە گرنگتر

[1] ھ. ئاجەریان، ڤ. مینۆرسکی، د. محەمەد موکری، ژ. ھ. کرامیرز: چەند باسێك دەربارەی ئەهلی هەق، و: نەجاتی عەبدوڵڵاڵ ، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی– هەولێر، ٢٠٠٥، ل ١٣– ١٤

بووە وەك لە بوون وشوناسی نەتەوەیی خۆی. بێگومان، ئەمەش یەکێکە لە نەخۆشییە هەستپێکراوەکانی کورد، کە هەردەم خۆی بە کەم زانیوە لە ئاست نەتەوە وئایین ودنیابینییە دەرەکییەکاندا، کە مشتومڕێکی زۆر هەڵدەگرێ.

جا بۆئەوەی ئەم مرۆڤە کوردییە، بوون وکەرامەت وپێگەی خۆی بۆ بگەڕێتەوە، بۆئەوەی ئەم کەلتوورە، شوناسی کوردەواریی وڕەسەنایەتیی بۆ بگەڕێتەوە، ئەوا پێویستە ڕیفۆرمێکی کەلتووریی یان شۆڕشێکی ئۆنتۆلۆژیی وفیکریی وکەلتووریی سەرتاسەریی ئەنجام بدرێ، تا بەهۆیەوە بوون وپێگە وبیرکردنەوەی تاکی کورد گۆڕانکاری تیادا دروست ببێت. واتە، کەلتوور، دەبێت لە یەککاتدا هەم جیاوازی کورد لەوانی دیکە وهەم بوون ویەکێتی کورد لە ناوخۆدا بپارێزێت. ئەم چاکسازیی وجیاکارییەش وەك کەلتوور وشوناسێك، هەم بە خۆی وە هەم بە دنیای دەرەوەی بناسێنێت، ئەمە جگەلەوەی پێداگرتن لەسەر کەلتووری کوردیی مانای هێماکردنە بۆ بوونی کورد وەك نەتەوەیەکی جودای خاوەن مێژوو وئیتنیی جیاواز.

کەلتوور، لەم دۆخەدا ڕۆڵی ئەو نیشتمانە سیاسییە پیرۆزە دەبینێت کە لە واقیعدا وەك (یەکەیەکی سیاسیی) نە بوونی هەیە نە دانی پیادا نراوە. بەمانای، لە دۆخی کورددا، کەلتوور بە تەنها ئامازەیەك نییە بۆ خەسڵەتگەلی دانیشتوانی نیشتمان، بەڵکو لێرەدا کەلتوور خۆی ڕۆڵی نیشتمان دەبینێت وئەو سەرزەمینە گشتییەشە

که دەبێتە سەرچاوەی بژێوی وشوناس. بە واتای، کەلتوور ئامادەبوونی ماددی ومەعنەوی کۆمەڵگایە. [1] یاخود، دەکرێ بڵێین کەلتوور دەبێتە سەرخان وژێرخانی نیشتمان. پاشان، ئەگەر ئایین وبیروباوەڕ سەرخان ولایەنی مەعنەوی کەلتوور نیشان بدەن و وەکی (بێنەدێکت ئەندرسۆن) دەڵێ، ئایین جۆرێك لە ناسیۆنالیزم دروستبکات، [2] کەوابێ، کەلتوور دەبێتە هەڵگری تۆوی ئاییزایەکی نوێ کە نەتەوەخوازییە. ئەوجا، دوایئەوەی ناسیۆنالیزم وەکی باوەڕ وئایین ڕەچاودەکرێ، ئیدی بەرەنگاری هەموو یاساکانی دیاردە سروشتییەکان دەبێتەوە ولە ڕێی پەخشکردنی پڕوپاگەندەوە بۆ خۆی، دەتوانێت مەزنترین هێز وئەوپەڕی جۆش وخرۆش وهاندان وزۆرترین تەشەنەسەندن بەدەست بهێنێ. [3] وەڵێ، لەبەرئەوەی کە کورد دەوڵەتی نییە، بۆیە تاکە ئەڵتەرناتیڤێك کە بۆ بەرهەمهێنان

---

[1] عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لەسەر کورد، هەمان سەر چاوەی پێشوو، ل ٩

[2] ئازاد تۆفیق خەیات: یەکتاپەرستانی دەرزی، بەڕێوەبەرایەتی چاپ وبڵاوکردنەوەی سلێمانی، چاپخانەی بینایی– سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٢٢٤

[3] بوید شیفر: القومية، ت: د. جعفر خصباك، عدنان الحميري، دار مكتبة الحياة– بيروت، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر– بغداد، نيويورك، ١٩٦٦، ص ٣٥٤

وپاراستنی شوناسی نەتەوەیی مابێتەوە، خودی کەلتووری کوردیی خۆیەتی.[1]

لێرەوە، دەردەکەوێت کە تاکە هۆکارێکی ئەکتیڤ بۆ چاکسازیی وڕەخنەی کەلەپووری کوردیی وخستنەڕووی شوناس وگۆڕینی ئەقڵییەت وهەڵسوکەوتی تاکی کورد لەمڕۆدا تەنها کەلتوورە. واتە، کەلتوور، ئایینزایەکی نوێ وتەواوکەری پرۆژەی ناسیۆنالیزم وسەلمێنەری ناسنامەی نەتەوەییمانە. ئەوەتا، کۆمەڵگا ئەورووپییەکان، لە ئێستادا شانازی بە کەلتووری خۆیانەوە دەکەن وهەردەم نمایشی دەکەن. جێی باسە، کوردەکانی هەندەران، ئەو ڕاستییە باش دەزانن کە چەندە تاکێکی بیانی پابەندی کەلتووری خۆیەتی.

ڕاستە، ئێستاکە سەردەمی دوای شۆڕشی فەرەنسی (١٧٨٩)ی زایینی نییە، کە نەتەوە ونەتەوەپەرستیی لە ئەوروپای خۆرئاوادا لە تڕۆپکدا بێت. بەڵام، دەکرێت بڵێین کەلتووری گەلانی ئەمڕۆ، شوێنی چەمکی نەتەوە ونەتەوەپەرستیی دوێنێی گرتووەتەوە، بە شێوەیەکی ئەرێنیی. هەربۆیە، زۆر لەو کوردانەی لەم دواییەدا بە پانتۆڵی کاوبۆی وبەرگی خۆرئاواییەوە لە کوردستانەوە ڕوویانکردە تاراوگە، دواجار لەوێ ولە بۆنەکاندا وەک کوردێک بە شانازییەوە وبە جلوبەرگی کوردییەوە خۆیان نمایش دەکرد. ئەمەش، ڕاستی ئەو

[1] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧– ٩٨

قسەیە دەسەلمێنێت، کە ئەمڕۆ کەلتوور لە جیهاندا چەندە بالادەستە وە چ کاریگەرییەکی لەسەر زۆربەی گەلان هەیە. وەك ئاشکرایە، (مەکدۆنالدز) سەرباری ئەوەی تەنها زنجیرە خواردنێکی خێرایە لەسەر ئاستی جیهان، [1] بەڵام لە هەمان کاتدا مانای بالادەستیی وسومبولی کەلتووری ئەمریکییمان نیشان دەدات. کەواتە، چەمکی جیهانگیری (عولمة) لە سەردەمی جیهانگیرییدا، گەورەترین هاندەر وتەختی شانۆی ئەو کەلتوورە جیهانگیرەیە کە ئێستا لە ئارادایە.

هەروا بووە، کۆمەڵگا هەردەم گۆڕان وچاکسازی بەخۆوە بینیوە، گۆڕانکاریش مانای تازەگەریی، مانای سەرلەنوێ دروستبوونەوە، مانای ژیان. سەردەمانێکیش، هەموو ئەو گۆڕانکارییانەی لە دووتوێی سەردەمێکی مۆدێرندا فەراهەم ببوو، ناودەبرا بە ڕۆشنگەریی. [2] ئێستاش، جارێکیتر گۆڕانکاریی لە دووتوێی سەردەمێکی هاوچەرخدا ڕوودەداتەوە، کە بە جیهانگیریی ناودەبرێ. وەڵێ، ئەو نەتەوەخوازییە دەمارگیرە پەڕگیرەی سەردەمی مۆدێرنەش، ئەمڕۆکە لە سەردەمی گلۆبالیزەدا لە بەرگێکی ئاڵ و والا وڕۆشنی جواندا کە ناوی کەلتوورە، دووبارە بە شێوەیەکی گشتگیر ودڵخواز خۆی نمایش دەکات.

---

[1] مەکدۆنالدز: وتار، ویکیپیدیا، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢٣/ شوبات/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

[2] جۆن ئیم. دان: سەردەمی ڕۆشنگەریی، و: محمد وەلی کاکایی وجیهانگیری غەفاری، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی خانەی چاپ وبلاوکردنەوەی چوارچرا– سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ١٧

هەڵبەت، بۆ گەلی کوردیش گۆڕانکاری مانای وەلانانی کۆن وهەنگاونان بەرەو پێش وبەرەو مەدەنییەت وبەرەو گەیشتن بە دەوڵەتە. بێگومان، بە تێگەیشتنی (هیگڵ)یش، کۆمەڵگای بێگۆڕانکاریی مانای چەقبەستوویی مانای گەندەڵی مانای پووکانەوە مانای مردنی دەبەخشی. ناوبراو، پێیوابوو جیهان لە پەرەسەندنێکی هەمیشەیی وگۆڕانێکی دینامیکیی بەردەوامدایە، ئەمەش مەرجێکی گرنگ وبگرە پێویستیشە بۆ ڕێگەگرتن لە چەقبەستن ونەبزۆکیی. [1] هەربۆیە، لەمڕۆدا کەلتوور تەختی شانۆکەی داگیرکردووە، هەروەک چۆن دوێنێ ناسیۆنالیزم داگیری کردبوو. بەڵام، ئەوەی لێرەدا مەبەستە، دوای گۆڕانکارییە کە دەبێت ئەنجامەکانی بە باشی پێکابێت، وچیتر ڕاسیزم ودۆگماتیزم وپەڕگیریی دووبارە نەبێتەوە، لە سەردەمێکدا کە لێکبوردەیی وڕایگشتی ودێمۆکراسی لە برەودایە. هەرچەندە، ڕووداوەکانی ئەم سەردەمەی گلۆبالیزە، هێشتا ئەوەندە دڵخۆشکەر وهاندەر نین، هەر هیچ نەبێ لەمەڕ ئێمەی کورد.

کەوابوو، کورد پێویستی بە گۆڕانێکە، کەلتوور وگوتاری نەتەوەیی خۆیی تێدا یەکبخات، بۆئەوەی کەلتووریکی ناسیۆنالیزمیی بەرهەم بهێنێت، کە دواتر ببێتە ئایینێکی نوێ وهەوێن وزەمینەسازیی بۆ

---

[1] د. موسا ئیبراهیم: فیکری سیاسی خۆرئاوا لە مەکیاڤیلیەوە تا مارکس، و: شوان ئەحمەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٣٥٦

ئەو دەوڵەتەی چاوەڕوانیەتی، نەك كەلتووری خۆی لەدەستبدات وله بۆتەی كەلتووریٚكیتردا بتوێتەوە یان خۆی پارچەپارچە بكات وكەلێنێكی گەورە دروست بكات، كە دەرەنجامەكەی هاتنەئارای دەستەواژەی من وتۆ وێەكتر قبوڵنەكردن له نێوخۆدابێ، كە به ماڵوێرانیی گەڵ كورد كۆتایی بێت.

ئێستا، دەكرێت بپرسین ئایا ئەوە كێیە كە هەڵدەستێ بەم هەموو گۆڕانكاریی وكاره گرنگەی خوازیارین؟ ئەو قارەمانە، كێیە كە توانای ڕیفۆرم وڕەخنەگرتن وێەكڕیزیی وێەكخستنی كورد وبەدیهێنانی كەلتووریٚكی ڕەسەنی كوردیی هەیە؟ بێگومان، ئەوە ئەقڵە، كە بێ ترس وبێ سانسۆر توانای ئەنجامدانی كارگەلێكی وەها گرنگ وچارەنووسسازی هەیە. واتە، پێش هەر هەنگاوێكی مرۆیی، پێوێستە ئاوەزی تاكی كورد ئامادەبێ بۆ گرتنەخۆی (تبنّي) بیرۆكەیەكی ڕاشنالیزمی (عقلاني) لەو جۆرە. وەڵ، گرتنەبەری كاریٚكی گرنگی لەو جۆرەش، هاوكاریی وێست (ارادة)ی دەوێت بەبێ پرنگانەوە.

بە كوردیی وبە كورتیی، پێوێستە مرۆڤی كورد (كانت) وتەنی، بوێربێ وئیرادەیەكی وەهای بۆ دروستببێ كە بتوانێ ئەقڵی خۆی ئازادانە بەكاربهێنێ، [1] لەپێناو لەبێژنگدانی میژووی لێڵ وخوڵقاندنی گۆڕان وشوناسێكی نوێ وڕیفۆرم وگەڕاندنەوەی بەها وڕەسەنایەتیی

[1] مەریوان وریا قانیع: دەربارەی فەلسەفە وئیسلام وڕۆشنگەری، لە بلاّوكراوەكانی نێوەندی ڕەهەند بۆ لێكۆڵینەوەی كوردی، ئەمستردام– بەهاری ٢٠٠٢، ل ٣٢١

بۆ کەلتووری لەمێژینەی. لەبەرئەوەی، سەردەمانێکە ئاوەزی تاکی کورد، دیل ویەخسیری تەعریب وتەتریك وتەفریس وگەوجاندن وخۆبەکەمزانیی وئەفسانە وپڕوپووچ ودنیای ئەودیو سروشت و واقعییەتە. بێگومان، دووبارەی دەکەمەوە کە سەرخستنی کارێکی ئەقلانی وەها، لە ڕوانگەی وتەزاکەی (کانت)ەوە دەبێ کە وتبووی:"بوێربە، بتوانە ئەقڵی خۆت سەربەخۆ بەکاربهێنی." [1] کەواتە، یەکەم هەنگاو بوێرییە، دووەم هەنگاو ئیرادەیە، سێیەم هەنگاو ئەقلانییەتە، چوارەمیش سەربەخۆییە. هەرزەگۆییمە، بەلاّم مرۆڤی کورد لە ڕووی ئۆنتۆلۆژییەوە خاوەنی کامیانە؟ کەواتە، دەبێ لە ڕێی ئیرادەوە، ڕوو لە ئاوەز بنێین وداوای هەستان بە ئەرکێکی ئاوەزمەندانەی گرنگی وەهای لێبکەین. وەلێ، ئەوەش دەبێتە کارێکی ناوەکی (باطني) کە لە ڕووی ئاییینە نوێکەی باسمانکرد، تەقوایە.

هەر لەم ڕووەوە، مەوعیزەی فەیلەسووفێکی وەك هیگڵیش، ئەوە بووە کە: "ئامانجی ئەقلانیی مرۆڤ، ئەوەیە کە لە دەوڵەتێکدا بژی. خۆ ئەگەر، مرۆڤ دەوڵەتی دەستنەکەوێت، ئەوا ئەقڵ ناچار دەبێت هەر زوو ئەو دەوڵەتە لە مێشکی خۆیدا دابمەزرێنێ." [2] هەرچەندە، قسە وباس لەسەر کەلتووری، بەلاّم مەبەستمە بڵێم لەبەرئەوەی

---

[1] سمير بلكيف: مقال، ماذا يعني ان يكون الانسان مواطنا؟، موقع الحوار، ٢٠١٦، elhiwardz.com

[2] ئەکرەمی میهرداد: ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، لە بلاّوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك) – سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٧٦

دەوڵەتمان نییە، بۆیە ئەقڵی ناوەکییمان ناچاردەبێ هەر زوو وێنای نیشتمان وکەلتووریێکی نەتەوەیی بکات، کە دواجار ببێتە لانك وهەوێنی دەوڵەتێکی کوردیی، کە ئەمەش دواین ئامانجی ئەقلاێنیی تاکی کوردە. بێشك، لەو بڕوایەدام زۆرینەی تاکی کورد، نەك کەلتوور بگرە ئەو دەوڵەتە کوردییەشی لە هزر ومێشکی خۆیدا دامەزراندووە. بەلاّم، داخەکەم ئیرادەیەکی یەکانگیر نییە بۆ بەرجەستەکردن وبەواقیعیکردن وهێنانەدی ئەو خەون وئاواتە.

هیگڵ پێیوابوو، بگرە جەختیشی لەسەر ئەوە دەکرد، کە کۆمەڵگاکان بەپێی پرەنسیپی دیالێکتیك، دەبێت هەردەم گۆڕانکارییان تیادا ڕووبدات بۆئەوەی بژین (پێشتر ئاماژەی پێدرا). بە بڕوای ئەو، هەموو گۆڕانێك دەرەنجامی دژبوونە لە نێوان دۆخە هاودژ وکۆدژەکاندا، کە وێنەیەکی نوێی لێدەکەوێتەوە بۆ دۆخێکی نوێ کە بالاّترە لە دۆخەکانی پێشوو، [1] وەڵ ئەمەش بەردەوامیی بە ژیانی کۆمەڵگاکە دەدات. جا لەبەرئەوە، کۆمەڵگا مرۆییەکان بۆئەوەی ئەکتیڤبن، دەبێت جۆرێك لە ململانێی فیکریی وزانستیی وئایدیۆلۆژی و... هتد بەخۆوە ببینن، ئەوەش گەورەترین فاکتەر دەبێت لەبۆ دروستبوونی کارلێکی دژەکان. وەڵ، دواجار ولە ئەنجامی ئەم ململانێ وکارلێکانەشدا، کۆمەڵ بوونی خۆی بە

[1] د. موسا ئیبراهیم: فیکری سیاسی خۆرئاوا لە مەکیاڤیلیەوە تا مارکس، و: شوان ئەحمەد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٥

باشترین شێوە دەدۆزێتەوە. دەشێت بڵێین، ئەم یاسای گۆڕانە، گەر لەسەر ئەرزی واقیعیش ڕوونەدات، خۆ هەر هیچ نەبێ دەکرێ لە مێشك وزەینماندا وێنای بکەین، تا هەردەم بە خولیای کەلتووڕێکی نەتەوەیی بۆ دەوڵەتێکی کوردیی بژین.

دوایئەوەی تاکەکان بارگاوی بوون بە هزر وباوەڕێکی نوێ، وله ئاست یەکتردا ئەو ڕاستییەیان درك پێکرد، دەکرێت جۆرێك لە چاکسازیی ونوێبوونەوە ونزیکبوونەوە ولێکتێگەیشتن وهاوبەرژەوەندی نەتەوەیی بێتەگۆڕێ. واتە، ئەوەی چەندین ساڵە حزبەکان کار لەسەر تۆراندن ودوورخستنەوەی تاك وچینەکانی کۆمەڵ دەکەن وشێوەیەکی ناشرینی دەسەلاّتی کوردیی بە کردار نمایش دەکەن، بە پێچەوانەوە کەلتووری نوێی نەتەوەخوازیی، بە تیۆر یەکیان دەخاتەوە ویەکبوون وئاشتەوایی دروست دەکات. بەلاّم، ئەم کارە پێویستی بە بڕوابوونێکی تەواوی خود وئاوەز هەیە تا ئاستی بەئایدیۆلۆژیبوون. واتە، چ خودی خۆمان، چ خودی ئەقڵمان، دەبێت تا ئەوپەڕی بڕوابوون بڕوا بە بیرۆکە وتێڕوانینێکی وەها بهێنین، لەپێناو سەرخستنی ئەو کەلتووڕەی بڕوامان پێیەتی ودەمانەوێت لەدایکبێ. گەرچی ئاماژەم بە ئایدیۆلۆژیبووندا، بەلاّم ئەم ڕیفۆرم وگۆڕانکارییە ڕادیکاڵەی کەلتووری ئایبندەی کورد تێکەڵ بە بیرکردنەوەیەکی ئەندێشەئاسای ئاوەزی مرۆڤی کورد، دەبێت بە پلان ولەسەرخۆ وقۆناغ بە قۆناغبێ، نەك بە بیری شۆڕشگێڕانە وکتوپڕ، وەکی ئایدیۆلۆژیا وبیروبۆچوونی کۆمۆنیزمیی.

لێرەوە، بیروبۆچونەکان لەبارەی کەلتووریێکی نوێ * بە شێوەیەکی ئازادانە وتازەبابەت لە نێو خود وهزرماندا چەکەرە دەکەن. واتە، ژیانەوەی ئایدیۆلۆژیای نەتەوەخوازیی لە نێو کۆمەڵگادا بە شێوەیەکی سەردەمییانە، کە دەکرێت خزمەت بە بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگای کوردەواری بکات. پاشئەوەی، فیکری نەتەوەخوازیی (واتە کەلتووری نوێ) هێدی هێدی لەناو بیری کۆمەڵگادا بەرجەستەبوو، ئیدی کۆی لایەنەکانی کۆمەڵ دەبێت هەوڵی بەدیهێنانی پرۆژەیەکی گەورەتر وگشتگیر بدەن کە پرۆژەی نەتەوەییە، بەوەی تێکڕای بوارەکانی ژیان بگرێتەوە وکار لەسەر بەرهەمهێنانی کەسی ناسیۆنالیستی نوێ وپرۆژەی ناسیۆنالیزم بکات. دیارە، هەتا ناسیۆنالیزم وەکو فەلسەفە وئایدیۆلۆژیا دەرنەکەوێت، ناسیۆنالیست هەر وەکو بکەرێکی ناکردە یان لاواز دەردەکەوێت.[1] لێرەدا، ئەو کەلتوورە هزرییە گرنگی خۆی دەسەلمێنێت وتەواوکەری خود دەبێت، هەروەك پێشتر ئاماژەی پێدرا. بە مانای، کەلتوور، خۆی دەبێتە ناسنامە ولەگەڵ ناسیۆنالیزمدا هاوتەریب دەبێت.

---

* کاتێك باس لە کەلتوور دەکەین، بێگومان تێکڕای دابونەریت وهونەری باو ولاوژە وفۆلکلۆر وئایین وئەفسانە وتەواوی سەرخانی باوی کۆمەڵ لەخۆدەگرێت. بەڵام لێرەدا کە باس لە کەلتووری نوێ دەکەم، مەبەستم لە کەلتووریکە کە تەنها هەستی نەتەوایەتیی بەسەریدا زاڵبێ وببێتە خوانی سەر سفرەی گشت تاك وخێزانێکی ئەم میللەتە، نەك کەلتوور بەگشتی.

[1] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥

دەوترێت: (ناسیۆنالیزم ئەقڵگەراییە)، [1] ئەمە سەرباری ئەوەی ناسیۆنالیزم لەدایکبوونەوەی نەتەوەیەکیشە، بەوەی بنچینەی وشەی ناسیۆنالیزم (nationalism) دەگەڕێتەوە بۆ ڕەگی (nascor)ی لاتینی، [2] کە مانای "من هەم، من هاتوومە دنیاوە، من لەدایکبووم" [3] دەبەخشێت. بێگومان، کاتێك مرۆڤ بەم چەشنە توانی خۆی بناسێتەوە، مانای وایە جارێکیدی لەدایکبووەتەوە وتوانیویەتی خۆی لە نەتەوەکانیتر جیابکاتەوە. لە هەمان کاتدا، دەشتوانێت سنووری جوگرافیی وڕۆحیی خۆی دیاری بکات. چونکە، ئەو نەتەوەیە، لە دۆخی سۆزی نەتەوایەتییەوە ئیدی هەنگاودەنێ بۆ ئەقلانیەتی نەتەوایەتیی. [4] جێی باسە، دەرکەوتنی پرۆژەی ناسیۆنالیزم لە هەر کۆمەڵگایەکی مرۆییدا، بەرهەمی قۆناغێکی دیاریکراوی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی وئابووریی وکەلتووریی وفەرهەنگیی خودی ئەو کۆمەڵگایەیە. گەر بە زمانێکی

---

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: ناسیۆنالیزمی کوردی وهۆکارەکانی کاملّنەبوونی، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرێتی چاپ وبلاّوکردنەوەی سلێمانی، چاپخانەی لەریا– سلێمانی، ٢٠١٢، ل ١٦١

[2] ناسیۆنالیزم: وتار، ویکیپیدیا، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢/ تشرینی یەکەم/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

[3] د. موسى ابراهيم: معالم الفكر السياسي الحديث والمعاصر، مؤسسة عزالدين للطباعة والنشر– بيروت، لبنان، ١٩٩٤، ص ٢٣٠

[4] ئازاد تۆفیق خەیات: ناسیۆنالیزمی کوردی وهۆکارەکانی کاملّنەبوونی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١

پاراوتر قسان بکەین، دەتوانین بڵێین: "ناسیۆنالیزم بەرهەمی مۆدێرنیتەیە." [1]

لەم کاتەدا، دەتوانین بڵێین ئێمەی کورد (هەر هیچ نەبێ لە ڕووی هزر وشێوازی بیرکردنەوەوە) پێمان ناوەتە سەردەمی تازەگەراییەوە یان بیر وتێڕامانی مۆدێرنانەوە، وله قۆناغی بەشارستانییبووندایین. واتە، ئێمەی کورد، توانیومانە بە ئیرادە وهزری خۆمان میژوو وشارستانییەتی خۆمان دروست بکەین، یان باشتر وایە بڵێین نوێ بکەینەوە. دیارە، ئەمەش وتەزاکەی هیگڵمان وەبیردێنێتەوە، کاتێك وتبووی: "مرۆڤ، خۆی ژیار وشارستانییەتەکەی خۆی دروست دەکات." [2] یاخود، کاتێك مارکس وتبووی: "ئەم مرۆڤە، لە ژێر کارتێکردنی دەوروبەر وڕەتکردنەوەی ڕابردوودا، میژوو بۆ خۆی دادەهێنێ." [3] واتە، ئەم مرۆڤە کوردە، لە ژێر کارتێکردنی دەوروبەر وبە پشتبەستن بە هزر وئیرادەی خۆی وبە تێڕامان لە کەلتووری کۆن ولەسەر داروپەردووی میژووی تاڵ ودابونەریت وخورافیات وئەفسانە وئایین وکەلەپووری کۆن کە سەرجەمیان سەرخانی

---

[1] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٥

[2] برایان ماگی: میژووی فەلسەفە، و: عوسمان حەمە ڕەشید گوروون، لە بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)، دەزگای چاپ وپەخشی حەمدی– سلێمانی، ٢٠١٠، ل ٣٠٣

[3] د. محەمەد کەمال: فەلسەفەی سارتەر، خوێندنەوەیەکی نوێ، زانکۆی مالبۆرن– مالبۆرن، ئوستڕالیا، ٢٠٠٢، ل ٦٣

کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەوارین، شارستانییەت وتازەگەریی وشوناس وئایین وکەلتوور ومێژوویەکی نوێ بۆ خۆی فەراهەم دەکات، کە لێوانلێوە لە بااڵیی وشانازیی وشکۆمەندیی وتازەگەریی.

بەاڵم، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە گوایە ئێمە تەواوی دیاردە وخەسڵەتەکان بەتایبەت ئایینمان فەرامۆش کردووە، وکەلتوور وکەلەپووری پێشوومان لەگۆڕناوە وئیدی بیرکردنەوە وکەلتووڕێکی نوێ شەنوکەو دەکەین، وبووینەتە گەلێکی نەتەوەپەرستی داماڵراو لە هەر هەست وسۆزێکی ئایینیی دیار. بەڵکو، لە خۆڵەمێشی دنیابینی وکەلتووری کۆنەوە، دووبارە کەلتووڕێکی نوێ وتێڕوانینێکی نوێ بونیاد دەنێینەوە، نەك سەرلەبەری بیروبۆچوون ودنیابینیی کۆن بە چاوتروکاندنێك لەگۆڕنێین کە کارێکی مەحاڵە. ئەدی ئەوە هەر هیگڵ بوو کە دەیگوت: "هەموو فیکرێکی فەلسەفیی، ئاگامەندی سەردەم وچاخی خۆیەتی." [1] واتە، ئەم پرۆژە زەینییە هۆشەکییە ئاگامەندە، بە لەبەرچاوگرتنی واقیع وئەقڵییەتی کۆنەپارێزیی وکەلتووری کۆنی گەلی کورد، دنیابینیی وتێفکرین وچاکسازی وهزرگەلێکی نوێ لە مێشکێکی نوێ وله سەردەمێکی نوێدا دەستەبەر دەکات.

[1] د. محەمەد شێخ: هیگڵ وفەلسەفەی تازەگەری، و: دلێر میرزا، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی ڕووون– سلێمانی، ٢٠١٠، ل ٦٢٧

هەژیی گۆتنە، ئا لەم سەردەمە نوێیەدا کۆمەڵگا مرۆییە پێشکەوتووەکان، ڕێز لە تەواوی جیاوازییەکان دەگرن وبە شێوەیەکی عەلمانییش پێگەی ئایین پیرۆز ڕادەگرن دوور لە دەستێوەردانی کاروباری دەوڵەت، ئەمەیە چییەتی عەلمانییەت. چونکە، ئەوان گوڵەوەچنەی بەرهەمی دوای ڕیفۆرمی ئایینیی دەکەن. هەڵبەت، ئەنجامەکانی بزوتنەوەی ڕیفۆرمی ئایینیی، هەموو دیاردە وکون وقوژبن وکەلەبەرێکی ژیانی کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکیی لە ئەورووپا گرتەوە. سەرەنجام، بووە ڕێخۆشکەری سەرهەڵدانی قۆناغێکی نوێی ژیان، کە تەواوی جیهانی مەسیحیی گرتەوە. یەکێك لە ئەنجامەکانی ئەم بزوتنەوەیە، بریتی بوو لەوەی زەمینەسازیی بۆ دەرکەوتنی گەلێك سیما وخەسڵەتی سیاسی وکۆمەڵایەتی سەردەمی ناسیۆنالیزم بکات. وەڵێ، پێبەپێی تێکشکاندنی چەمکی ڕەها وگشتگیری کڵێسای کاتۆلیکیی ودامەزراندنی کڵێسای نیشتمانیی، ئەم بزوتنەوەیە ڕۆڵێکی بەرچاویشی هەبووە لە بەهێزکردنی هۆشیاری نەتەوەیی وئەفراندنی قەوارەی دەوڵەتی نەتەوەیی.[1]

کەواتە، هەرچەندە ئایین بۆ کۆمەڵگا پێویستە، بەڵام میتۆدی ڕەخنەیی وبەراوردکارییش بۆ شرۆڤەکردنی ئەو ئایینە زۆر

[1] د. سامان حوسێن ئەحمەد: ڕەهەندەکانی ڕیفۆرمی ئایینی لە ئەورووپا، چاپی سێیەم، لە بلاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنگەریی چاودێر، چاپخانەی خانی– دهۆك، ٢٠١٧، ل ٢٧٢

پێویستە. یاخود دەکرێ بڵێین، لێکۆڵینەوەی مێژوویی- ڕەخنەیی بۆ کەلەپوور وترادسیۆنی ئایینیی زۆر پێویستە. [1] هەربۆیە دەوترێ: "ڕەخنەگرتن لە ئایین، بنەمایە بۆ هەموو جۆرێکی ڕەخنە." [2] بەڵام، ئەگەر خودی مرۆڤەکان پێکهاتبن لە جەستە وڕۆح، کەواتە بۆ ئاسوودەیی ڕۆحیان، پێویستیان بە هەست وسۆزی ئایینیی هەیە. بەمانای، دەشێت کەلەپووری ئایین نوێبکرێتەوە ودەقەکان شرۆڤە بکرێن، بەڵام ئەستەمە مرۆڤەکان بەبێ ئایین هەڵبکەن.

هەڵبەت، لە نێوکۆ وژیانی کۆمەڵگای کوردەواریدا، ئایین گرنگترین ڕۆڵ دەگێڕێ. کەواتە، دەکرێ بە پشتبەستن بە ئایینی ئیسلامی پیرۆز، شوناس وگڕ وتینێکی نوێ بدرێ بە کەلتووری نوێیەکە. یان بە واتایەکیتر، پیرۆزییەك بدرێت بەو خولیایەی لە مێشکماندایە. هەڵبەت، ئەوەش کارێکی مەحاڵ نییە، هەروەك (بێنەدێکت ئەندرسۆن) کە دەیگوت: "ئایین، دەتوانێت جۆرێك لە ناسیۆنالیزم دروستبکات." [3] واتە، دەکرێ ئەو پیرۆکە هزرییە، جۆرێك لە پیرۆزیی پێببەخشرێ، یان پیروباوەڕی ئایینیمان مۆرکێکی نەتەوەیی تایبەت بە کۆمەڵگای کوردەواریی وەربگرێ، هاوشێوەی گەلانی عەرەب وفارس وتورك، کە

---

[1] محمد ئارکۆن: ئایین، عەلمانییەت، فێندەمێنتالیزم، و: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم- سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ٢٩

[2] برایان ماگی: مێژووی فەلسەفە، و: عوسمان حەمە ڕەشید گوروون، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٧

[3] ئازاد تۆفیق خەیات: یەکتاپەرستانی دەرزی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٤

هەردەم توانیویانە سوود لە ئایین وەربگرن ولە خزمەت بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆیاندا بەگەڕیبخەن. سەرباری ئەوەی، پێویستە ئەو بیرۆکە هزرییە پیرۆزەی نێو مێشکمان کە باسی دەکەین، کار لەسەر یەکڕیزییمان بکات. ئەوەش، بە پشتبەستن بە وتەزاکەی بیرمەند (ئێرنست ڕێنان)، کە وتبووی: "گەر ئاییەکان مرۆڤەکان لێکجیابکەنەوە، ئەوا ئەقڵ کۆیاندەکاتەوە، چونکە تەنها یەك ئەقڵ بوونی هەیە." [1] واتە، پێویستە یەك ئەقڵی کوردەواری هەڵگری یەك کەلتووری پیرۆزی کوردەواری، کار لەسەر یەکڕیزیی ئێمەی کورد بکات.

کەواتە، ئەم خولیا وتێڕوانین وبیرکردنەوە نوێیەی کە بە پێویستی دەزانین، وەك ڕیفۆرمێك زادەی سەردەمەکەی خۆیەتی بێ کەم وزیاد. واتە، واقیعی تازەی گەلی کورد پشتبەستوو بە سەردەمی جیهانگیریی، ئەوەیە کە ناسنامەی کەلتووریی خۆی نمایش بکات، یان هەر هیچ نەبێ لە خەیاڵدانی خۆیدا جێگیری بکات، کە ئەمەش دیاردە وخەسڵەتێکی دیاری سەردەمی عەولەمەیە. بێگومان، خستنەڕووی کەلتووری نەتەوەیی، مانای نمایشی جلوبەرگ وفۆلکلۆر وزمان وشوناسی کوردییمانە، کە دەکرێت وەك پرۆژەیەکی نەتەوەیی لە هەست ونەستماندا وێنای بکەین. ئەمەش، پوختەی مەبەستی منە کە

---

[1] هاشم صالح: الانسداد التأريخي، الطبعة الاولى، دار الساقي– بيروت، لبنان، ٢٠٠٧، ص ١٥٠

دەمەوێت بیخەمە بەر دیدەی خوێنەری کورد. هەربۆیە، دووبارەی دەکەمەوە کە ئەم وتانەم وئەم پرۆژە هزریی وفەلسەفییە، قسەی من نییە بەڵکو زادەی سەردەمی نوێیە ولە منداڵدانی (عولمة) گلۆبالیزەوە داکەوتووە. هەروەك هیگڵ، کە هەردەم دەیگوت: "فەلسەفە، کچی شەرعیی سەردەمی خۆیەتی." [1] واتە، چ ناسنامەی کەلتووریی چ کەلتووری نەتەوەیی چ قسەکانی من، بەپێی ئەم پرەنسیپە دەڕۆن بەڕێوە وفیکر وکچی شەرعیی وهەڵقوڵاوی ئەم سەردەمە نوێیەن، کە لەبری هەستی نەتەوایەتیی وناسیۆنالیزم ودەوڵەتی نەتەوەیی، کەلتووری نەتەوەیی پڕۆڵ دەگێڕێ.

بیرمەندان، مکووڕن لەسەر ئەوەی سەربەخۆیی باوەڕ وسەربەستیی فیکر، لە ئێستادا یەکێکن لەو پرەنسیپگەلە گرنگانەی لە ئایدیای لیبراڵییدا بایەخێکی تایبەتییان هەیە وکاریان لەسەرکراوە. دیارە، ئەم سەربەستیی فیکرە، وایکردووە کە ببێتە سیما وخەسڵەتی کۆمەڵگای پۆژئاوایی ومایەی سەرنج وسەرسامیی زۆرینەی نەتەوە وناوچەکانی جیهان. بێگومان، بەها ونرخی ئەم ئازادییەش، وایکردووە پۆشنبیری کوردیش لە هەوڵی ئاشنابوون وشارەزابیدابێت لە بارەی کەلتووری پۆژئاواییەوە، لە ڕێگەی خوێندنەوە وڕاگواستنی وتار ونووسینەکانی

---

[1] د. محەمەد شێخ: هیگڵ وفەلسەفەی تازەگەری، و: دلێر میرزا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٩

بیریار وفەیلەسوفانی بیری لیبرالّیی، کە زەمینەسازیی بۆ داڕشتنەوەی ئەم ئایدیایە دەکەن..[1]

ئەم ئاماژەپێکردنەی پێشوو، گرنگیی سەربەخۆیی فیکر وئازادیی ڕادەربڕین وڕەخنەگرتن وبالاّدەستیی ئەقڵ دەردەخات، کە بە یەکێك لە تۆکمەترین پایەکانی دێموکراسی و واقیعی کۆمەڵگای ڕۆژئاوایی ئەمڕۆ لە قەڵەم دەدرێت. بە مانای، تێڕامان وبیرکردنەوە وباوەڕبوونێکی سەربەستانە بە کەلتووریکی وەها، یەکێك دەبێت لەو پرەنسیپە ئەقلاّنییە گرنگانەی لە ئایدیای نەتەوەخوازییماندا بایەخێکی چارەنووسسازی واقیعیی دەبێ. هەڵبەت، ئەم فەلسەفەیەش لەوەوە ڕێچکە دەگرێ، کە دەڵێت: "ئەوەی ئەقلاّنییە واقیعییە، ئەوەشی واقیعییە ئەقلاّنییە." [2] **واتە، ئەو بیرکردنەوەیەی ئێمە ئەقلاّنییە لەبەرئەوەی واقیعییە، یاخود ڕەنگدانەوەی واقیعی نوێی گەلەکەمانە. ئەمەش، بە گەڕانەوەمان بۆ ئەو وتەزایەی کە**

---

[1] هیوا عەزیز سەعید: ڕەنگدانەوەی بیری لیبرالّی لە باشووری کوردستان (١٩٠٠– ١٩٥٨)، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ وبلاّوکردنەوە، چاپخانەی یاد– سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٢٣١

[2] لین و. لینکستەر: خواوەندەکانی هزری سیاسی، و: کامەران محەمەد پوور، چاپی یەکەم، لە بلاّوکراوەکانی چاپخانەی ڕۆژهەلاّت، چاپخانەی ڕۆژهەلاّت– هەولێر، ٢٠٠٧، ل ٢٧

دەڵێ: "دەبێ واقیع بەئەقڵانیی بکرێت." [1] واتە، چیتر نابێت گەلێکی وەك ئێمە ڕەمەکیی ژیان بگوزەرێنێ دوور لە واقیع، بەڵکو دەبێ بە ئەقڵ بزانێ بۆ دروستبووە؟ بۆ دەژی؟ بۆ دەوڵەتی نییە؟ بۆچی لە مێژوودا هەردەم پەراوێز خراوە؟ بۆچی واقیعی ئەم گەلە ستەمدیدەیە لەبەرچاو ناگیرێ؟ هەڵبەت، کارگەلێکی وەهاش، پێویستی بە شرۆڤە وبیرکردنەوەیەکی ئەقڵانیی واقیعیی هەیە، بۆ دەربازبوون لە دۆخێکی وەها وگەیشتن بە سەرفرازیی سەرتاسەریی. هەموو ئەمەش، هەر لە بیرکردنەوە ولە وێناکردن ولە تێڕامان وتێفکرینی ئاوەزمەندانە، بە ئەقڵ دەکرێ. لەبەرئەوەی: **"ئەقڵ سەروەری جیهانە."** [2]

---

[1] د. حسەین بەشیریە: مارکسیزمی فەلسەفیی ڕۆژئاوایی، و: مەنسووری تەیفووری، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وپەخشی حەمدی– سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٦٧

[2] ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل: هیگڵ فەلسەفە ومۆدێرنیزم، چاپی دووەم، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکریی وئەدەبی نما، چاپخانەی ڕەنج– سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ١٠٣

تەوەری سێیەم

أ- پێناسەی دەروونناسیی (سایکۆلۆژیا)

دەروونناسیی یاخود سایکۆلۆژیا (علم النفس) (psychology)، ئەو زانستەیە کە هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان وپێکهاتەکانی دەروون وهەموو ئەو شتانەی لە ناوەڕۆکدا پشتی پێدەبەستێت ولە خۆیی دەگرێت، دەکاتە بابەتێك لەبۆ شیکاریی ولێکۆڵینەوەی زانستیی. دیارە، زانستی دەروونناسیی وەکی گشت زانستەکانیترە، کاتێك ڕاڤە وتاووتوێی دیاردە دەروونییەکان دەکات لە ڕووی پەیڕەوکردن لە بنچینەکانی میتۆدی زانستیی وبیرکردنەوەی لۆژیکیی. بێگومان، لەم زانستەدا، پێوەرەکان وتاقیکردنەوە وتێبینی وگۆڕاوەکان وئامار وسەرژمێرییەکان وبنکۆڵکاریی چۆنایەتی وچاوپێکەوتنی کلینیکیی وکۆکردنەوەی ئەو داتایانەی پێشتر تۆمارکراون لەلایەن لایەنە تایبەتەکانەوە، دەربارەی ئەو دیاردانەی تایبەتن بە بابەتی لێکۆڵینەوەکە بەکاردەهێنرێ. [1]

زانستی دەروون، یەکێکە لە بالاترینی زانستەکان وشیکاریی ئەکادیمیی وکارپێکراو، کە گرنگی بە لێکۆڵینەوەی هەڵسوکەوت وهەست وهۆش دەدات. ئەوەش، بە بەکارهێنانی میکانیزمێکی هەڵهێنجانی دیاریکراو. وەلێ، دەکرێت ئەم زانستە بەسەر ئاژەلاٰن وبوونەوەرە زیرەکەکانیشدا جێبەجێ بکرێت. زانستی دەروون، ئەوەی

---

[1] معجم علم النفس والتحليل النفسي: الطبعة الاولى، دار النهضة العربية للطباعة والنشر– بيروت، ١٩٨٩، ص ٣٠٨

تایبەتە بە مرۆڤ، هەڵبەت تەنها کورت نابێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان، بەڵکو کێشەگەلی مرۆڤ وژیانی ڕۆژانە وچارەسەری نەخۆشییەکانی مێشکیشی لەخۆدەگرێ. بە کورتی، دەکرێت زانستی دەروون وەها پێناسە بکەین، بەوەی بنکۆڵکارییەکی زانستیی هەڵسوکەوتی تێکڕای بوونەوەرە زیندووەکانە، بەتایبەت مرۆڤ. ئەوەش، لەبۆ ڕاڤە وتێگەیشتن وکۆنترۆڵکردنی هەڵسوکەوت وپێشبینیکردنی. دیارە، ئەمڕۆ ئەم زانستە بووەتە یەکێك لە گرنگترین زانستە زیندەگییەکان، بەوەی کۆمەڵێك بەش وبڕگەی نوێ لەخۆدەگرێ، لەکاتێکدا ئەم فراوانبوونە لە کۆندا بەدینەدەکرا. [1]

شایەنی باسە، ئەو پەرتووکانەی گەنگەشەی دەروونناسیی دەکەن، زۆرترین پێناسەی سادە وساکار لەخۆدەگرن. هەڵبەت، هەندێکیان وەها پێناسەیان کردووە کە زانستی دەروونناسیی ومیکانیزمی چالاکییەکانی تاکە، کاتێك کارلێك لەگەڵ ژینگەی دەرەکیدا دەکات. یاخود، ئەو زانستەیە کە گرنگی بە شێوازگەلی ڕەفتار دەدات، وێڕای پەیوەندی بە ژینگەی دەوروبەر وکەلتوور وکاریگەریی لەسەر کرداری هەڵسوکەوت بەپێی ڕێگاگەلێکی زانستیی، وەکی لێکۆڵینەوە لە ڕێگاکانی بیرکردنەوەی تاك لە جۆرەها حاڵەتدا، وکاریگەریی لەسەر هەڵسوکەوتەکانی. لەلایەکیترەوە، وەها پێناسە کراوە کە زانستێکە لە ڕەفتار وهەڵسوکەوتی مرۆیی دەکۆڵێتەوە، سەرباری ئەو کرداڕە

[1] رزان صلاح: فرويد وعلم النفس، موضوع. كوم، ١٤/ ديسمبر/ ٢٠١٦، mawdoo٣.com

ئاوەزییانەی لەپشت ئەو هەڵسوکەوتانەوەن، بە ڕێگایەکی زانستیی ولە ڕێی تێگەیشتن لە هەڵسوکەوت وکۆنترۆڵکردنی وپاشان پەیبردن پێی. بێگومان، کاری زانستی دەروونناسیی، تۆژینەوەی چڕ وپڕ وهەمەلایەنەی هەڵسوکەوتی مرۆڤەکانە، کاتێك ڕووبەڕووی دەرەوە دەبن. وەلێ، ئەم هەڵسوکەوتە دەرەکییانە، چۆنیەتی خواردن وگەمە وجۆرەها ئەرك وهێرشکردنە سەر ئەوانیتر وڕەفتارگەلێکیتر لەخۆدەگرێ، وێڕای ئەو هەڵسوکەوتە ناوەکییانەی تایبەتن بە خودەوە، وەکی خەمباریی وتووڕەیی ویادەوەریی وئەندێشە وزۆر شتیتر. [1]

وەك ئاشکرایە، ئەم زانستە لە کاتی بەرەوپێشچوون وگەشەسەندنیدا، دوچاری چەندین کاریگەریی زانستە سروشتییەکان بووەتەوە، بەشێوەیەك کە زانایانی دەروونیی لە بیروبۆچوونیان دەربارەی لێکۆڵینەوە لە سروشتی دیاردەی دەروونیی جیاواز وناکۆکن. ئەمەش، وایکردووە کە ئەم زانستە هەڵگری پێناسەگەلێکبێ. وەلێ، لەو پێناسانەش:

ئەو زانستەیە، کە دیراسەی ژیانی دەروونیی وتەواوی ئەو بیرۆکە وهەست وسۆز ومەیل وهەوەس ویادەوەریی وهەڵچوونانە دەکات.

[1] شهيرة دعدوع: مفهوم علم النفس، موضوع كوم، ١٧/ اغسطس/ ٢٠١٧، mawdoo٣.com

ئەو زانستەیە، کە دیراسەی هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان دەکات. واتە، کۆی ئەو کار وئاخاوتن وجموجووڵە دیارانەی لە مرۆڤەکانەوە دەردەچێ.

ئەو زانستەیە، کە دیراسەی چالاکییە جۆراوجۆرەکانی مرۆڤ دەکات، کاتێك کارلێك لەگەڵ ژینگەی چواردەوریدا دەکات وخۆی لەگەڵیدا دەگونجێنێ.

هەرچەندە، لە سەرەتادا وا دەردەکەوێت کە تەواوی ئەم پێناسانە دژیەکی یەکن، یان دیراسەکردنی دیاردەگەلێکن کە جیاوازییەکی جەوهەرییان لەگەڵ یەکدا هەیە. بەڵام، لە واقیعدا ئەمانە کۆمەڵێك پێناسەی تەواوکەری یەکترن.[1]

لە ڕاستیدا، زانستی دەروونناسیی زانستێکی زۆر کۆنە، سەرباری ئەوەش زانستێکی زۆر نوێیە. بە مانای، لەلایەکەوە، هێندەی دێرینیی مرۆڤ کۆنە، لەلایەکیتریشەوە وەك دۆزینەوەی ڕادیۆ وتەلەڤزیۆن وفڕۆکە نوێیە. لەبەرئەوەی، زانستی دەروونناسیی، ئەو زانستەیە کە دیراسەی ئەقڵ دەکات وهەوڵێکە لەبۆ تێگەیشتن لەودیو مرۆڤی سروشتییەوە، لە

---

[1] د. أحمد عزت راجح: اصول علم النفس، الطبعة السابعة، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر– القاهرة، ١٩٦٨، ص ٣

شتگەل وبوارگەلی وەك بیرۆكە وئارەزوو وپاڵنەرەكان وخولیا وهەست وسۆزەكان. [1]

وەلێ، دەكرێت زانستی دەروونناسیی بەو شێوەیەش پێناسە بكەین، بەوەی لێكۆڵینەوەیەكی ڕێكوپێك وڕێكخراوە لەبۆ شارەزایی وهەڵسوكەوت (هەڵسوكەوتی مرۆڤ وئاژەڵیش). ئەوجا، هەڵسوكەوتی شیاو یان لادراو، هەڵسوكەوتی تاك لایەنە یان كۆمەڵایەتی. بێگومان، ئەم بواره فراوانە، دەكرێت بۆ شەش بەشی سەرەكی دابەش بكەین كە ئەمانەن:

١. دەروونناسیی كارئەندامناسیی (فسلجة)
٢. دەروونناسیی ناسین
٣. دەروونناسیی ئاژەڵ
٤. دەروونناسیی پاڵنەرەكان
٥. دەروونناسیی كۆمەڵایەتیی
٦. پێوەرە ئەقڵییەكان [2]

شیاوی وتنە، كەسانێكی زۆر گرنگییان بە زانستی دەروون داوە، لە هەمووشیان بەتواناتر (سیگمۆند فرۆید) بوو كە پزیشكێكی نەمساویی

---

[1] يجنالد وايلد: علم النفس، ت: عبدالعزيز جادو، المكتبة الجامعية– الاسكندرية، ٢٠٠١، ص ١٣

[2] ركس نايت، مرجريت نايت: المدخل الى علم النفس الحديث، ت: د. عبد علي الجسماني، الطبعة الثانية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر– بيروت، ١٩٩٣، ص٨

ڕەگەز جوو بوو. ناوبراو، زۆر گرنگی بە لێکۆڵینەوەی پزیشکی دەمارناسیی دەدا، وبە یەکێك لە پیرمەندە ئازادەکان دادەنرا کە زانستی شیکاریی دەروونیی وقوتابخانەی شیکاریی دەروونیی وزانستی دەروونیی نوێی دامەزراند. هەروەها، بەوە ناسرابوو کە خاوەن بیردۆزگەلێکی تایبەتە کە ئاوەز ونەست (عقل ولاوعي)ی پێکەوە دەبەستەوە، بێجگەلە میکانیزمەکانی پارێزگاریکردن لە نەخۆش وداهێنانی تەختەی خەو (سریر) لەپێناو زاڵبوون بەسەر نەخۆشییە دەروونییەکاندا، کە پشتی بە وتوێژی نێوان کەسی نەخۆش وکەسی سایکۆلۆژیست (المحلل النفسي) دەبەست. [1]

فرۆید، لە پەرتووکەکەیدا بە ناوی (ژیانم وشیکاریی دەروونیی) لە ساڵی (١٩٢٥ز)دا، وتبووی کاتێك دەرواندمە کارە زانستییەکەی خۆم، کە بەردەوام وسەرباری ئەوەی چاویشم لەسەر مەعریفە بووە، بەڵام زیاتر تامەزرۆی پەیوەندییە مرۆییەکان بووم وەك لە بابەتەکانی زانستی سروشتی. ئەمەش، کرۆکی کارەکانی فرۆیدی دەگەیاند، کە هەردەم خوازیاری دامەزراندنی زانستێکی تایبەت بە پەیوەندییە مرۆییەکان بووە، نزیك لە زانستە سروشتییەکان. [2] کەواتە، بەڵای فرۆیدەوە، هەردەم پەیوەندییە مرۆییەکان کلیلی چارەسەری نەخۆشییە

---

[1] رزان صلاح: فرويد وعلم النفس، موضوع. كوم، ١٤/ ديسمبر/ ٢٠١٦، mawdoo٣.com

[2] كاترين كليمان: التحليل النفسي، ت: د. محمد سبيلا، حسن أحجيج، من منشورات الزمن، مطبعة النجاح الجديدة– دار البيضاء، ٢٠٠٤، ص ٦

دەروونییەکان بوون نەک وتنەوەی تێز وتیۆر وبیردۆزە وشک وڕەق هەڵگەڕاوەکان. لە ڕاستیدا، ناوبراو جوانی پێکاوە کاتێک باسی لە پێویستبوونی تێکەڵیی ڕاستەوخۆی کەسی نەخۆش وکەسی شیکاری دەروونیی (سایکۆلۆژیست) کردووە. چونکە، بەو تێکەڵبوون وگوێگرتنە لە نەخۆش، دەکرێت چارەسەر بۆ ئەو کەسە نەخۆشە بدۆزرێتەوە کە هەردەم تەرێزی لەوە کردووە ڕاستی دۆخی دەروونیی خۆی بۆ کەسانێک باس بکات.

لێرەوە، دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە بە بڕوای فرۆید، پێویستە گۆڕانکاری لە شێوازی چارەسەری هەر نەخۆشێکی دەروونییدا بکرێ. بەمانای، گۆڕانکاری لە ترادسیۆن وکەلتووری چارەسەر وشێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ کەسی نەخۆشدا، کە سەردەمانی پێشتر هەوڵ وشێوازێکی لەو جۆرە بوونی نەبووە. بێمکووڕیکردن، بیرمەند وتوێژەرێکی وەک (میشێل فۆکۆ)ش، لە پەڕتووکی (مێژووی دێوانەیی لە سەردەمی کلاسیکیدا) لە ساڵی (١٩٦١ز)دا، زۆر بە جوانی ئەو تابلۆ تاریکە لێڵ وتەڵخەی خستووەتە ڕوو کە لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست وسەرەتای سەردەمی ڕێنیسانسدا مامەڵە وڕوخساری نەخۆشێکی دەروونیی تێدا نەخشێنراوە.

فۆکۆ، باس لەوە دەکات کە کۆمەڵگا مرۆییە ئەوروپییەکانی ئەو سەردەمە، زۆر بە تووندی بەرەنگاری هەموو کەسێکی نەخۆش بەتایبەت نەخۆشی (گوللیی ودەروونیی) دەبوونەوە. هەڵبەت، لە نێو ئەو کۆمەڵە نەخۆشانەدا، بەدبەختترینیان دێوانەکان (شێتەکان) بوون، بەوەی گەر

نەخۆشێکی گول لە قوژبنێکی نەخۆشخانەیەکدا تووندبکرایە، ئەوا کەسە دێوانەکان کۆدەکرانەوە وسواری کەشتییەك دەکران ودەدران بەدەم شەپۆلە سەرکێشەکانی دەریا وزەریاکانەوە، واتە فەنا وچارەنووسێکی نادیار چاوەڕوانیانبوو. فۆکۆ، ئەم کەشتییانەی بە "کەشتی گەوجەکان" یاخود "کەشتی شێتەکان" [1] ناودێر کردبوو، بەوەی بوونێکی ڕاستەقینەی لەو سەردەمانەدا هەبووە. دیارە، ئەم گەوجانە ژیانێکی وێڵ وسەرگەردان وگومڕا ژیاون، لەبەرئەوەی دانیشتوانی شارەکانیان لەخۆیان دوورخستوونەتەوە. بێگومان، ئەم جۆرە مامەڵەکردنە لەگەڵ نەخۆشانی دەروونیی، زۆر بە سانایی دەبینرا بەتایبەت لە ئەڵمانیا. وەڵێ، تەنها لە نۆرنبێرگ لە نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەدا، سەرژمێری (٦٢) دێوانە کرابوو کە (٣١) کەسیان شاربەدەر کرابوون. لە نیوەی دووەمی هەمان سەدەشدا، (٢١) حاڵەتی ڕاگواستنی زۆرەملێ تۆمار کرابوو، کە دەسەلاتدارانی شارەکە هەستابوون پێی. [2]

بە بڕوای فۆکۆ، جیهانی ئاقڵمەندان وجیهانی شێتەکان دوو جیهانی دروستکراوی ئەزەلیی نین، بەڵکو دوو جیهانن دروستکراوی دەستی

---

[1] كلود كيتيل: تأريخ الجنون، ت: سارة رجائي يوسف، كريستينا سمير فكري، الطبعة الاولى، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة– القاهرة، ٢٠١٥، ص ٢٦٠

[2] ميشيل فوكو: تأريخ الجنون في العصر الكلاسيكي، ت: سعيد بنطراد، الطبعة الاولى، المركز الثقافي العربي– دار البيضاء، المغرب، ٢٠٠٦، ص ٢٩

پێکهاته وستراکتووری ڕۆشنبیریی وکەلتوورییی نێوخۆی کۆمەڵگانن. [1] **کەواتە، ئەوە جۆری کەلتوور وڕۆشنبیریی وململانێی چینایەتییە، "من" لە "تۆ" و"ئەو" دادەبڕێ وجیهانێك وشوناس وڕوانگەیەکی تایبەتم پێدەبەخشێ، جیاواز لە جیهان وشوناس ودنیابینی وبیرکردنەوەی تۆ وئەوانیتر.**

بۆئەوەی چیتر لە پێناسەی زانستی دەروونناسیی دوورنەکەومەوە، باشتر وایە لێرەدا کۆتایی بەو کۆمەڵە پێناسەیە بهێنم کە ئامارژەم پێدا وبچمە سەر بابەتێکیتر.

[1] نبيل عودة: فلسفة مبسطة، مفاهيم الجنون، الحوار المتمدن، ٢٢/ ٧/ ٢٠١٥، www.m.ahewar.org

ب- کاریگەریی کەلتوور لەسەر بونیاد وئاییندەی گەلان

لەم بەشەدا، دەکرێت بپرسین ئایا کەلتوور چ کاریگەرییەکی لەسەر پێکهاتە ودەروون وئاییندەی نەتەوەکان دەبێ؟ لە ڕووی دەروونییەوە، کەلتوور تا چ ڕادەیەک کاریگەریی لەسەر گەلی کورد دەبێ؟ ئەی لە ئاییندەدا، خودی ئەم کەلتوورە چ شتێکی نوێی بۆ گەلی کورد پێیە؟ ئەی ئاخۆ، خودی ئەم کەلتوورە دەبێ چیبێ؟

کاتێک، باس لە ئاییندەی کەلتوور وشارستانییەتی نەتەوەکان دەکەین، ڕاستەوخۆ لە زەینماندا پەرتووکی پڕ ئەرزشی پێکدادانی شارستانییەتەکانی بیرمەند (هنتنگتۆن) ئامادەگی دەبێت، کە پێشتر خستمانە ڕوو. شایەنی باسە، وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، ناوبراو لەم کتێبەدا باس لەوە دەکات کە سروشتی سیاسەتی سیستمی نوێی جیهانیی لە سەدەی بیست ویەکدا، بەپێی کەلتوور ڕاڤە وپێناسە دەکرێت. دیارە مەبەستی سەرەکی ئەم فیکرەیە، تێگەیشتنە لە سیاسەتی جیهانیی پاش کۆتاییهاتنی ململانێی ڕۆژهەلات- ڕۆژئاوا بەپێی چوارچێوەیەکی پۆلێنکاریی نوێ، واتە بەپێی چوارچێوەیەک کە گرنگییەکی ئەوتۆ نادات بە ململانێی هێزە سیاسییەکان یان پێشبڕکێی خۆپڕچەککردن وە یاخود جەنگ لەپێناو سەرچاوە ئابووریيە دانسقەکاندا یان پێکهەلپژان لە نێوان دوو ڕژێمی ئایدیۆلۆژییدا. بەڵکو، هنتنگتۆن، لەبری هەموو ئەمانە ولەپێناو کۆلێنکاریی سیاسەتی

نێودەوڵەتیی، شێوازێکی نوێی گرتووەتەبەر بەوەی وا دەڕوانێتە ئەم سیاسەتە نوێیە، کە ململانێیەکە لە نێوان کەلتووەکاندا. [1]

لەم کتێبەدا، هنتنگتۆن دەڵێ: "پێکدادانەکانی ئایینده بەهۆی فاکتەری کەلتوورییەوە هەڵدەگیرسێن، نەک بەهۆی فاکتەری ئابووریی وئایدیۆلۆژییەوە." واتە، لەبری ئەوەی بەرژەوەندی ولاتان وئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم ونەتەوەخوازیی ململانێ بخوڵقێنن، ئێستاکە (کەلتووری جیاوازی ولاتان) ئەو ململانێیە دەخوڵقێنن. بە بڕوای ناوبراو، دوای شەڕی ساردی جیهانیی، کەلتووەکان هەم هێزی لێکجیاکەرەوە بوون هەم هێزی یەکخەر. بێگومان، ئەو کاتانەشی بەهۆی ئایدیۆلۆژیاوە لێکجودا دەبوونەوە، ئەوا بەهۆی کەلتووەکانەوە پێکەوە پەیوەست دەبوونەوە، هەر بەو شێوەیەی سەبارەت بە دوو ئەڵمانیاکە ڕوویدا.

شیاوی وتنە، دوای شۆڕشی مەزنی فەرەنسیی (١٧٨٩ز)، ناسیۆنالیزم هاوشێوەی کەلتوور لەمڕۆدا، هەم هێزی جیاکەرەوە بوو هەم هێزی یەکخەر بوو. کەواتە، دەکرێت وێکچوونێك لە نێوان ناسیۆنالیزمی دوێنێ وکەلتووری ئەمڕۆدا ببینین. ئەو دەڵێ: "جیهانی دوای شەڕی سارد، جیهانێك دەبێت کە حەوت یان هەشت شارستانیی سەرەکیی دەگرێتەوە. دیارە، هاوبەشییە کەلتوورییەکان،

[1] دييتر سنغاس: الصدام داخل الحضارات، ت: شوقي جلال، مصدر سابق، ص ١٣٣

بەرژەوەندییەکان، جیاوازییەکان، ناکۆکی و وابەستەبوونەکان، شکڵ وشێوەی وڵاتان دیاریدەکەن." [1]

کەواتە، بە بڕوای ئەو، جیاوازییە کەلتوورییەکان (هاوشێوەی ناسیۆنالیزم وجیاوازییە نەتەوەییەکان) هۆکارێکی سەرەکیی وزۆر کاریگەر دەبن لە دنەدان وجۆشدانی ململانێ نێودەوڵەتییەکاندا. هەرچی هۆکارە جوگرافییەکانیترە، وەکی زۆریی دانیشتوان وهێزی سەربازیی و.... هتد، ئامرازگەلێکی تەواوکەرن لەبۆ کارگەری کەلتووریی، لەپێناو هەڵگیرساندن وپێکدادانی شارستانییەتەکان. [2] ئەو دەبێژێ، ئێستا سیاسەتی گەردوونیی بە دریژایی هێڵە کەلتوورییەکان، سەرلەنوێ دادەڕێژرێتەوە، بەوەی گەلانی هاوکەلتوور لێکنزیك وگەلانی جیاکەلتوور لێکدوور دەبنەوە. بەم پێیە، نەخشەی سنووری سیاسیی، دووبارە دەکێشرێتەوە بە شێوەیەك کە لەگەڵ سنووری کەلتووریی وڕەگەزیی وئاییینیی وشارستانییدا بگونجێ.

هەڵبەت، کۆمەڵگا کەلتوورییەکان، جێگەی بلۆکەکانی شەڕی سارد دەگرنەوە، ئەمە بێجگەلەوەی هێڵە جیاکەرەوەکانی شارستانییەتەکان، بوونەتە هێڵگەلی ململانێی سەرەکیی لە سیاسەتی جیهانییدا. سەرباری

---

[1] سامۆیل. پ. هەنتینگتۆن: پێکدادانی شارستانییەکان، و: مامەند ڕۆژە، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١

[2] ابراهيم قاسم درويش بالاني: صدام الحضارات لهانتنغتون– دراسة جيوبوليتيكية، مصدر سابق، ص ٤

هەموو ئەمانەش، لەمڕۆدا وێڕای کاریگەریی کەلتوور لەسەر کۆمەڵگا نێودەوڵەتییەکان، بە شێوەیەکی بەرچاو ئەم کاریگەرییە لە دەروون وشوناس وڕەفتار وهەست ونەست وناخ وئایینده‌ی تاکەکانی هەر کۆمەڵگایەکی مرۆییشدا بەدیدەکرێ وڕەنگیداوەتەوە. بێگومان، شانازیکردنی تاکێکی کۆمەڵگای ئەوروپی بە کەلتووریی دێرینییەوە وبوار نەدان وڕازینەبوون بە سازشکردن لەسەر گۆڕین وفەرامۆشکردنی خودی ئەو کەلتووره‌ی، باشترین نموونەیە لەبۆ کاریگەریی کەلتوور تەنانەت لەسەر لایەنی سایکۆلۆژی ئەو تاکە.

جێی باسە، کاتێك مرۆڤ بەهۆی لەدایکبوونەوە یان بەهۆی گۆڕانی دەوروبەرەوە خۆی دەبینێتەوە لە کەلتووڕێکی هەمەڕەنگدا، ئیدی پەیوەندی کەلتووریی دروست دەبێت. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەو مرۆڤە لەو دەوروبەرە کەلتوورییە هەمەڕەنگەدا، یان دەتوێتەوە وکەلتووری بنەڕەتی خۆی ڕەت دەکاتەوە وڕوو دەکاتە کەلتووڕێکی دیکە، یان بە پێچەوانەوە ئەو مرۆڤە کەلتووری خۆی لەباوەش دەگرێت وکەلتوورەکانی دیکە لە خۆی دووردەخاتەوە یان ڕەتدەکاتەوە. [1]

بێمکووڕیکردن، کاتێك کوردانی تاراوگە لە بۆنەیەکی تایبەتدا بە جلوبەرگی کوردییەوە دەبینین وشانازی بەو پۆشاك وکەلتووره کوردییەوە دەکەن، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە ئەم تاکە کاتێك خۆی لە

[1] خەلیل شەڵماشی: نەژادی کورد لە لوبنان، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٣٣

کەلتوورێکی جیاوازدا دەبینێتەوە، ڕاستەوخۆ وابەستەییەکی بۆ دروست دەبێت، وڵە ڕووی سایکۆلۆژییەوە بونیادی خودێکی بااڵ لە هەست ونەست وخەیاڵدانیدا دەکات، کە هیچی کەمتر نەبێ لە هاوسێ ئەوروپییەکەی. واتە، ئەو ڕاستییەی بۆ دەردەکەوێت کە پێویستە لەسەری وەک تاکێکی ئەوروپیی کەلتوور جیاواز، پارێزگاری وشانازی بە جلوبەرگ وکەلتووری خۆیەوە بکات، گەرچی لەوانەیە زمانی دایکیشی لەبیرچووبێتەوە. بەاڵم، کاتێک ئامارژە بە تاکێک دەدرێ کە گوایە نەژادی کوردە بەاڵم هیچ مۆرکێکی کوردیی پێوە دیارنییە نە لە ئاخاوتن نە لە کەلتوور نە لە ڕەفتار، بێگومان ڕاستەوخۆ لە زەینماندا تواندنەوە وڕۆچوونی ئەو تاکە لە کەلتووریێکی غەیرە کوردیی بێگانەی دیکەدا وێنا دەکەین، وپەنجەی "ئەو"ی بۆ ڕادەکێشین.

وەلێ، سەرەتا باسمان لەوەکرد کە لە سەردەمی جیهانگیرییدا ناسیۆنالیزم بە شێوەیەک لە شێوەکان جێی خۆی بۆ کەلتوور چۆڵکردووە، وگەالنی هاوچەرخ لە کێبڕکێی ئەوەدان چۆن بە باشترین شێوە وەکی نموونەیەکی منی بااڵ، کەلتووری خۆیان نمایش بکەن. بێگومان، خستنەڕووی شوناس وبونیاد ودنیابینی وکەلتووری منی باڵای جیاواز، لەمڕۆدا گەورەترین ئاریشەی بۆ تەواوی جیهان دروستکردووە، بەتایبەت لە نێوان جیهانی فەندەمێنتاڵیزم وجیهانی سەرمایەداریی لیبراڵیی پێشکەوتوو. بە مانای، لە نێوان جیهانی ئیسلامیی وجیهانی مەسیحییدا. هەڵبەت، جیهانی ئیسلامیی بیەوێ یان نەیەوێ، دیل وبەندی کەلتوور وکەلەپووریێکی خێڵەکیی ومەزهەبیی

کۆنە، کە ئەمەش هەقیقەتە. وەلێ، گەورەیی ومەزنیی ژیاری ئەورووپاش لەوەدایە کە بە ئاشکرا وڕووبەڕوو کەوتە شەڕ لەگەڵ موقەددەسترین شتەکانی دنیای خۆیدا. [1] وەلێ، ئەمەیە جیاوازی ئەم دوو شارستانییەتە، ئەمە ئەو دۆخەیە کە (مارکس) دەڵێ: "خەڵکی خۆیان مێژووی خۆیان دروستدەکەن،" [2] کە دەشێت ئەو مێژوو وکەلتوورە بە شێوەیەکی سەردەمیانە دروست بکرێت یان بە شێوەیەکی نەریتیی چەقبەستوو. بێگومان، ئەوەی لە جیهانی ئیسلامییدا دەبینرێ وئەوەی لە جیهانی مەسیحییدا دەگوزەرێ، پابەندبوونیانە بە کەلتووریانەوە.

نووسەر وڕامیاریستی ئەمریکیی، (بنیامین باربەر)، لە کتێبی (جیهانی ماك)دا کە شەش ساڵ بەر لە ڕووداوەکانی یازدەی سێپتێمبەر نووسیویەتی، پێشبینی پێکدادانی نێوان کەلتوور وبەهاکانی جیهانگیریی لەلایەك وفەندەمێنتالیزمی ئیسلامیی لەلایەکیتر کردووە. بە بڕوای ئەو، یەکەمیان بەندە بە لۆژیکی سەرمایە وبازاڕەوە وئامانجەیە بۆ خواردنی نوێی (ماکدۆنالد)، ودووەمیشیان بەندە بە وابەستەیی باوەڕ وچەقبەستوویی ونەگۆڕیی کەلتووری ئایینەوە، کە ئامانجەیە بۆ

---

[1] هاشم سالح: جۆرج تەرابیشی ولێکشیتالکردنی ئایدیۆلۆجیای هاوچەرخی عەرەبی، و: شوان ئەحمەد، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی ئاراس– هەولێر، ٢٠١٢، ل ٥١

[2] محمد ئارکۆن: بیری ڕەخنەیی هاوچەرخ، و: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، ٢٠٠١، ل ٨١

(جیهاد). بنیامین، ئەم ململانێ وپێکدادانی کەلتوورانە لە سەردەمی جیهانگیرییدا، بە پێکدادانی دوو جەمسەری پەڕگیر ناودێر دەکات، کە هەریەکە وخوازیاری بەرهەمهێنانی کۆمەڵێک دنیابینی وبەها وڕەهەندی سیاسیی وکەلتوورین، کە یەکێکیان بڕوای بە ڕێژەگەرایی وئەویتریان بە ڕەهاگەراییە.

بەڵام بە بڕوای ناوبراو، کارگەڵی هەردووکیان دژ بە دێمۆکراسییە. سەرباری ئەوەش، دواجار ئایین وکەلەپوور وکەلتوور، پێویستیان بە تەکنۆلۆژیای ماك وبازاڕەکانی ماك هەیە لە پێناو بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕیان، [1] وەك ئەوەی لایەنە فەندەمێنتاڵ وتیرۆریستەکان ئامێر وتەکنۆلۆژیای ڕۆژئاوا بۆ کارە تێکدەر وتیرۆریستییەکانیان بەکاردەهێنن. ئەوەی مەبەستمە بیڵێم دەربارەی ناوەڕۆکی ئەم کتێبەی بنیامین، ئەوەیە کە جیهانی نوێی ماك وەك سومبوڵی سەرمایەداری وبازاڕگەریی جیهانیی، لەگەڵ فەندەمێنتاڵیزمی ئیسلامیی چەشەکراو بە جیهاد، هەردووکیان دیاردەی سەردەمی بەجیهانیبوونن وسەرسەختانە داکۆکی لە باوەڕ وشوناس وکەلتووری خۆیان دەکەن. وەڵ، تەواوی ململانێکانیشیان بۆ ئەو دۆکترین ولەو پێناوەدایە.

شایەنی وتنە، لە نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوودا، گەورەترین قەیرانی شوناس ڕوویدا. لەو ساتە وەختەدا، هەرچۆنێك تەماشات دەکرد

[1] بنجامين باربر: عالم ماك، ت: أحمد محمود، المجلس الاعلى للثقافة، المشروع القومي للترجمة– القاهرة، ١٩٩٨، ص ١٨٣

وەتڕوانی، خەڵکانێکی زۆرت دەبینی کە لە ناخەوە دەربارەی شوناسییان پرسیاریان دەکرد لەوەی (ئێمە کێین؟)، (سەر بە کێین؟) ئەی (ئەویتر کێیە؟). وەڵ، ئەمانە پرسیارگەلێکی بنەڕەتیی بوون نەک بەڵای ئەو گەڵانەی کە خوازیاری دارشتنەوەی دەوڵەتگەلێکی نەتەوەیی نوێ بوون وەکی لە یۆگۆسلاڤیای جاراندا ڕوویدا، بەڵکو ئەمانە پرسیارگەلێك بوون لەسەر ئاستی گشتیی. [1]

هەڵبەت، کەسێکی وەك (ڕۆسۆ) وتبووی: "گەر سپارتە وڕۆما دواجار لەناوبچن، ئەی ئەو دەوڵەتەی بۆ هەمیشە دەمێنێتەوە دەبێ کامەبێ؟" بە بڕوای هنتنگتۆن، دەشێت کۆمەڵگایەك بەرەنگاری گەورەترین نەهامەتی وکێشەگەلێك ببێتەوە، بەڵام دواجار دەتوانێ مردن ولەناوچوونی دوابخات یان هەڵوەشاندنەوەی بوەستێنێت، بەوەی بە شوناسی نەتەوەیی وئامانجی نەتەوەیی وبەها کەلتوورییە هاوبەشەکان، هۆشیاریی خۆی نوێ بکاتەوە. هەر بە بڕوای ناوبراو، ئەمە ئەو کردارگەلە گرنگە پێویستە بووە کە ئەمریکییەکان لە دوای یازدەی سێپتێمبەرەوە هەستاون پێی. [2] بە واتای، بۆئەوەی دەوڵەتێك یان کۆمەڵگایەك هەردەم بە زیندوویی بمێنێتەوە، ئەوا پێویستە شوناسی نەتەوەیی ونەتەوەخوازی وبەها کەلتوورییەکانی هەردەم نوێ بکاتەوە.

---

[1] صامويل هنتنجتون: صدام الحضارات.. اعادة صنع النظام العالمي، ت: طلعت الشايب، مصدر سابق، ص ٢٠٣

[2] صمويل ب. هنتنجتون: من نحن؟، ت: أحمد مختار الجمال، الطبعة الاولى، المركز القومي للترجمة– القاهرة، ٢٠٠٩، ص ٤٣

زۆرێك له بیرمەندان، لەو بڕوایەدان كه جەنگی جیهانیی یەكەم كۆمۆنیزم وفاشیزمی دروستكرد، وجەنگی جیهانیی دووەمیش ئەو جەنگه ساردە بوو كه به ڕاستی جیهانگیر بوو. دیارە، ئەو بۆچوونەش زۆر تاووتوێكراوە، كه پێیوایه كۆتاییهاتنی جەنگی سارد بووە هۆی كۆتاییهاتنی جەنگه گرنگەكان له سیاسەته جیهانییەكان وسەرهەڵدانی جیهانێكی هاوئاهەنگ. لەم ڕووەوە، (فرانسیس فۆكۆیاما)، له كتێبی "كۆتایی مێژوو"دا دەڵێت: "زۆر پێدەچێت شاهیدی كۆتاییهاتنی مێژوو بین." [1] به دڵنیاییەوە، له جیهانی سێهەمدا هەندێك تێكهەڵچوون ڕوودەدەن، بەڵام پێكدادانی جیهانیی نەك تەنها له ئەورووپا، بەڵكو له جیهانیشدا كۆتایی پێهاتووە. [2] واتە، سەرباری ئەوەی پێشتر له ڕوانگەی هنتنگتۆنەوە ئاماژەمان بەوەدا كه ململانێی داهاتووی شارستانییەتەكان كەلتووریی دەبن، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت كه ململانێیەكی گشتگیر وجیهانییبێ هاوشێوەی جەنگه جیهانییەكان، لەبەرئەوەی كۆتایی به مێژوو هاتووە وچیتر جەنگی نێوان دوو دنیابینیی جیاواز یاخود دوو ئایدیۆلۆژیای ركابەر نابینرێت.

---

[1] د. مختار بلول: نهاية وبداية و ولادة وموت الحضارات في العالم، موقع مختار بلول، ٢٧/ اغسطس/ ٢٠١٨، dr.mukhtarmballool.com

[2] سامۆیل. پ. هەنتینگتۆن: پێكدادانی شارستانییەكان، و: مامەند ڕۆژە، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣

بەپێی ناوەڕۆکی کتێبی کۆتایی مێژوو، "سیستمی سەرمایەداریی، دەبێتە تاکە ئایینی مرۆڤایەتی هەتاهەتایی." [1] ئەمە بێجگەلەوەی، گوتاری کۆتایی مێژوو، گوتارێکە دژ بە مارکسیزم. بە بڕوای فۆکۆیاما، بە ڕووخاندنی سۆڤیەت وبلۆکی سۆسیالیستیی وئایدیۆلۆژیای مارکسیزم، ئیدی تێکڕای جیهان بە سیستمی سەرمایەداریی لیبرالّیی دەگات، کە چیتر جیهان سیستمێکی لەوە باشتر بەخۆوە نابینێ، ئەمەش کۆتایی مێژووە. [2] هەڵبەت، ئەم کتێبەی ناوبراو، لە چرکەساتی داڕمانی دیواری بەرلین وسۆڤیەت وکۆمۆنیزمدا نووسراوە. [3]

نێوەڕۆکی ئەم پەڕتووکە، باس لەوە دەکات کە گوایە لەگەڵ کۆتاییهاتنی شەڕی سارد وڕوخاندنی دیواری بەرلین، کۆتایی بە مێژووی چەوساندنەوە وسیستمە تۆتالیتارەکان هاتووە، کە لە جێگایاندا لیبرالّیزم وبەهاکانی دێمۆکراسی ڕۆژئاوایی شوێنیان دەگرنەوە، [4] وئایینەدەی کۆمەڵگاکان بە کەلتوور ودۆخ وسیستمێکی

---

[1] أسامة أمين الخولي: العرب و العولمة، الطبعة الثالثة، مركز دراسات الوحدة العربية– بيروت، لبنان، ابريل/ نيسان، ٢٠٠٠، ص ٢٣– ٢٤

[2] فرانسیس فۆکۆیاما: کۆتایی مێژوو ودواین مرۆڤ، و: ئیسماعیل کوردە، چاپی یەکەم،بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کارۆ– سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٢٣

[3] ئازاد تۆفیق خەیات: بەرهەمهێنانی ڕووخێنەری بیروباوەڕ (ویست)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠

[4] فرانسيس فوكوياما، نهايه التاريخ بدايه الشهره: الجزيره، مواقع الكترونيه، موسوعه الجزيره، ٢٠١٩، www.aljazeera.net

نوێ دەگەن کە سیستمی "سەرمایەداریی لیبرالیی" چەشەکراو بە ئایدیۆلۆژیای "لیبرالێ دێموکراسی"یە، کە گوایە تاکە سیستمی بێخەوشی جوان وناوازەی سەردەمی جیهانگیرییە، وەهروەک خەونە خۆش وڕەنگاڵەکانی چەپەکان ومارکسیستەکان، کۆمەڵگای یەکڕەنگ وبەک سیستمی ئازاد ولیبرالێ بەرقەرار دەبێ.

بەڵام، ئەوەی ئەمڕۆ لە سەردەمی گلۆبالیزەدا دەبینرێ ودەگوزەرێ، زۆر لەوە زیاتر لەخۆدەگرێ کە جیهانێکی خامۆشی یەکڕەنگبێ. ئەمڕۆکە، لە هەر کاتێک زیاتر فۆبیای ئیسلامیزم ئامادەیە، تیرۆریزم تایتڵی سەرەکی زۆربەی دەزگا میدیاییەکانە، پێکدادان وململانێ کەلتووریی وڕەگەزییەکان گەرچی ئیقلیمیشبێ، بەڵام لەبڕەودایە. زۆربەی ووڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، خوازیارن لەسەر بنەمای خۆیێن وڕەگەز وکەلتوور، دووبارە سنووریان بۆ دابڕێژرێتەوە، بگرە زۆرێک لە کۆمەڵگاکان خوازیارن بەرەو گلۆکالیزەیشن بچن، واتە بەرەو بەجیهانیبوونی نێوخۆیی یان خۆماڵیی وخێڵەکیی، کە کەلتوور وشوناسی نەتەوەیی خۆماڵیی ونێوخۆیی وخێڵەکیی پێکهێنەدەبەستێت. [1]

بێمکووڕیکردن، دەتوانین بڵێین کەلتووری نەتەوەیی، مانای بەئاگاهێنانەوە وبێداربوونەوەی ناسیۆنالیزم بە جۆرێک لە جۆرەکان

---

[1] عولمة محلية: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ١٤/ نوفمبر/ ٢٠١٨، ar.wikipedia.org

دەگەیەنێ، کە فۆکۆیاما لانیکەم لە ماوەی داڕشتنی ئەم کتێبەیدا فەرامۆش وکەناری خستووە. شتێکی حاشا هەڵنەگرە، کەلتوور هاوشێوەی ناسیۆنالیزمی دوێنێ وخوێن وخێڵی پێرێ، خێڵ وگەل ونەتەوەیەک لەویدی هەلاوێرد وجیادەکاتەوە، بەوەی بەرهەمی چالاکییە مرۆییە مێژوویییەکانە وسەربەخۆ ونەگۆڕ ونەمرە. کەواتە، کەلتوور، ڕۆڵێکی سەرەکیی لە پاراستنی شوناسی نەتەوەییدا دەبینێ، هەروەک چۆن لە سەردەمانێکی کۆن وبگرە لە ئێستاشدا خوێن وخێڵ فاکتەری یەککگرتن ولێکترازانی گەلان بوون ودەبن. کاتێکیش باس لە شوناسی نەتەوەیی ونەتەوە وگوتاری نەتەوەیی وخوێن ونەژاد دەکەین، ڕاستەوخۆ ناسیۆنالیزم ئامادەگی دەبێت. بە مانای، سەرچاوەی ڕێنیسانسی نەتەوەیی وەک پرۆژەیەکی هەمەلایەن، هەردەم لە کەلتوورەوە دەستپێدەکات. [1]

هەرچەندە، باس لەوە دەکرێ چەمکی ناسیۆنالیزم ونەتەوە، لە دوای شۆڕشی فەرەنسیی (١٧٨٩ز)یەوە هاتووەتە کایەوە کە ڕوانینی سەردەمی مۆدێرنیتەیە، بەلاّم هەر ناسیۆنالیزمیشە کە بەرهەمهێنی پرۆژەی نەتەوەیی وخودی نەتەوە وگوتاری نەتەوەییشە، [2] وەک چۆن خوێن وخێڵ بەر لە سەردەمانێک، پاریێزەری بوون وشوناس وکرۆک وڕۆحی هۆزگەلێکی گەلانی جیهان بوون. کەوابێ، هنتنگتۆن وتەنی، بە

[1] عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لەسەر کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤

[2] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥- ٩٦

شوناسی نەتەوەیی وئامانجی نەتەوەیی وبەها کەلتوورییە هاوبەشەکان، دەکرێت هۆشیاریی خودیی نوێ بکرێتەوە وڕێ لە داڕمانی کۆمەڵگایەک بگیرێ وبپارێزرێ. [1]

بۆ تێگەیشتن لە ململانێی ئێستا وداهاتوو، هنتنگتۆن ئاماژە دەدات ودەڵێ: " لە ڕووی تیۆرییەوە، پێویستە کەلێنی کەلتووریی نەک ئایدیۆلۆژی ونەتەوەیی، بە هەند وەربگیرێ بەوەی هۆکاری جەنگەکانی داهاتوون." بە بڕوای ناوبراو، جیاوازییەکان یان تایبەتمەندییە کەلتووریییەکان هەرگیز وەکی خۆلەگەڵخستن (انتماء)ە ئایدیۆلۆژییەکان ناگۆڕدرێن. دەشێت مرۆڤەکان لۆیاڵ وخۆلەگەڵخستنی (ولاء وانتماء) خۆیان لە کۆمۆنیزمەوە بۆ لیبراڵیزم بگۆڕن، بەڵام ئەستەمە کەسێکی ڕووسی ببێتە کەسێکی فارسی. لە ململانێ ئایدیۆلۆژییەکاندا، دەشێت مرۆڤەکان ئەو لایەنە هەڵببژێرن کە پشتگیری دەکەن، بەڵام کاریکی لەو جۆرە لە ململانێی شارستانی وکەلتووریدا مەحاڵە ڕووبدات. [2]

شایەنی باسە، فۆکۆیاما وەهای دەبینی کە دواین نووسین وشاکارەکانی هنتنگتۆن دەربارەی بابەتی کەلتوورە، لەبەرئەوەی بە تەنها لە خولگەی پێکدادانی شارستانییەتەکاندا ناسوڕێتەوە، بەڵکو بە دواین نووسینەکانی، کێشەی "ئێمە کێین" دەوروژێنێت. لە ڕاستیدا، هنتنگتۆن وای دەبینی کە ڕەفتار وهەڵسوکەوتی سیاسی (گەل)یک لە

---

[1] صمويل ب. هنتنجتون: من نحن؟، ت: أحمد مختار الجمال، مصدر سابق، ص ٤٣

[2] صامويل هنتنجتون: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٧/ فبراير/ ٢٠١٩، ar.wikipedia.org

ڕێی کەلتوورەوە شکڵ وشێوە وەردەگرێ. ئەمە بێجگەلەوەی، ئەو هەڵبژاردانەی کە کۆمەڵگا بە پشتبەستن بە کەلتوور دیاری دەکات، هەردەم بە جێگیریی وبە نەگۆڕیی لە بەرانبەر تازەگەری کۆمەڵایەتی– ئابووریدا دەوەستێتەوە، بەڵکو تەنانەت بەرژەوەندی خودییش تێدەپەڕێنێ. [1]

ڕاستە، ناسیۆنالیزم گەرچی دیاردەیەکی سیاسییە، بەڵام زۆرجار بنەما وپایەکانی خۆی لەسەر تێگەیشتنێکی تایبەت بۆ کەلتوور ولەسەر بەخشینی مانایەکی تایبەت بە کەلتوور دادەڕێژێت. ناسیۆنالیزم، کەلتوور وەک شتێکی تەواو دروستکراو وداخراو وپێگەیشتوو وکاملّ وێنا دەکات، کە جەوهەرێکی نەگۆڕ وهەمیشەیی هەیە وڕاستەوخۆ تەعبیر لە کارەکتەری قوولّ وجەوهەری نەتەوە دەکات. کەلتوور، ڕۆح وبوون وئەخلاق و ویژدانی نەتەوە دەستنیشان دەکات. دیارە، بەشتکردنی کەلتوور، واتە کردنی کەلتوور بە شتێکی داخراو وبە جەوهەرێکی نەگۆڕ. ئەمە، ئەو وێناکردنەیە کە ناسیۆنالیزم بۆ کەلتوور هەیەتی، سەرباری ئەوەی کە ناسیۆنالیزم هەردەم پارێزگاری لە کەلتووری نەتەوەکان دەکات. [2]

---

[1] فرانسيس فوكوياما: تراث هنتنجتون، المستقبل للابحاث والدراسات المتقدمة، الاثنين، ٥/ نوفمبر/ ٢٠١٨، futureuae.com

[2] قومية: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٣١/ مارس/ ٢٠١٩، ar.wikipedia.org

کەواتە، کەلتوور، لە گوتاری ناسیۆنالیزمدا شتێکە نەمر وجەوهەرییە، هەروەها هەڵگری کارەکتەرێکی نەگۆڕ وماهییەتێکی تایبەتیشە کە نەتەوەیەك لە نەتەوەیەکیدی جیادەکاتەوە. لای ناسیۆنالیزم، مانا ڕۆحییە قووڵەکانی بوونی نەتەوەیی، وابەستەی کەلتووری نەتەوەیین ولە دەرەوەی ئەم ڕۆحە کەلتوورییەدا، نەتەوە بوون ومانایەکی ئەوتۆی نییە. کەواتە، لە پشت کردنی کەلتوور بە شت، جەوهەرێکی نەگۆڕ وستراتیژیەتی سڕینەوەی جیاوازی ودەمجکردنی تاك وگرووپە جیاوازەکان لەناو یەك پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وسیاسیی لەئارادایە. بەمانای، پێکهاتەیەك کە ناسیۆنالیزم ناوی نەتەوەی لێدەنێت. [1] چونکە، نەتەوە، یەکەیەکی کۆمەڵایەتی سیاسی فەرهەنگییە. [2]

کاتێك، دەڵێین سڕینەوەی جیاوازی ودەمجکردنی تاك وگرووپگەلێك لەناو پێکهاتەی نەتەوەدا، مانای ئەوە نییە کار لەسەر تواندنەوەیەکی جەبریی تاك لەنێو پێکهاتەیەکی گەورەی وەك گەلدا بکەین وتەواوی دەنگ وڕەنگە جیاوازەکان کپ وخەفە بکەین، وەکی ئایدیۆلۆژیای نازیزم وفاشیزم وکۆمۆنیزم وکەمالیزم وبەعسیزم. بەڵکو، ئەوە دەستەبەرکردنی نەتەوەیە کە کارێکی دڵخوازانەی وەهای لە دەستەی حوکمڕانیی وخودی نەتەوەخوازیی دەوێ، گەر نا ئەوا مەحاڵە بتوانین

---

[1] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩١

[2] مەریوان وریا قانع: مرۆڤ وکەرامەت، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕۆشنبیری وهونەریی ئەندێشە، چاپخانەی تاران– تاران، ٢٠١٦، ل ١٣١

یاخود بتوانرێ نەتەوە بخوڵقێندرێ. وەڵ، حاڵی گەڵ کوردیش، باشترین نموونەی ئەو پاشاگەردانیی و ونبوونەیە کە لە نەبوونی ئەو قەوارە یەکگرتووە نەتەوەییەدا دروستبووە. لەبەرئەوەی، ئەوە دەوڵەت وناسیۆنالیزمە، کە نەتەوە دروست دەکەن.[1] جا ئێمەی کورد، لەبەرئەوەی نە دەوڵەت نە پرۆژەی ناسیۆنالیزممان نییە، بۆیە هەردەم لە نێو وێڵگەی بازنەی خێڵ وگەلدا دەسووڕێینەوە، بەبێ گواستنەوە بۆ قۆناغی نەتەوە.

گەر ناسیۆنالیزم کەلتوور وەک شتێکی پێگەیشتوو وکاملّ وجەوهەرێکی نەگۆڕ وێنا بکات، کە ڕاستەوخۆ گوزراشت لە جەوهەری نەتەوە بکات ولەوەش زیاتر، کەلتوور ڕۆح وئەخلاق و ویژدانی نەتەوە دەربخات وپارێزگاری لێبکات، کەواتە دەتوانین ئەوەش بڵێین کە کەلتووری ئەمڕۆی سەردەمی جیهانگیریی، وەچەی یەکێتی خوێن وخێڵی سەردەمانی کۆن وناسیۆنالیزمی دوای شۆڕشی مەزنی فەرەنسییە. بەمەش، فۆکۆیاما ئاسا، کۆتایی بە میژوو دەهێنین. چونکە، کۆدژی وململانێ لە نێوان یەکێتی خوێن وناسیۆنالیزم وکەلتووردا نامێنێ وگونجاندن ڕوودەدات، بەمەش پەی بە هەقیقەتی

[1] ئەکرەمی میهرداد: ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥

ڕەها [1] لە پرۆسەی دیالێکتیکدا دەبرێ، کە مەبەست لە هۆشیاری خودیی وڕەسەنایەتی نەتەوە وگەلانی جیهانە.

دوا وتەم ئەوەیە کە بێژم، تەواوی ئەو دەنگۆ وقسە وقسەڵۆکانەش ڕەت دەکەمەوە کە دەڵێن لە سەردەمی بەجیهانیبووندا، سنوورە نەتەوەیی وجیۆسیاسییەکان وبگرە خودی ناسیۆنالیزمیش کاڵبووەتەوە. گەر لە ڕووی واقیع وپراکتیکەوە، سنوورگەلێک کاڵ بووبنەوە وتوانای بەرگریکردنیان لە بەرانبەر زانیاری وتۆڕە کۆمەڵایەتییەکان وکەناڵە ئاسمانییەکان وماس میدیا وتەکنۆلۆژیای نوێدا نەمابێ، ئەوا لە ڕووی واقیع وتیۆرییشەوە، جیاوازییە کەلتوورییەکان جێگەی خوێن وجیاوازییە نەتەوەییەکان وسنوورە دەستکردەکانیان گرتووەتەوە. واتە، گەر ئەوە ڕاستبێ کە جیهان لە ئێستادا بووەتە گوندێکی بچووکی یەکگرتوو (لە ڕووی پەیوەندییەوە)، ئەوا لەوەش ڕاستتر ئەوەیە کە هەر مالێ وخێزانێکی ئەو گوندە، پارێزگاری لە یەکێتی خوێن وکەلتووری نێومالّی خۆی دەکات، لەپێناو ناساندن ومانەوەی شوناسیدا.

مارکس دەیگوت: "کۆمەڵ مرۆڤ دیاریدەکات." [2] واتە، بمانەوێ ونەمانەوێ کۆمەڵ کاریگەریی لەسەر مرۆڤ هەیە. کاتێک، کۆمەڵی

---

[1] هیگڵ: میژووی فەلسەفە، و: عرفان مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، ٢٠٠٥، ل٥٠

[2] خەلیل شەڵماشی: نەژادی کورد لە لوبنان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥

سەرەتایی لەسەر بنەمای یەکێتی خوێن وخێڵ وهۆزگەلێك دروستببوو، تەواوی مرۆڤەکانیش خێڵەکیی ڕەفتاریان دەکرد، کاتێك کۆمەڵ وابەستەی ناسیۆنالیزم بوو، خودی ئەو مرۆڤەش نەتەوەخواز دەرچوو، کاتێکیش کۆمەڵ وابەستەی کەلتوور دەبێ، بێگومان ئەو مرۆڤەش شانازی بە خوێن ونەژاد وکەلتوور وکەلەپووری خۆی وکۆمەڵەوە دەکات. بە مانای، وابەستەبوون وشانازیکردن بە یەکێتی خوێن وناسیۆنالیزم وکەلتوورەوە، بەڵام لە سێ سەردەمی جیاوازدا. بێگومان، یەکێتی خوێن ونەژاد وناسیۆنالیزمیش لە ئێستادا لە بۆتەی کەلتووردا تواونەتەوە. هەربۆیە، کەلتوور ئەو ڕۆڵە دەبینێ، کە پارێزگاری لە نەژاد وزمان وئایین ونەریت وفەرهەنگ وشوناس وخوێن وخێڵ ونەتەوە وسنووورە جیاوازەکان وئاییندەی گەلان دەکات، لەبەردەم شالاوی کەلتووورە جیاوازەکان لە سەردەمی جیهانگیرییدا. هەڵبەت، ئەمەش ناوەڕۆك وماهییەت وخودی ئەو کەلتوورەیە کە لە سەرەتای ئەم بەشەدا ئاماژەم پێدا کە ئاخۆ دەبێ چیبێ وهەڵگری چیبێ.

تەوەری چوارەم

کەلتوور وەك پرۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵنامێز

ئەم تەوەرە، تایبەت دەکەم بە کەلتووری کوردیی، بەڵام کەلتوورێك نا هاوشێوەی کەلتووری گەلان لە سەردەمی جیهانگیرییدا، کە پارێزەر وهاوسێی ناسیۆنالیزمە ودەرخەری شوناس وکەلەپووری دێرین وڕەسەنی گەلان وئاوێتەی دەروونی تاکەکانە. بەڵکو، ئەو کەلتوورە کوردییە داوەشیوە شەرمەزارە دڕدۆنگە کۆنە باس دەکەم، کە چیتر پێزی نەماوە وکاتییەتی لەڕێی شەڕێکی پیرۆز وبڕیارێکی بوێرانە ومیتۆدی ڕەخنەئامێز، بە کەلتوورێکی نوێی سەردەمییانە بگۆڕدرێت، کە بەها وشکۆ وڕەسەنایەتیی بۆ گەلی کورد بگێڕێتەوە ولایەنی ڕۆحیی وسایکۆلۆژیی مرۆڤی کوردیش تیمار بکات.

واتە، لەم سەردەمە هاوچەرخەدا، پێویستە ڕۆشنبیران ونوخبەی کورد بە زووترین کات بڕیارێك لە مێژووی خوێناویی وئاییندەی نادیاری ئەم گەلە بدەن، لە ڕێی وەلانانی ئەقڵیەتی خێڵەکیی وپەرتەوازەیی وکەلەپوور ولە پێناو بژوێنی ئاییندەیەکی پرشنگدار. بەڵام، ئەگەر دەسەڵات ونوخبەی کورد هێشتا ئیرادەیەکی وەهایان نەبێ وژینگەی کوردەواری هێشتا لەبارنەبێ، ئەوا پێویستە تاکەکان بە ئیرادەیەك بەو کارە هەستن لە هەناوی خۆیاندا. واتە، ئەوەی بە کردار ناکرێ، دەبا تاکەکان بە مێشك وبە هزر بیکەنە پرۆژەیەکی هۆشەکیی خەیاڵنامێز بۆ کۆمەڵگای کوردەواری. تاوەکو، تاکێکی ڕۆشنبیری ئاگامەندی خاوەن خود فەراهەم

ببێ، كه شەڕ لەگەڵ موقەددەسترین كەلەپووری خۆیدا بكات، لەپێناو بەدیهێنانی ئاییندەیەكی نوێ كه نوێترین كەلتووری تیادا بخرێتەڕوو. دیارە، مەزنیی ژیاری ئەورووپا، لەوەدابوو كه به ئاشكرا وڕووبەڕوو كەوتە شەڕ لەگەڵ كەلەپوور وموقەددەسترین شتەكانی دنیای خۆیدا. [1]

واتە، ئەگەر بڕیارێكی بوێرانه وبەدەستهێنانی كەلتووڕێكی مەعریفیی ونیشتمانیی ونەتەوەیی وەها له واقیعی كۆمەڵگای كوردیی ئێستادا ئەستەمبێ، خۆ هەر هیچ نەبێ له خەیاڵدان ویادەوەریی ودەروونماندا دەتوانین وێنا وكاری لەسەر بكەین. بەڵام، مەزنیی گەلی كورد، ئەو كاتە دەردەكەوێ كه بێباكانه بكەوێتە شەڕ لەگەڵ كەلتووری كۆن وكەلەپوور وئەقڵییەت وشته موقەددەسەكانی دنیای خۆیدا. ئەوجا، گەر ئێستا له ناو كۆمەڵگای كوردەواریدا نەتوانین ئەو میتۆدە ڕەخنەییه وشەڕە پیرۆزە بەرپابكەین، ئەوا باشتر وایه له هزر وباوەڕ وڕوانگەی خۆماندا ئەو شەڕە گرنگە دەستپێبكەین، وڕەخنه له ئەقڵی خێڵەكیی وكەلەپووریی دەستپێبكەین.

هەڵبەت، ئەوه (ئاینشتاین) بوو، كه وتبووی: "هەردەم خەیاڵ له مەعریفه گرنگتره." [2] واتە، ئەوەی له مەعریفەوه ناكرێتە واقیع بۆمان، ئەوا دەتوانین له هزر وخەیاڵدانماندا كاری لەسەر بكەین. ئەوەش، بەو

---

[1] هاشم سالح: جۆرج تەرابیشی ولێكشیتاڵكردنی ئایدیۆلۆجیای هاوچەرخی عەرەبی، و: شوان ئەحمەد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١

[2] حبيب سروري: الخيال اهم من المعرفة، العربي الجديد، ١٢/ مايو/ ٢٠١٦، www.alaraby.co.uk

هیوایەی ڕۆژێکبێ لە واقیعدا ئەو فیکر وخەیاڵەمان بەرجەستە ببێ. کەواتە، یەکەم هەنگاو، هزراندنی دنیابینییەکی ڕەخنەئامێزی ئایدیاڵیزمانەی خەیاڵئامێزی نوێیە لە هەست ونەستماندا، بە شێوەیەک کە ببێتە خولیای نەبڕاوە وهەوێنی کەلتوورێکی نوێ لە ڕێگەی شەڕێکی پیرۆزی نوێوە. بەاڵم، بەرجەستەبوونی خەیاڵەکانمان لە هزر و واقیعدا، پەیوەستە بە خودی خۆمانەوە، بەوەی بە ئیرادەیەک بەسەر خەیاڵ ودنیابینی وکەلتوور وکەلەپووری خۆماندا زاڵ ببین. هەڵبەت، ئەمەش بە پشتبەستن بە فەلسەفەی (دێکارت)، کاتێک وتبووی: "زاڵبوون وسەرکەوتنی مرۆڤ بەسەر خۆیدا، گرنگترە لە سەرکەوتنی مرۆڤ بەسەر جیهاندا." [1] یان وەک (هانا ئارێنت)، کە دەیگوت: "خۆکۆنترۆڵکردن، دیاردەیەکە لە دیاردەکانی ئیرادە وئیرادەی هێز." [2] مانای، بە ئیرادە بتوانین شۆڕشێکی ڕادیکاڵی پیرۆز بەرپابکەین وبەهۆیەوە زاڵبین بەسەر خود وبیرکردنەوە وخەیاڵ وکەلتوور وکەلەپوورماندا.

دەکرێ ئەو پرسیارەمان لادروستببێ، گەر ئێمە باسی ماهییەتی کەلتوورێکی ئایدیاڵیزمانە بکەین، ئایا تەنها چییەتی وڕۆحی ناسیۆنالیزم لەخۆدەگرێ وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا؟ یا دەشێت بابەتگەلێکیتریش لەخۆبگرێ؟ بێگومان، ناسیۆنالیزم ڕەهەندێکی سەرەکی ئەم هزر وخولیا

---

[1] جان پۆڵ سارتەر: بوونگەرایی فەلسەفەی مرۆڤایەتییە، و: ڕۆشنا ئەحمەد ڕەسوڵ دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٤٥

[2] هانا ئارێنت: ئازادی چییە؟، و: حەمە ڕەشید، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، چاپخانەی سەردەم– سلێمانی، ٢٠١٥، ل ٤٥

وکەلتوورە ئایدیاڵیزمە نوێیەی مێشکمان دەبێ، کە کارکردن لەسەری زۆر پێویستە لە پێناو پوختەکردنی کەلەپوور وکەلتووری باو وپاڕێزگاریکردن لە ڕەسەنایەتی وشوناسی نەتەوەییمان. لێ، زۆر ڕەهەندیتریش هەن کە لە شوێنی خۆیاندا ئاماژەیان پێدەدەین ولە نێوکۆی ئەم پرۆژە هزرییە ئایدیاڵەدان، یاخود هێند بە هەند وەریناگرین وئاماژەی پێنادەین.

هەڵبەت، ئەم شۆڕشە پیرۆزە وئەم مەزهەبە میسالییەی وەک کەلتوور دەمانەوێت لە یادەوەریی ومێشکماندا چەکەرە بکات، هاوتەریب دەبێ لەگەڵ فاکتەری جووڵێنەری مێژووماندا، ئەو مێژووەی کە سەردەمانێکە تەڵخ ولێڵ وئابڕووبەرە وخوازیارین ڕۆشنی بکەینەوە. ئەوجا، خولیای وروژاندن ودنەدانی هەستی نەتەوایەتییش، ئەو فاکتەرە کاریگەرە دەبێت کە جووڵەی مێژوو بە شێوەیەک ئاڕاستە دەکات کە خوازیارین.

شرۆڤەی ئەم بابەتە، لە ڕوانگەی مێژوونووسی بەریتانیی (ئارنۆڵد تویٕنبی) * یەوە دەکەین، کە بڕوای وابوو تەواوی مێژوو لەسەر دوو بنەمای (هێرش وبەرگری) جووڵە دەکات. بە بڕوای ئەو، ئەم دۆخی هێرش وبەرگرییە بە شێوەیەکی جەبریی، دەبێتە هۆی دروستبوونی

* ئارنۆڵد جۆزیف تویٕنبی: میژوونووسێکی بەریتانییە لە ١٤/ ٤/ ١٨٨٩ز لە لەندەن لەدایک بووە ولە ٢٢/ ١٠/ ١٩٧٥ز کۆچی دوایی کردووە. ناوبراو لە بەناوبانگترین میژوونووسەکانی سەدەی بیستەم بووە، وخاوەنی ئینسایکلۆپیدیای لێکۆڵینەوەی میژوو بووە.

شارستانییەت وکەلتوور وکۆمەڵگای نوێ، کە گەشە دەکات ولاواز وپیر دەبێ وله بەرانبەر هێرشی شارستانییەت وکەلتوور وکۆمەڵگایەکیتردا بەرگری دەکات ولەناودەچێ. وەڵ، ئەم شارستانییەت وکەلتوور وکۆمەڵگا نوێیە، پاشئەوەی بەرەو گەشەسەندن دەڕوات، ئیدی بەرەو تەواویی وپیری ومەرگ دەچێت ودەکەوێتە بەر هێرشی هێزێکی نوێی گەنج. ئەمەی باسکرا، میکانیزمی هێرش وبەرگرییە، کە هەم هۆ وهەم هۆکاری جوواڵەی مێژوو نیشان دەدات، کە دەتوانین بیهێنینە نێو مێشکی خۆمانەوە. [1]

هەڵبەت، لە وەڵامی ئەوەی: "ئایا شارستانییەتێك کەلتووڕێك کۆمەڵگایەك، دەتوانێت هەمیشە دۆخی هێرشەکەی بپارێزێت ونەکەوێتە دۆخی بەرگری ولاوازییەوە؟" هەرچەندە، تویٕنبی وەڵامی ئەمەی بە تەواوەتی نەداوەتەوە لەبەرئەوەی بە بڕوای ئەو ئەمە دۆخێکی جەبرییە، بەڵام ئاماژەی بەوەش داوە کە دەکرێت حاڵەتی لاوازیی وبەرگریکردن دوابخرێت ودوچاری لێژیی وکەوتنی لەناکاو نەبێت. شایەنی باسە، ئەم وتانەی تویٕنبی، وتەکانی پێشووی هنتنگتۆنمان وەیردیٕنێتەوە دەربارەی ئەو کۆمەڵگایانەی کە دەتوانن مردن ولەناوچوونی خۆیان دوابخەن یاخود لێکهەڵوەشاندنیان بوەستێنن، بەوەی هەردەم هێرشبەر

[1] د. عەلی شەریعەتی: فەلسەفەی میٕژوو، و: توانا حەمەد ڕەسوڵ، چاپی یەکەم، لە بلاّوکراوەکانی ناوەندی سایە بۆ چاپ وبلاّوکردنەوە، چاپخانەی تاران– تاران، ٢٠١٦، ل ١١٧

بن وله ڕێی شوناسی نەتەوەیی وئامانجی نەتەوەیی وبەها کەلتوورییە هاوبەشەکانەوە، هۆشیاریی خۆیان نوێ بکەنەوە. [1]

بە بڕوای تویٚنبی، هەموو ئەو شارستانییەتانەی مێژوو کە ئێمە دەیانناسین، لە دوای کۆچکردنەوە دروستبوون. یەکەمین شارستانییەتە گەورەکان، لە ولاّتی دوو زێ، سۆمەر، بابل، ئەکەد، ئاشوور، میسر وچەندین ولاّتیتر، لە دوای کۆچکردنیانەوە بۆ ئەم شوێنگەلانەیان دروستبوون. بەلاّم، بە بڕوای ئەو، هەر ئەو دانیشتوانە ڕەسەنانەی لە ناوچەکانی خۆیاندا دەمێننەوە، هۆکاری دروستبوونی شارستانییەت نەبوون، لەبەرئەوەی لە دۆخی نیشتەجێبوون وبەرگری ولاوازییدا بوون. چونکە، یەکێك لە نیشانەکانی نیشتەجێبوون لاوازییە، نیشانەی جوولّەکردنیش هێزە. لەبەرئەوەی، کۆچەر هەردەم جوولاّو وهێرشبەرە، بۆیە بەهێز وبەدەسەلاّتە.

ئەو دەلّێ، سوور پێستە ڕەسەنەکان چەندین سەدە لە ئەمریکادا ژیاون، [2] سەرەڕای ئەوەی پڕچەکیش بوون، بەلاّم نەیانتوانیوە شارستانییەتێك دروستبکەن. لە کاتێکدا، کۆیلەفرۆشەکان ودەستە ڕاو وڕووتچییەکانی ئەوروپا کە بۆ ئەوێ کۆچیانکرد، گەورەترین شارستانییەتیان دروستکرد، لە هەمووشیان گرنگتر وئاشکراتر، شارستانییەتی

---

[1] صمويل ب. هنتنجتون: من نحن؟، ت: أحمد مختار الجمال، مصدر سابق، ص ٤٣

[2] سوور پێستەکان: وتار، ویکیپیدیا، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ١٤/ ١٠/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

ئەمریکایە، کە بە تەواوی شارستانییەتی کۆچکردووەکانە. کەواتە، کۆچکردن بە درێژایی مێژوو، یەکێک لە گەورەترین هۆکارەکانی بنیادنانی شارستانییەت وکەلتوور وفەرهەنگی نوێ وکۆمەڵگایە. چونکە، کۆچکردن، فراوانبوونی جموجوولّی جیهانی مرۆڤە. [1]

وەڵ، بە گەڕانەوە بۆ بابەتەکەمان، دەکرێت بڵێین کورد چونکە هەردەم لە شوێنی بنەڕەتی خۆیدا ماوەتەوە وهەرگیز دەستی بۆ خاکی هیچ گەل ونەتەوەیەکیتر نەبردووە، بۆیە سەرباری جوامێریی، هەموو کات لە دۆخی لاوازیی وڕاکردن وبەرگرییدا بووە. بەمەش، سەدە دوای سەدە وسالّ بە سالّ پێگەی جوگرافی وقەوارەی بچووک بووەتەوە. بێگومان، ئەو کاتەشی کورد لە بەرانبەر داگیرکەراندا باس لە ئاشتی دەکات، بێشك لە لاوازییەوەیەتی نەك بەهێزیی. بە ئێستاشەوە، داگیرکەرە کۆچکردووەکانی تورك وعەرەب وفارس وچەندین کۆچەرییتر، هەردەم خاکی خۆمانیان پێڕەوا نەبینیوین وبەشگەلێکیان لە خاکی پیرۆزمان بۆ خۆیان دابڕیوە.

ئەی ئەوە نییە، میر شەرەفخان لە شەرەفنامەکەیدا نەخشەی کوردستانی گەورەی لە سەدەی شازدەی زایینییدا بۆ نەخشاندووین، کە لە مەلاّتییەوە دەستپێدەکات ولەسەر ڕۆخەکانی خەلیج کۆتایی دێت؟ [2] ئا

---

[1] د. عەلی شەریعەتی: فەلسەفەی مێژوو، و: توانا حەمەد ڕەسوڵ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤

[2] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٤

لەم سەردەمەدا، دەتوانین بێجگەلە خۆمان، قەناعەت بە عەرەبێك تورکێك فارسێك بێگانەیەك بهێنین کە ئائەمە بووە خاك ونەخشەی کوردستان؟ ئایا بە شێت ونەزان لە قەڵەممان نادەن؟ ئەوەشمان لەیر نەچێ، دەوڵەتی مادی کوردیی کە لانکی گەلانی ئاری بووە، پایتەختەکەی شاری هەمەدان (ئەگباتان) یان (هیگباتانا) [1] بووە. ئایا، کوردێکی ڕۆژهەڵات لە ئێستادا دەتوانێ بڵێ ئەوە شاری باب وباپیرانم بووە؟ بێگومان، نەخێر ناتوانێ. باس لەوە دەکرێ، سۆمەرییەکان ڕەگەزە سەرەتاییەکانی گەلی کوردبن، بەڵام ئێمەی کورد کە تەواوی میژووەکەمان لەلایەن داگیرکەر وبێگانەوە دزرابێ، ئەتوانین بە بەڵگەی میژوویی ئەمە بسەلمێنین؟ نەخێر، چونکە وێڕای کەمتەرخەمیی خۆمان، ئەو خاکانەی سەردەمانێك ئەوانی تێدا نیشتەجێببوون، ئێستا لە لایەن عەرەبەوە داگیرکراوە، هەروەك شوێنەکانیترمان.

ئەکزەینەفۆن، لە ساڵی (٤٠١) پ. زدا، کاتێك سوپا دە هەزار کەسە بەکرێگیراوەکەی لە ئێرانەوە دەکشێنێتەوە، بەپێی بەڵگەنامەکان، لە نزیك شاری (زاخۆ)ی ئێستادا تووشی گەورەترین شکست وزیان دەبێت بەدەست کوردەکانی ئەو ناوچەیەوە کە بە (کاردۆخییەکان) ناویان دەبات. ئەو، لە کتێبەکەیدا بە ناوی (ئاناباسیس)، [2] دەڵێ: "بەربەرییەکان، تەنگیان بە سوپا هەڵچنی ولەبەر لەش سوکییان بە ئاسانی لەدەست

---

[1] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە میژووی کورد، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕەهەند– سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٤٧

[2] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١

دەردەچوون. چونکە، وەك داب ونەریتی هەمیشەیان، کە دوژمن لێیان نزیك دەبێتەوە ئەوان ڕادەکەن." [1] هیچ گومانی تێدا نییە، کورد، لەو سەردەمەوە تا ئێستا هەر فێرە ڕاکردنە، بۆیە هەردەم خاکی داگیرکراوە وئاوارە بووە ونەیتوانیوە شارستانییەتێکی گەورەی تێدا دروست بکات. دواتریش، بە بێ پلان ناچار بووە بەرگری لەو پچکە خاکەی ماویەتی بکات. بێشك، لە ڕوانگەی توینبییەوە، تەواوی ئەم کارانەی کورد دەچنە خانەی لاوازیی وبەرگری وقۆزاخەیی ودەستگرتن بە کلاوەوە. کەواتە، ئەو کەلتوورە هزرییەی لە مێشکمان ویادەوەرییماندا دەبێ سەوزببێ، پێویستە لە دۆخی بەهێزیی وهێرشدابێ نەك لاوازیی وڕاکردن.

هەڕێی گۆتنە، دەشێت ئەم بیرۆکەیەی (توینبی) بە یاسای یاخود بە جوولەی دیالێکتیکیی (هیگڵ) بچوێنین، کە بە گوێرەی ئەم بیرۆکە فەلسەفییە ئایدیاڵییە هیچ شتێك تا سەر کۆتایی وڕەها وپیرۆز نییە. لەم دیالێکتیکەی هیگڵدا، (لەناوچوون) مەسەلەیەکی ناچارییە (حتمي). هەربۆیە، جگە لە بەردەوامیی ڕەوتی گەشەسەندن ونەمان (هێرش وبەرگری)، هیچ شتێك توانای وەستانەوەی لە بەرانبەر ئەم کارە حەتمییەدا نییە. [2] بە زمانێکی پاراوتر، دەشێت بڵێین لەم ڕەوتە جەدەلییە مێژوویییەدا، هەموو بوون وشتگەلێك، بە شێوەیەکی حەتمی تا سەر وەك

---

[1] میریلا گالیتی: کەلتووری کوردی لە دانراوی ئیتالییەکاندا لە سەدەکانی (١٣–١٩)، و: ئیدریس عەبدوڵلاڵ مستەفا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥

[2] ئەنگڵس: لودڤیگ فۆیەرباخ وکۆتایی فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی، و: سالار ڕەشید، لە بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیر وهۆشیاری (ی.ن.ك)، ٢٠٠٥، ل ١٦

خۆی نامێنێتەوە وگۆڕانکاریی بەسەردا دێت، چونکە ململانێ وکۆدژیی لە ئارادایە.

کەواتە، بە نەمانبێ یان بە گەشەسەندن، گۆڕان لە ئارادایە وهەرگیز ڕێگریی لەم ڕەوتەش ناکرێ. هەموو ئەم گۆڕان وجوولّە مێژوویییەش، دواجار بۆ گەیشتن وگەڕانە وە دووی (حەقیقەتی ڕەها)دا، کە بوون وئازادیی وهۆشیاریی خودییە." [1] واتە، مەبەست لە درککردنی ییرۆکەی حەقیقەتی ڕەها، بەدەستهێنانی ئازادیی وگەیشتنە بە ڕاستیی وهۆشیاریی خودیی وڕۆح وجەوهەر وخود. [2] کە بە بڕوای هیگڵ، سەرلەبەری لە پێکهاتەی دەوڵەت (کۆمەڵگای سستماتیك)دا بەدیدێ، کە کۆتایی مێژوو ودواییین ئامانجی لۆژیکیی وئەقلاّنیی مرۆڤە. ماناى، تەنها لە دەوڵەتدا تاکەکان سەربەخۆن وهەست بە بوون وئازادیی خۆیان دەکەن، چونکە دەوڵەت ییرۆکەیەکی خوداییە لەسەر زەوی، [3] یان ڕۆحی یەزدانە لەسەر زەوی. [4]

---

[1] هیگڵ: میژووی فەلسەفە، و: عرفان مستەفا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠

[2] د. محەمەد شێخ: هیگڵ وفەلسەفەی تازەگەری، و: دلێر میرزا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٨

[3] عبدالله بوقرن: الاخر في جدلية التاريخ عند هيجل، بحث جامعي لنيل شهادة دكتوراه العلوم في الفلسفة، كلية العلوم الاجتماعية والانسانية، قسم الفلسفة، جامعة منتوري قسنطينة– الجزائر، ٢٠٠٧، ص ٤٠٢

[4] د. موسا ئیبراهیم: فیکری سیاسیی خۆرئاوا لە مەکیاڤیلییەوە تا مارکس، و: شوان ئەحمەد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠

کەواتە، هیگڵیش هەمان بۆچوونی تویٕنبی هەبووە، دەربارەی نیشتەجێبوون وسەقامگیریی وئاشتی ومانەوە لە شوێنی خۆدا. لەبەرئەوەی، بە بڕوای ئەو، بوونی ململانێ وناکۆکی لە نێوان دژەکاندا ئامرازێکە بۆ بەرەوپێشچوون وگەیشتن بە هەقیقەت. مانای، دەبێ ناکۆکی هەبێ تا دواجار بگەنە پێکەوە گونجان، بەمەش پەی بە هەقیقەتی ڕەها دەبەن. بە واتایەکیتر، لە دیدی ئەودا، کۆدژیی (هێرش)، پەرەنسیپی جووڵە وگۆڕانە لە جیهاندا. لە کاتێکدا، جێگیریی (بەرگری)، گوزارشت لە گەندەڵی وخەوتن وسڕبوونی ژیانی کۆمەڵایەتی دەکات کە دەبێتە ڕێگر لەبەردەم گەشەی مێژوویی، لە پێناو گەیشتن بە مەبەست کە پێشکەوتن وگەشەسەندن وگەیاندنی ڕۆحی جیهانە بە ئاستی خۆناسین وخۆتەواوکردن. [1]

وەك وەیرهێنانەوەیەك، گەلی کورد، لە سەردەمانێکدا خاوەنی دەوڵەتێکی بەهێزی ناوچەکەی بووە، مەبەستیش لە دەوڵەتی (ماد)ە کە لە نێوان سەدەکانی هەشتەم بۆ شەشەمی پێش زایینداا بووە. [2] بەڵام، هەر بەپێی ئەم فەلسەفە دیالێکتیکییە، دواجار ئەم دەوڵەتەی لە دەست دەرچووە ونەماوە کە سروشتی ئەم ڕەوتەیە. وەڵ، بە بڕوای هیگڵ وهەر بەپێی سروشتی ئەم ڕەوتە حەتمییە، هەموو لەناوچوونێکیش جارێکیتر

---

[1] د. موسى ابراهيم: معالم الفكر السياسى الحديث والمعاصر، مصدر سابق، ص ٢٤١

[2] د. کەیوان ئازاد ئەنوەر: مێژووی دەرکەوتنی ئایینەکانی ئێزدی وکاکەیی، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی کتێبخانەی هەژار موکریانی، چاپخانەی تاران– تاران، ٢٠١٨، ل ٢٣

بەرەو گەشەسەندن دەچێتەوە. چونکە، هەموو حاڵەتێکی ئاڵۆز، تۆوی ناکۆکیی وداڕمانی خۆیی لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە. [1] بە کوردییەکەی، دەبێت ئەو قەناعەتە لای خۆمان بڕەخسێنین کە پێدەچێت جارێکیدی گەلی کورد بە دەوڵەتی خۆی لە سەردەمێکی نوێدا شادببێتەوە، بەوەی ڕەوتی مێژوو وا دەخوازێ وئەم کارە دەخوڵقێنێ، کە ئەمەش مانای گەیشتنە بە کۆتایی مێژوو. بە واتای، ئێمەی کورد، سەرباری هەموو داگیرکارییەک وجینۆساید ونەهامەتییەک، هەرگیز ناشێت ونابێت بێهیوابین لە نەگەیشتن بە دەوڵەتی کوردیی. هەربۆیە، سەرەتا پێویستە هەر هیچ نەبێ، هەوێنی ئەو دەوڵەت وپرۆژە ئایدیاڵییە نەتەوەخوازییە وەک کەلتوورێکی نوێ، لە مێشکی خۆماندا بئافرێنین.

گەر، ئاوڕێک لە ڕەوتی شارستانییەتەکانی جیهان لە مێژوودا بدەینەوە، ئەوا سەرەتا گەلەشارستانییەتی ڕۆژهەلآت دێتە بەر دیدە وخەیاڵمان کە دەسپێکی شارستانییەتەکان بووە وڕیارگەلی ژاپۆن، چین، هندستان، میزۆپۆتامیا، فارس، میسری فیرعەونیی دەگرێتەوە. پاشان، ڕەوتی ئەم گەلەژیارە دەپەڕێتەوە بۆ ڕۆژئاوا، کە یۆنان، ڕۆما، تەواوی ئەوروپای خۆرئاوا ودواجاریش کیشوەری ئەمریکا بەتایبەت باکووری دەگرێتەوە. هەڵبەت، پاش نەمان وئاوابوونیان، ئەوەتا ئەمڕۆ جارێکیتر تابۆ وڕۆحی ئەم شارستانییەتانە بە بەری لاشە وخۆڵەمێشی زەوی ژاپۆن وچین وهندستاندا دەکرێتەوە. واتە، گەر بە یەکەم فووکردن لەناوچووبن، ئەوا بە

[1] برایان ماگی: مێژووی فەلسەفە، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٩

دووەم فووکردن جارێکیتر لە نێو خاک وخۆڵی خەراباتی هەزاران ساڵەدا بە زیندوویی هەڵدەستنەوە. وەڵ، گوڵەوەچنەی مەبەست، ئەوەیە کە بڵێم لێگەڕێن با ڕۆحی پیرۆزی هەزاران ساڵەی دەوڵەتی کوردییمان بە فوویەکی پیرۆزی شەپوری فریشتەیەکی خودایی، سەرلەنوێ بکرێتەوە وەبەر لاشەی پارچەپارچەکراو وداڕزاوی تابۆی ئەو دەوڵەتەماندا.

جێی باسە، پاشئەوەی کرۆک وماهییەتی ئەو پرۆژە کەلتووریە هۆشەکییە خەیاڵئامێزەی مێشکمان خستە ڕوو، ئینجا دێینە سەر بەشێک لەو کەلێن وخەوشانەی لە کەلتووری باوماندا مایەی پێداچوونەوە وگۆڕین وشەرمەزارین، کە پێویستە پەنجەی بخەینە سەر وچیتر درێژەی پێنەدەین ولە ڕوانگەی بەهێزیی وگەشە وئەقڵ ومەنتیقەوە گوڵبژێری بکەین وبیکەینە بەیارێکی بەپیت، کە لێیەوە هێرش بکەینە سەر کەلەپوور وکەلتوور وئەقڵییەتی ڕابردووەمان.

ڕەهەندێکی گرنگی پرۆژە کەلتووریە ئایدیاڵەکەی مێشکمان، هەڵبەت سڕینەوە ولەمێخەڵکێشانی کەلتووری ڕەتکردنەوەی یەکترە. بە مانای، دەستبەرداری نەخۆشی یەکتر ڕەتکردنەوە وڕق وکینە بەرانبەر بە یەکترین. بێگومان، کوشندەترین نەخۆشی کە لە مێژوودا دووچاری گەلی کورد بووە، دژایەتی وسڕینەوەی یەکتر وپەرتەوازەییە. بەڵگەنامە مێژوویەکان، ئەوەیان سەلماندووە کە سەرباری ئەوەی سوڵتانەکانی عوسمانیی بە چاوی سووک سەیری میرە کوردەکانیان کردووە، هەردەم فشاریان خستوونەتە سەر وبەگژ یەکتریشیاندا کردوون. لەبەرئەوەی، دەیانزانی کورد یەکگرتوو نین.

شایەنی وتنە، لە سەردەمی عوسمانییەکاندا بووە کە (گاوا)ی مامۆستای سوڵتان (موراد) وتوویەتی: "کورد تەنیا لە (أشهد أن لا اله الا الله) [1] وڵە ئیماندا یەکن." [2] هیچ گومانی تیادا نییە، بەشێکی زۆری گەلی کورد سەرباری زانینی ئەم ڕاستییانەش، کەچی لە ئێستاشدا بە هەمان ئەقڵییەتی سەردەمی میرنشینان بیردەکەنەوە. مکووڕم لەسەر ئەوەی، دەسەلاتدارانی هەرێمی کوردستان، لەسەر ئاستی ناوخۆ وڵە نێوان خۆشیاندا وەک حزب، هەمان ئەقڵییەت وهەمان کەلتووری کۆن پەیڕەو دەکەن.

هەر لەسەر بابەتی یەکنەگرتوویی کوردان، لە شەرەفنامەدا وتەی یەکێک لە میژوونووسەکانی دەوڵەتی عوسمانیی نووسراوە، کە گوایە وتوویەتی: "مانەوەی کوردان بە لێکترازاوەیی، بەهۆی موحەممەدی پێغەمبەرەوەیە کە نزای کردووە یەکنەگرن، چونکە بە یەکێتی کوردەکان، جیهان وێران وکاول دەبێت." بە مانای، ئەم میژوونووسە، هۆکاری یەکنەگرتوویی وپەرتەوازەیی کوردانی بۆ ئەو نزایە گەڕاندووەتەوە. هەر لە شەرەفنامەدا، هەژاری شاعیر بە تەنزەوە دەگێڕێتەوە کە گوایە: "ئوغوزخانی تورکستانیی، بوغدوزی کوردیی ناردووەتە لای پێغەمبەر (د.خ)، بەڵام بوغدوز ئەوەندە ناشرین وڕەزا گران بووە، پێغەمبەر بێزی لە

---

[1] د. شەمسی محەمەد ئیسکندەر: میژووی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا، و: شوکور مستەفا، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی ئاراس– هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٨

[2] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦

چڕوچاوی هەڵقرچاوی هەستاوە ولە داخان نەفرینی لە هەموو کوردی سەر زەمین کردووە." [1] لە ڕاستیدا، ئەمە ئاست نزمیی ڕۆشنبیریی وئەقڵییەتی شەڕەنگێز ودواکەوتووی ئەوان ودەرخستەی یەکنەگرتوویی ئێمە دەردەخات.

هیچ گومانی تیادا نییە، لە بەرانبەر یەکتر سڕینەوە ویەکنەگرتوویی وپەرتەوازەییمان لە نێوخۆدا، هەردەم گوێڕایەڵ وخزمەتکار ودڵسۆزی بێگانە وجیهانی دەرەکیی بووین. دەگێڕنەوە، کە دایکی سوڵتان (بایەزید)، لە سوڵتانی کوڕی پرسیوە کاتێك لە یەکێك لە شەڕەکانی دژ بە سەفەوییەکان گەڕاوەتەوە، کە بۆچی بەرەی شەڕی جێهێشتووە وبێخەمە؟ لە وەڵامدا، سوڵتان وتوویەتی، لە نێوان خۆم وسەفەوییەکاندا دیوارێکم هەڵچنیوە، کە هەرگیز ناتوانن بە سەریدا باز بدەن. دیارە، دایکیشی سەری سووڕماوە لەو وەڵامە وگوتوویەتی ئەمە چۆن دەبێ، لە کاتێکدا سنووڕێکی دوور ودرێژ لە نێوان تۆ وئەواندایە؟ لە وەڵامیشدا، سوڵتان وتوویەتی ئەو دیوارەی کە من دروستم کردووە، لە گۆشت وئێسقان پێکهاتووە، دیوارێکە لە هۆزەکانی کورد. [2]

گەر، لەبارەی پەرتەوازەیی وباری دەروونیی کوردەوە کەمێك بدوێین، دەبینین کۆمەڵناسی فەرەنسیی (فرانز فانۆن)، لە کتێبی (چەوساوەکانی

---

[1] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦

[2] جان دۆست: منی کوردی سەرگەردان وخەونی یەکێتی، باسنیوز، ١٥/ کانونی یەکەم/ ٢٠١٨، www. Basnews.com

سەر زەوی)دا [1] بابەتێکی زۆر بە جوانیی گەنگەشە کردووە کە دەشێت بە تێڕوانین لێی، وەک ئاوێنەیەک ڕوخسار وڕەفتار وهەڵسوکەوتی سەدان ساڵەی کوردی تیادا بەدیبکەین. ئەم کتێبەی ناوبراو، وەکی لێکۆڵینەوەیەکی سۆسیۆلۆژی وسایکۆلۆژی، باس لە کۆمەڵگای کۆلۆنیالیی (مستعمرة) وملانملانی ئیمپریالیست (داگیرکەر– مستعمِر) وکۆلۆنیالیست (داگیرکراو– مستعمَر) وشۆڕش وخەباتی چەکداریی دەکات. بەڵام، نیازی وتنی ناوبراو، ئەوەیە کە بڵێ وێڕای ئەوەی ئیمپریالیست هەردەم بە نزم سەیری کۆلۆنیالیستی کردووە وخۆی بە گەورە وسەرداری ئەو زانیوە وکەرامەت وخاکەکەی داگیرکردووە، بە هەمان شێوە کەسی داگیرکراویش هەردەم بارگاویی بە ڕق وکینە بووە وچاوی لە خاکە داگیرکراوەکەی بووە، کە بەلایەوە هەردەم مانای نان وکەرامەتی گەیاندووە. هەڵبەت، ئەو یەقینەشی بۆ دروست بووە، کە تاکە بژاردە بۆ دەربازبوون لەو دۆخە، تۆڵەسەندن وهێزبەکارهێنان وڕابوون وشۆڕشی چەکداریی.

فانۆن، دەڵێ سەرباری داگیرکاریی وپەراوێزخستن ودەربەدەریی وبرسێتی وهەژاریی، ئیمپریالیست هەموو کات درۆش لەگەڵ کەسی کۆلۆنیالیست دەکات. لە بەرانبەردا، ئەم کەسە خاك وناخ داگیرکراوەش، بە هەمان شێوە فێردەبێ درۆ لەگەڵ داگیرکاردا بکاتەوە، بەڵام ڕاستگۆ

[1] مەریوان وریا قانع: مرۆڤ وکەرامەت، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٥

لەگەڵ هاوزمانانی خۆیدا. [1] ئەو دەڵێ، لەبەرئەوەی کەسی ژێردەستە هەردەم لە ترس ودڵەڕاوکێدایە، بێشك یەکەم شت کە فێردەبێ، قۆزاخەیی وبێمتمانەیی وهەستکردن بە کەمیی وسنوور نەبەزاندنە.

وەك کاردانەوەیەکی دەروونیی، کەسی ژێردەستە، هەردەم خەون بە ئازایەتی وئازادیی وڕاکردن ودەربازبوون وهێز وبازووەوە دەبینێ. وەڵ، خەون بەوەوە دەبینێ کە چۆن ڕاویدەنێن وخۆی دەرباز دەکات، چۆن لە پڕێکدا دەست دەوەشێنێ وتۆڵەی خۆی دەکاتەوە و وەکی بروسکە هەڵدێت، خەون بە زەبر وتوندوتیژی وشەڕکردن وهێزبەکارهێنانەوە دەبینێ. هەربۆیە، لە واقیع وبێدارییشدا خوازیاری بەدیهێنانی خەونەکانییەتی. بێمکووڕیکردن، بۆ بەتاڵکردنەوەی ئەم خەون وگرێ و وزە زۆرەی هەیەتی، سەرەتا لە کەسە نزیکەکان وهاوتاکانی خۆیەوە دەستپێدەکات تا دەگاتە بنەماڵە وخێڵ وهۆز. واتە، وێڕای ئەوەی داگیرکاری بێگانە خاکی ئەمی داگیرکردووە، کەچی بەگژ هاونیشتمانییانی خۆیدا دەچێتەوە. لەبەرئەوەی، ئەوەی لە بەرانبەر داگیرکاری بێگانەدا پێیناکرێ، لە بەرانبەر هاوڕەگەزی خۆیدا بە ئاسانی بۆی ئەنجام دەدرێت.

لە ڕووی دەروونناسییەوە، تەواوی ئەم کارە نەرێنییە، ئەوە دەردەخات کە کەسی داگیرکراوی ژێردەستە دەیەوێت واقیعی تاڵی خۆی ڕەتبکاتەوە

---

[1] فرانز فانون: معذبو الارض، ت: د. سامي الدروبي، د. جمال اتاسي، الطبعة الثانية، مدارات للابحاث والنشر– القاهرة، ٢٠١٥، ص ٢٩

وخۆی قایل بکات بەوەی ئازادە، یان ئەو پەیامە بگەیەنێ کە بڵێ من هەم وداگیرکەر نییە. دواجار، ئەمەش مانای شەڕی هەموان دژ بە هەموانە. [1] دیارە، لە دۆخێکی وەهاشدا، (هۆبز) وتەنی: "مرۆڤ دەبێت بە گورگ، بۆ برای خۆی." [2] وەڵ، ڕەتکردنەوەی یەکتر وگرژیی وبراکوژی وملمالنێی خێڵەکیی کورد، باشترین نموونەیە. لێرەوە، دەگەینە ئەو پێناسەیەی لە دێرزەمانەوە بۆ کورد کراوە، بەوەی "کورد سەربازی ئەوەی بە ئازا وچاونەترس وجوامێر ناوی دەرکردووە، کەچی لە نێوخۆدا خۆخۆر وناکۆک ویەکنەگرتوو وپەرتەوازەن" کە ئەمەش بە پلەی یەکەم (تێکشکانی خود)ە. [3]

کەواتە، لە ناو هەموو پەیوەندییەکی داگیرکاریی وکۆڵۆنیالییدا، کردەی شکاندنی کەرامەت ئامادەیە. هەر ئەمەیە وایکردووە، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆش لە نێوان مافی بەکارهێنانی توندوتیژی وتیمارکردنی کەرامەتێکی بریندارکراو هەبێ. لەبەرئەوە، پەنابردن بۆ توندوتیژی، لەبۆ تیمارکردنی برینە سیاسیی ودەروونییەکانی کۆڵۆنیالیزم وداگیرکارییە، وبۆ ساڕێژکردنەوەی کەرامەتی شکێندراوە. دیارە، بە ڕوویەکیتردا، نەک کردەوەیەکی ڕەوایە بەڵکو پێداویستییەکی سیاسیی وفەرهەنگیی

---

[1] د. موسى ابراهيم: معالم الفكر السياسي الحديث والمعاصر، مصدر سابق، ص ٩١

[2] کوردستانی نوێ: ساڵی بیست ودووەم، کاکێشان، ژمارە (٦٠٣٥)، چوارشەممە، ٢٧/ ٣/ ٢٠١٣، ل ٤

[3] فرانز فانون: معذبو الارض، ت: د. سامي الدروبي، د. جمال اتاسي، مصدر سابق، ص ٣٢

وسایکۆلۆژیشە. [1] هەڵبەت، نموونەی خەباتی چەکداریی گەلی کورد، وەک کردەیەکی توندوتیژی ڕەوا، * لێرەدایە کە پراکتیزە دەبێ. لە دیدی فانۆندا، مرۆڤی داگیرکراو وکەرامەتشکێنراو، تەنها لە ڕێگەی بەکارهێنانی توندوتیژییەوە دەتوانێ خۆی لە سەرجەم ئیهانەکاریی وگرێ دەروونییەکانی کۆڵۆنیالیزم وداگیرکاریی ڕزگار بکات. بەتایبەت، گرێی خۆ بەکەمزانیی وتەماهیکردن لەگەڵ داگیرکەران خۆیاندا. [2]

هیچ گومانی تێدا نییە، کاتێک خێڵ وهۆزە کوردەکان لە کۆندا وپارتە سیاسییەکان لەم دواییەدا وەک کەلتوورێک پێکهەڵدەپژان، یاخود ناوە ناوە شۆڕش وڕاپەڕین وخەباتی چەکدارییان لە دژی داگیرکەران بەرپا دەکرد، لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە، بەپێی ئەم تیۆرە گریمانەییە بووە، کە لە لایەکەوە بەرانبەر یەکتر هێز وتۆبزیی وبەکترسڕینەوە وتوندوتیژییان

---

[1] مەریوان وریا قانع: مرۆڤ وکەرامەت، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٦

* هەرچەندە لە بارودۆخێکی وەک کۆمەڵگای کوردەواریدا لە بەرانبەر ستەم ولەوتاندن وملهوڕی داگیرکەران بە ناچاری پەنا براوەتە بەر شۆڕش وخەباتی چەکداریی وتوندوتیژی میللی، بەڵام سەرباری ئەوەش کردەی توندوتیژ ڕەوایەتی تێدا نییە، هەروەک چۆن دەوترێت شۆڕش گەر شەرعییەتیشی هەبێ مەشروعییەتی نییە. واتە، گەر زۆرینەی گەلیشی لەگەڵدا بێت بەڵام یاسایی نییە، لەبەرئەوەی تەنها سندوقی دەنگدان کارێکی یاساییە بۆ کۆتاییهێنان بە سیستمێکی حوکمڕان. ئەوەی کە ڕەوایی دەدات بە توندوتیژی، تەنها ئایدیۆلۆژیا وبیروبۆچوونە کۆمۆنیزم وڕاسیزم وناسیۆنالیزم وفەندەمێنتالیزمەکانە.

[2] مەریوان وریا قانع: مرۆڤ وکەرامەت، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٥– ١٨٦

بەکارهێناوە، لە لایەکیتریشەوە بەرانبەر داگیرکار خەباتی چەکداریی وتوندوتیژییان بەکارهێناوە، هەموو ئەمەش لە پێناو بەدەستهێنانەوەی خاکی داگیرکراو وکەرامەت وکوردبوون وهەوڵی زاڵبوون بەسەر گرێ وگۆڵی دەروونییدا بووە.

هەر لەم نێوکۆیەدا، ناکرێت ئەوەش بە هەند وەرنەگرین، کە هەر جۆرێکی توندوتیژیی وهەڵشاخان بە ڕووی یەکتردا، مایەی زیانە. ئەوجا، داگیرکاریش هەردەم بە ناکۆکی وڕەفتارێکی وەها شاگەشکە بووە وبە پێی بەرژەوەندی خۆی دەستێوەردانی کردووە وئەمی بە گژ ئەویتردا کردووە، یان بووەتە ناوبژیوان یا تەماشاکەر، کە هیچی لە بەرژەوەندی لایەنی زێردەستەدا (کورد) نەبووە. سەرەنجام، کەسانێکی نیشتمانپەروەر ودڵسۆز وڕۆشنبیر، وێڕای بێزارییی لە دۆخێکی ناوخۆی وەها، دواجار خەونیان بەوەوە بینیوە کۆچ بەرەو ولاتانیتر وخاکی داگیرکار بکەن، بەوەی خاکی ئازادییە. هەڵبەت، کۆچی (خانی ونالی وحاجی قادری کۆیی وسەرهەڵگرتنی مەولانا خالیدی نەقشبەندی [1] وچەندینیتر) ڕاستاندنی ئەم قسەیەن. یاخود، کۆمەڵێك لە زێردەستە نیشتمانپەروەرەکان، خەون بەوەوە دەبینن کە چۆن بەسەر ڕەوشی داگیرکاریی وگرێی خۆبەکەمزانییدا زاڵبن وتۆڵە بستێنن لە بێگانە، لە

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: (نالی، دانتێ) وێکچوونێکی فرەڕەهەند، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣

ڕێی شۆڕش وخەباتی چەکداریی ودامەزراندنی دەستە وگرووپی فەرهەنگیی– کۆمەڵایەتیی– کەلتووریی– نەتەوەیی وپارتی سیاسییەوە.

شایەنی باسە، شۆڕشی عەڤدالێ خانی بەدلیسی لە ١٥٧٤ز، ڕاپەڕینی میر عەلی پاشای جانبولاد لە حەڵەب لە ١٦٠٧ز، شۆڕشی چەکداریی بەکر بەگی کوڕی سلێمان بەبە دژ بە عوسمانییەکان لە ١٧١٦ز، [١] ڕاپەڕینی خێڵەکانی جیهان بەگ لە مالأتیا لە ١٧٦٥ز، عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە ١٨٠٦ز، ئەحمەد پاشای بابان لە ١٨١١ز، بەدرخان بەگ لە ١٨٤٢– ١٨٤٧ز، یەزدان شێر لە ١٨٥٣– ١٨٥٥ز، حسێن بەدرخان لە بۆتان لە ١٨٧٩ز، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە ١٨٨٠ز، ڕاپەڕینی بڵباس بە سەرۆکایەتی هەمزاغا لە ١٨٨١ز، [٢] شێخ عەبدولسەلامی بارزانی لە ١٩١٢ز، سمایل خانی سمکۆی شکاك لە ١٩١٨ز، [٣] شێخ مەحمودی حەفید لە ١٩١٩ز، [٤] قۆچگیریی لە ١٩٢٣ز، (بەیتول شەباب)ی [٥] جەمعییەی ئازادی کە لە (٣–٤/ ٩/ ١٩٢٤ز) ئیحسان نوری پاشا

---

[١] سالّح قەفتان: میژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٩

[٢] باسیلی نیکیتین: الکرد، ت: د. نوری گالبانی، مصدر سابق، ص ٣٢٠– ٣٢٤

[٣] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە میژووی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٢

[٤] خەلیل شەڵماشی: نەژادی کورد لە لوبنان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦

[٥] ڕۆبەرت ئۆڵسن: ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١٥١

ڕابەرایەتی دەکرد، [1] شێخ سەعیدی پیران لە ١٩٢٥ز، عەبدولڕەحمان ئاغا لە ساسوّن لە ١٩٣٢ز، سەید ڕەزای دێرسیم لە ١٩٣٦– ١٩٣٨ز، [2] وچەندین شۆڕش وڕاپەڕینیتر پشتڕاستکردنەوەی ئەم قسەیەن.

یان، دامەزراندنی کۆمەڵەی عەزمی قەومی کوردستان لە (١٩٠٠– ١٩٠٤ز)، کۆمەڵەی کورد تەعاون وتەرەقی لە پاییزی ١٩٠٨ز کە شێخ عەبدولقادر وئەمین بەدرخان لە ئەستەمبوولْ دایانمەزراند، [3] کۆمەڵەی هیڤی لە ١٩١٢ز، کۆمەڵەی تەعالی کوردستان لە ١٩١٨ز، کۆمەڵەی کوردستان لە سلێمانی لە ١٩٢٢ز، کۆمەڵەی زانستی کوردان لە سلێمانی لە ١٩٢٦ز، کۆمەڵەی خۆیبون لە لوبنان ١٩٢٧ز، حزبی هیوا لە ١٩٣٥ز، [4] ڕێکخراوی شۆڕش لە ١٩٤٤ز، حزبی ڕزگاریی کورد لە ١٩٤٥ز، کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد (کاژیك) لە ١٤/ ٤/ ١٩٥٩، [5] حزبی دیموکراتی کوردستان لە ٢٣/ ١٠/ ١٩٤٥ز، پارتی دیموکراتی کوردستان لە ١٦/ ٨/ ١٩٤٦ز،

---

[1] روبرت أولسون: تأريخ الكفاح القومي الكردي ١٨٨٠– ١٩٢٥، ت: أحمد محمود الخليل، الطبعة الاولى، دار الفارابي– بيروت، لبنان، كانون الثاني ٢٠١٣، ص ١٩٩

[2] مایکلّ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨١

[3] عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٩

[4] پ. د. وەدیع جوەیدە: جولاّنەوەی نەتەوەیی کورد، و: ی. پ. د. یاسین سەردەشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سیما– سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ٥٠٨

[5] ماجد محمد مصطفى: حوار هادى مع رئيس المؤتمر الوطني لجنوب كوردستان، مقابلات وحوارات، الحوار المتمدن، ٣١/ ٣/ ٢٠١٠، www.m.ahewar.org

پارتی کرێکارانی کوردستان له ٢٧/ ١١/ ١٩٧٨ز [1] وچەندین پارتی سیاسیتر، ڕەنگدانەوەی ئەم گرێی داگیرکارییەیە. بێگومان، دامەزراندنی کۆماری مەهابادیش (کۆماری کوردستان) له (٢٢/ ١/ ١٩٤٦ز) لەلایەن پێشەوا قازی محەممەدەوە، [2] تروٚپکی ڕەتکردنەوەی هەموو گرێ وگۆڵێکی دەروونیی وداگیرکارییەکان بووە، وپوختەی ئەو کۆمەڵە وڕێکخراوانە بووە کە لەو سەردەمەدا دامەزرێندراون.

ئەمە، وبێجگەلە چاپکردنی چەندین کتێب وگۆڤار وڕۆژنامە ودامەزراندنی چەندین چاپخانە وکارابوونی بزاڤی ڕۆژنامەگەریی کوردیی لەو سەردەمە وسەردەمانی دواتردا، کە بە هەمان شێوە تێکڕا دەچنە خانەی ڕەتکردنەوەی واقیعی تاڵی گەلێك وزاڵبوون بەسەر گرێی خۆبەکەمزانیی وداگیرکاریی، ولە پێناو درێژەپێدان بە بەرخودان وخەباتی مەدەنی وسیاسی وکۆمەڵایەتی وڕۆشنبیری وفەرهەنگیی ونەتەوەیی گەلی کورد.

وەلێ، بۆ درێژەدان بە خەباتی سیاسی ونەتەوەیی وداکۆکیکردن لە مافە ڕەواکانی کورد، وبیرکردنەوە لە دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە زمانی کوردی، هەردوو کوڕانی بەدرخان پاشا، (میقداد مەدحەت بەدرخان

---

[1] حزب العمال الكردستاني: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٥/ ديسمبر/ ٢٠١٨، ar.wikipedia.org

[2] کۆماری مەهاباد: وتار، ویکیپیدیا، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢/ ٨/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

وعەبدەلڕەحمان بەدرخان)ی برای ڕوویانکردە قاهیرە. [1] ئەوەبوو، یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی کوردی لە جیهاندا کە ڕۆژنامەی (کوردستان) بوو، (میقداد مەدحەت بەدرخان) لە قاهیرە لە (٢٢/ نیسان/ ١٨٩٨ز) لە چاپیدا، [2] ودواتر لە شارەکانی جنێڤ ولەندەن وفۆلکستۆن لە خواروو ئینگلتەرا، دواین چاپکردن بەڕێوەچووە. هەرچەندە، ئەم ڕۆژنامەیە تەنها (٣١) ژمارەی لێدەرچووە و وەستێندراوە، بەلأم دەنگدانەوە و وەرچەرخانێکی مێژوویی گرنگ بووە لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردیی لەو ڕۆژەدا، کە دووبارە ڕەتکردنەوەی واقیعی تالّ وخستنەڕووی کەلتوور وشوناسی کوردیی بووە.

لێرەدا، جێی خۆیەتی ئاماژەیەکی کورت بە یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیی لە (عێراق) بدەم، کە ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) بووە. ئەمە، ڕۆژنامەیەکی سیاسی وکۆمەلأیەتی هەفتانە بووە ولە بەغدا لە لایەن هێزەکانی سوپای ئینگلیزەوە دەرکراوە، وەک ئامرازێک بۆ پروپاگەندەکردن بۆ ئینگلیز وهێزەکانی لە ناوچەکەدا وپەیوەندی دروستکردن لەگەلّ کورد و وروژاندنی هەستی نەتەوەیی کورد لە دژی عوسمانییەکان. ژمارەی یەکەمی، لە ڕۆژی (١/ ١/ ١٩١٨ز) ودوا ژمارەی (٦٧) لە ڕۆژی (٢٧/ ١/ ١٩١٩ز)دا دەرکراوە. سەرەتا، هەفتەی دووجار

---

[1] د. بەهادین ئەحمەد: سەرەتایەك بۆ مێژووی ڕاگەیاندنی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی– کەرکوك، ٢٠١٣، ل ١٥

[2] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە مێژووی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٧

دەرچووە، بەڵام دواتر هەفتانە هەموو ڕۆژانی دووشەممەیەك دەرچووە. ئەم ڕۆژنامەیە، لەلایەن (میجەر سۆن)ی حاکمی سیاسی ئینگلیزەوە، بە هاوکاری هاوولاتییەکی کوردی خەڵکی بەغدا بە ناوی (شوکری فەزلی)یەوە دەرچووە. [1]

دوای ئەوەی، یەکەمین حکومەتی (شێخ مەحمود) لە ١٩١٩زدا دەڕووخێ وشاری سلێمانی لەلایەن سوپای ئینگلیزەوە داگیردەکرێ، ئیدی میجەر سۆن دەبێتە حاکمی سیاسی ئینگلیز لە شارەکەدا. پاشان، بۆ جێبەجێکردنی کار ونووسراوە حکومییەکانی خۆی، لە ساڵی ١٩٢٠زدا یەکەم چاپخانە بە ناوی (چاپخانەی شارەوانی) دێنێتە شاری (سلێمانی) وهەر لەو ساڵەدا یەکەم ڕۆژنامە بە ناوی (پێشکەوتن) دەردەکات. [2] ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ڕۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانە بوو، کە بە زمانی کوردی وبە شێوەزاری کرمانجی خواروو (سۆرانی یان لەهجەی سلێمانی) وبە ڕێنووسی عەرەبی وبە خەتی فارسی دەردەچوو. لە ماوەی تەمەنییدا (١٩٢٠– ١٩٢٢ز)، تێکڕا (١١٨) ژمارەی لێدەرچووە، بە شێوەیەك ژمارە یەك لە ڕۆژی (٢٩/ ٤/ ١٩٢٠ز) ودوا ژمارەی لە ڕۆژی (٢٧/ ٧/ ١٩٢٢ز) دەرچووە. [3]

---

[1] د. بەهادین ئەحمەد: سەرەتایەك بۆ میژووی ڕاگەیاندنی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢

[2] د. فؤاد علي أحمد: وسائل الاعلام والمشاركة السياسية، الطبعة الاولى، دار أمجد للنشر والتوزيع– عمان، الاردن، ٢٠١٦، ص ١٣٨

[3] د. بەهادین ئەحمەد: سەرەتایەك بۆ میژووی ڕاگەیاندنی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦

دەکرێت، دوابەدوای دەرکەوتن ولەدایکبوونی ڕۆژنامە وبزاڤی ڕۆشنبیریی کوردیی، ئامارژە بە شۆڕشی مەدەنی وڕۆشنبیریی وفیکریی وڕیفۆرمی ئایینییش بدەین، کە هێشتا کۆرپەیەکی ساوای لاوازی چاونەپشکوتووی گرینۆکی بێئیرادەیە لە ئێستای کۆمەڵگای کوردییدا. واتە، لە پاش جێپەنجەی دیاری بزووتنەوەی ڕۆژنامەگەریی وزمانی چاپ، کە بناغەی هۆشیاری نەتەوەیی دادەڕێژێت، [1] ئینجا دەکرێ ئامارژە بە بەرپابوونی شۆڕشێکی ڕۆشنبیریی وفیکریی بدەین، کە پێویستییەکی هەنووکەییە بۆ بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگای کوردەواری ونوێکردنەوەی کەلتووری داڕزاوی گەلەکەمان. بەڵام، ئەو شۆڕشە ڕۆشنبیرییە، پێویستی بە میتۆدی ڕەخنەیی کەلەپوور وچاکسازی ئایینیی هەیە، تا زەمینەی ڕێنیسانسی کوردیی لەبارنەبەن.[2] ئەوجا، گەر کارێکی وەها لەم کۆمەڵگایەدا بێڕشت وئەستەمبێ، خۆ هەر هیچ نەبێ دەتوانین پرۆژە کەلتوورییە هزرییەکەی مێشکمان کە پێشتر ئامارژەمان پێدا، بە ئایدیایەکی چاکسازیی وەها چەشە بکەین.

بە مانای، گەر لە واقیعی ئێستای کۆمەڵگای کوردییدا، شۆڕشی فیکریی وڕۆشنبیریی وڕیفۆرمی ئایینیی ئەستەمبێ، کەواتە ئەو پرۆژە کەلتوورییە نوێیەی هەردەم باسی دەکەین ولە مێشك وخەیاڵدانماندا هێدی هێدی بالاّ دەکات، دەبێ ئاوێزانی شۆڕشێکی ڕادیکاڵانەی

---

[1] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٢

[2] عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لەسەر کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧-١٨

فیکرییشبێ وخوازیاری ڕیفۆرمی ئایینیی وپەنجە لەگەڵ یۆتۆپیای کۆمەڵگای مەدەنی وفیکر وڕەخنە وکرانەوە وڕۆشنبیرییدا نەرم بکات، ولە هەوڵی ئەوەدابێ دواجار شەڕێکی موقەددەسی نەبڕاوە لە باوەڕگە وهزر وخودماندا بەرپا بکات، تا ئەقڵییەتمان لە کۆت وبەند وزیندانی موقەددەس وخورافیات وحیکایەتە گەورەکان ڕزگاری ببێ، ولانیکەم هاوبیر وهاوتەریبی بیر وئەقڵییەتی سەردەمانە وڕۆشنگەرانەی تاکی ولاتانی دیمۆکراتخوازی پێشکەوتووبێ. بێ سێ ودوو، سەرەتای ئەم شەڕە پیرۆز وچاکسازی وگۆڕانە، بە میتۆدی ڕەخنەگرانە لە کەلەپوور ومێژوو وبە ڕیفۆرمی ئایینیی دەستپێدەکات. لەبەرئەوەی، ڕەخنەگرتن لە ئایین، بنەمایە بۆ هەموو جۆرێکی ڕەخنە. [1] بەمەش پاڵ بە ڕەهەندی کەلتوورێکی قێزەونی تری گەلەکەمانەوە دەنێین.

هیچ گومانی تیادا نییە، لەوەی ئەو ڕیفۆرم وڕوانینە مەدەنییەی خوازیارین لە زەین وهۆشماندا شۆڕشی پیرۆز بەرپا بکات وکەلتوور بگۆڕێ، دەبێ لانیکەم بە کردار وابەستەی کۆمەڵگایەکی ئامادەکراو بۆ گۆڕانێکی سەرەتایی لەو جۆرەبێ. بە مانای، شتێکی قورس ویۆتۆپیا دەبێ، گەر داوای گۆڕان وبیرکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانە وڕۆشنبیرانەی ئازاد لە میشکمان بکەین، لە کەشێکی دژوار ولە پیواری (غیاب) مەرجە سەرەتاییەکانی کۆمەڵگایەکدا. واتە، گەر بە بیری شۆڕشگێڕانە

---

[1] برایان ماگی: میژووی فەلسەفە، و: عوسمان حەمە ڕەشید گورروون، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٧

(کۆمۆنیستییانە) ییربکەینەوە، ئەوا خۆشمان شۆڕشگێڕێکی توندڕەو دەردەچین کە مانای ڕەخنە ودێمۆکراسی ومەدەنیەت نازانین. یاخود، دەکرێ بڵێین ئەستەمە کەسێکی نێو دۆزەخ، سانا ولەخۆڕا باس لە خۆشییەکانی ژیان لە بەهەشتدا بکات، چونکە مرۆڤی ناو دۆزەخ ویڕای نەبینینی بەهەشت، هەردەم خوازیاری دەربازبوونە لە بارودۆخێکی وەها، کە هەمیشە بە ناموێیی دەژی وناتوانێت بوونی ڕاستەقینەی خۆی دەربخات وناوەڕۆکی خۆی بخوڵقێنێت. [1]

لەبەرئەوە، لەپێناو ئەوەی هزرمان بەرەو فەنتازیا نەچێ ونامۆ نەبین، سەرەتا پێویستە بوونی کۆمەڵگایەکی ساکار ولانیکەمی دێمۆکراسی بەدیبکەین وستراکتووری یەکەیەکی کۆمەڵایەتی چێبووبێ، ئینجا هەنگاو بەرەو ییرکردنەوەیەکی ڕەخنەئامێزی ئەندێشەئاسای ڕۆشنگەر بنێین. هەڵبەت، ئەو دێمۆکراسییەی لە ئێستای هەرێمی کوردستاندا بوونی هەیە، دێمۆکراسی لانیکەمە وتوانیویەتی تەنها ژیانی سیاسی یان شێوازی دیاریکردنی دەسەڵات وپەیوەندییەکانی دەسەڵاتداریییەتی تا ڕادەیەک دێمۆکراتیک بکات. بەڵام، هەرگیز نەیتوانیوە ئەم دێمۆکراسییە لانیکەمە بەرەو دێمۆکراسی لانیزۆری کۆمەڵایەتی وئابووری وفەرهەنگیی بەرێت وڕیفۆرمی ئایینیی بخوڵقێنێ. بێگومان، ئەمەش کاتێک دەبێت کە

[1] د. محەمەد کەمال: ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی وبوونی مرۆڤ، چاپی چوارەم، لە بلاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند، چاپخانەی ناوەندی ڕەهەند– سلێمانی، ٢٠١٩، ل ٥٤

دەسەلاتی دەستووریی وپاسایی فەراهەم ببێت، وخەڵك وتاك لەم بەرهەمانەی دێموکراسی بێبەش نەکات. [1]

واتە، سەرباری شلۆقیی دێموکراسی وقەیرانگەلێك لە هەرێمی کوردستان، بەڵام دەشێت هزراندنێکی ئەندێشەمەندی ڕۆشنگەر وڕەخنەگرانە لە مێشکماندا بئافرێنین. بەمانای، بە پشتبەستن بە ژینگەی سیاسی ئابووری کۆمەڵایەتی، دەکرێت ڕوئیایەکی مۆدێرنانەی ڕۆشنگەر بخوڵقێنین بۆ خۆمان، تا لە ڕێیەوە ولە دەرفەتێکیتردا بتوانین لانیکەمی ئەو ڕوئیایەمان لەسەر ئەرزی واقیع جێبەجێ بکەین. بەمەش، سەرەتا دەبێ هەوڵی بە ڕۆشنبیرکردنی خۆمان ئەوجا کۆمەڵگا بدەین، چونکە ئەوە ئێمەین کە خوازیاری بەرپاکردنی شۆڕشێکی فیکریی ڕادیکاڵین لەپێناو گۆڕینی کەلتوور وئەقڵییەت وسیستمی باوی کۆمەڵگا. دەرەنجام، لە کلاوڕۆژنەی خەیاڵدان وهزرمانەوە، دەبێ هەوڵی بە ڕۆشنبیرکردن ببێتە کەلتووری ئەندێشەئامێز بە تیۆر. تا هەوڵی ئەفراندنی لانیزۆری دێموکراسی وبە ڕۆشنبیرکردنی نێوخۆی کۆمەڵگای کوردیی وشۆڕشی فیکریی بدرێت بە کردار، لەلایەن دەسەلاتێکی هەڵبژاردەی ڕەواوە.

بەڵام، قورسترین پرسیاری سەرەکی ئەوەیە کە: ئەو دەسەلاتە هەڵبژێردراوە ڕەوایە کامەیە کە کەشێکی لەبار وتەندروست ولانیزۆری

---

[1] نوێبوون: گۆڤارێکی سیاسی ڕوناکبیری وەرزییە، ژمارە (١٤)، مەڵبەندی (١)ی ڕێکخستنی سلێمانی (ی.ن.ك) دەریدەکات، چاپخانەی شڤان– سلێمانی، کانوونی دووەم/ ٢٠١٢، ل ٢٤

دێموکراسی فەراهەم دەکات؟ دەوترێت، یەکێک لە گرنگترین خەسڵەتەکانی کۆمەڵگای دینامیکیی، ئەوەیە کە بتوانێ لە ڕێگەی دۆزینەوەی هەڵی کارەوە گەنجەکان بەخۆوە گرێ بدات. بێگومان، ئەوەش هەستێکی قوواڵی ئینتیماکردن لای ئەو گەنجانە دروست دەکات. هەڵبەت، ئەمەش ئەو پەیمانە کۆمەاڵیەتییەیە کە تیایدا گەنجان هەست بە خود ومافی هاواڵتیبوونیان دەکەن. بە پێچەوانەشەوە، لە نەبوونی ئەو پەیمانەدا، گەنجان ئەو هەستە قووڵەی ئینتیماکردنیان بۆ کۆمەڵگا لەال نامێنێ، بگرە مەیلی تۆڵە سەندنەوەشیان لا دروست دەبێ. هەربۆیە، پەنا دەبەنە بەر کاری نەرێنیی وتێکدەرانە وتوندڕەوترین وعەدەمیترین گرووپ، وەک گرووپە ئیسالمگەراکان. [1]

بێگومان، گرووپە ئایینییە توندڕەوەکان، لاوازی هەستکردن بە ئینتیما بۆ کۆمەڵگە لەالی گەنجان دەقۆزنەوە. بەتایبەت، ئەو گەنجانەی زۆر هەژارن ولە ڕووی سۆزداریەوە زۆر وێرانن، ولە ڕووی سێکسییشەوە چەپێزراون، دیارە ئەوانە پەلکێش دەکەنە نێو پرۆژە خۆکوژییەکانیانەوە. واتە، لە ڕووی ستراتیژییەوە، گرووپە ئایینییە توندڕەوەکان، ئەو بۆشاییە پڕدەکەنەوە کە گەنجان بەهۆی بێکاری وبێ لۆیاڵییەوە (واتە بێ ئینتیماییەوە) گیرۆدەیبوون. کەوابێ، ئەمە دەمانگەیەنێتە ئەوەی بڵێین، هەر کاتێک بارودۆخی ناجێگیری کۆمەاڵیەتیی وهەلومەرجی نائارامی

[1] عەفیف ئەخزەر: عەلمانییەت وئسوڵیەت، و: شوان ئەحمەد، چاپی دووەم، لە بلاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا بۆ فکر ولێکۆڵینەوە، چاپخانەی حەمدی– سلێمانی، ٢٠١٨، ل ١٤٦

سیاسیی لەئارادا بوو، ڕێبازی ئیسلامگەرایی تەشەنە دەستێنێ.[1] واتە، کاتێك کێشە وقەیرانگەلی ئابووری کۆمەلایەتی سیاسی لە کۆمەلگایەکدا سەریهەڵدا، ئەوا ڕاستەوخۆ فەندەمێنتالیزم سەرهەڵدەدات وبەپێچەوانەشەوە.[2]

کەواتە، ئەوە زۆر گرنگە کە بزانین هەرگیز ناتوانین نەخشەی ئایینده‌یەکی گەش لە خەیاڵدانماندا بکێشین، لە کاتێکدا خۆمان کۆت وبەندین ونادیدەی ئایینده‌یەکی گەش بین. ئەم ڕاستییانەش، دەمانگەیەنێتە ڕاستییەکیتر، لەوەی بڵێین فیکر بۆئەوەی گەشەبکات، پێویستی بە ئازادیی وڕەخنە وکۆڵینەوە وهەلومەرجێکی گونجاو هەیە، واتە پێویستی بە ڕۆشنگەریی هەیە. ئەوجا، بۆئەوەی ڕۆشنگەرییش ئازادانە بلاوببێتەوە، ئەوا تەنها یەك شتمان پێویستە، ئەویش ئازادیی بیرکردنەوەیە.[3]

---

[1] هاشم سالّح: سەرەتایەك دەربارەی ڕۆشنگەریی ئەوروپی، و: شوان ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج– سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٦٦

[2] ئازاد تۆفیق خەیات: بەرهەمهێنانی ڕووخێنەری بیروباوەڕ (ویست)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣

[3] هاشم سالّح: ئایین، فاشیزم، مەرگ، کۆمەڵە وتار، و: هەورامان وریا قانع، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٦

بەڵام، هیچ گومانی تیادا نییە کە خودی ئازادییش ئازادیی دەوێ، [1] لەبەرئەوەی ئازادیی بیرکردنەوە وڕادەربڕین، بەرپرسیاریەتییە. وەڵێ، لە جیهانی بێهزریشدا، هەرگیز ئازادیی وئیرادە وبەرپرسیاریەتی بوونی نابێت. [2] کەوابێ، پرسی ئەو ئازادییەش، هیگڵ وتەنی: "بەندە بە پرسی ئیرادەوە." [3] واتە، گەر ئیرادەیەکی ئازادمان هەبوو، بێشك دەتوانین بەوپەڕی بەرپرسیاریەتییەوە، ئازادانە بیر بکەینەوە وکەلتوورێکی ئازاد لە هۆشێکی ئازاددا بچێنین. پاشان، مرۆڤیش کە ئازاد بوو، بەرپرسیاریشە. [4] بە پێچەوانەوە، لە نەبوونی ئازادیی وڕەخنە وئیرادەشدا، نەك هزراندنێکی ئازاد سەوز نابێ، بەڵکو بوونی مرۆڤی ئازادیش لە کەشێکی وەهادا ئەستەم دەبێ. هەڵبەت، ئائەمەیە کە زۆر پێویستە لەبۆ دەستەبەرکردنی دەسەلاتێکی دادوەری ڕەوا ولانیزۆری دێمۆکراتی، ئەوەش لەپێناو بونیادنان وبەدەستهێنانی ئینتیمای تاکی کورد

---

[1] د. محەمەد شێخ: هیگڵ وفەلسەفەی تازەگەری، و: دلێر میرزا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢٦

[2] ئازاد تۆفیق خەیات: بەرهەمهێنانی ڕووخێنەری بیروباوەڕ (ویست)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٧

[3] د. محەمەد شێخ: هیگڵ وفەلسەفەی تازەگەری، و: دلێر میرزا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢٠

[4] مەریوان وریا قانیع: دەربارەی فەلسەفە وئیسلام وڕۆشنگەری، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٧

وڕۆشنبیرکردنی کۆمەڵگا ولەبۆ شۆڕشی مەدەنی وبیرکردنەوەی ئازاد وکەلتووریێکی نوێ، کە دەبێ پەیڕەوبکرێ ولەبەرچاو بگیرێ.

گەلۆ ڕابە، کاتێك بژێوی وئازادی ودیمۆکراسی ومافی مرۆڤ وتازەگەریی تەمگرتوو ببێ، گەنجانیش وەلائیان بۆ خاك ونیشتمان نامێنێ. واتە، کاتێك دەسەلأت کەمتەرخەم وهەست بە بەرپرسیاریەتیی نەکات وکەلتووریش لەسەر هەمان ڕیتمی کۆن ڕێ بکات، هەژاری وقەیرانگەل وکێشمەکێشی سیاسیش بەردەوامبێ، بێشك کۆچگەلی گەنجان وفەندەمێنتالیزم دەئافرێ.

وەك پێشتر ئاماژەم پێدا، کاتێك کە باس لە ئەفراندن وهزراندنی کەلتووریێکی شۆڕشگێڕانەی ڕۆشنگەری ئازاد لە کۆمەڵگادا دەکەم، پێویستە هەر هیچ نەبێ لانیکەمی ئەوانەی ئاماژەم پێدا دەستەبەربن. گەر نا، مەحاڵە ئەو شۆڕشە فیکریی وکەلتوورە ڕۆشنبیرییە نوێیە خەیاڵئامێزە ڕووناکی ببینێ. ئەوجا، لەبری بیرکردنەوەیەکی ڕۆشنبیرانەی ئازاد، لەبری مەدەنییەت وکەلتووریێکی هزریی ئەندێشەئامێزی سەربەست ولەپێناو ئاییندەیەکی ڕۆشنی گەشدا، تەنها بیر لە چۆنیەتی دەربازبوون لە دۆزەخێکی وەها دەکرێتەوە کە خەونەکان وهیواکان دەکەنە تراویلکە. هەربۆیە، هەگیز ناکرێت گلەیی لە گەنجێك بکەین وسەرزەنشتی بکەین لەوەی بۆچی زێدی خۆی جێدێڵێ، بۆچی تێکەڵ بە گرووپە تۆندڕەوەکان دەبێ، بۆچی سوودی بۆ گەل وخاك ونیشتمانەکەی نامێنێ. چونکە، گەنج لێوانلێوە لە جوولّە وهیوا وئاوات وتازەگەریی، تینوو وبرسی هەموو شتێکی تازەبابەت وگۆڕانکارییەکە.

وەڵ، لە ژینگەیەکی وەهاشدا کە ئایینده‌ی لێڵ ونادیاربێ، بێشك بێئومێد دەبێ لە بەدیهێنانی سەرجەم ئاواتەکانی. ئەوجا، کوا مرۆڤی برسی لە چەمکگەلی دەوڵەت وناسیۆنالیزم ودێموکراسی تێدەگات. [1]

بە گەڕانەوەمان بۆ بابەتی کەلتوورە تۆزلێنیشتوو وداڕزیوەکانمان، پێدەچێت کەلتووڕێکی نەنگی لەمێژینەی زیندوویتر، کە تا ئێستاکە گەورەترین گورزی لە ژیان وپێگە وداکەوتی گەلی کورد دابێ، کورتبینیی سیاسیی بووە. لەم کەلتوورە درێژەدا، ڕابەرانی کورد، هەرگیز نەیانزانیوە چۆن بەشداری سیاسەت ویاری (گەمەی نەتەوەکان) [2] بکەن. بێگومانم لەوەی، کورد هەرگیز ئەوەی نەزانیوە، کاتێك پەیمانی سایکس پیکۆ (١٩١٦ز) [3] لە نێوان فەرەنسا وبەریتانیادا ودواتریش لۆزان (١٩٢٣ز) مۆرکرا، [4] ئیدی جۆرێك لە پابەندبوونی نێودەوڵەتیی لەسەر ئەو بابەتە، نەك لە نێوان ئەو دوو ولاتەدا، بەڵکو لە نێوان تەواوی ولاتە زلهێز وپەیوەندیدارەکانی ناوچەکە وجیهاندا هاتەکایەوە. بە مانای، پاشئەوەی

---

[1] ئازاد تۆفیق خەیات: ڕۆشنبیر، دەسەلاّت، ژینگە، چاپی یەکەم، لە بلاّوکراوەکانی پرۆژەی قەڤتان بۆ چاپ وبلاّوکردنەوە، چاپخانەی ناوەندی سارا– سلێمانی، ٢٠١٧، ل ٩٠

[2] مایلز کوبلاند: لعبة الامم، ت: مروان خير، الطبعة الاولى، انترناشنال سنتر– بيروت، مايو ١٩٧٠، ص ٥

[3] ئازاد تۆفیق خەیات: ناسیۆنالیزمی کوردی وهۆکارەکانی کاملّنەبوونی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩

[4] باسيلي نيكيتين: الكرد، ت: د. نوري طالباني، مصدر سابق، ص ٣٢٨

لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەم، زەوی وزارەکانی دەوڵەتی عوسمانیی بەپێی ڕێککەوتنی زلهێزان ونەخشەیەکی جیۆسیاسی نوێ داڕێژرایەوە، ئیدی ئەستەم بوو دەستکاری ئەو سنوورە نوێیانە بکرێ، چونکە وابەستەییەکی یاسایی وسیاسیی وئەخلاقیی دەهاتەگۆڕێ.

وەك دەزانرێ، بەپێی ئەو پەیماننامانە، تەواوی خاکی کوردستان بەسەر ولاتانی چواردەوریدا دابەشکرا. واتە، بەپێی یاسا وڕێککەوتنێکی پێشوەختە ئەو کارە کراوە، کە لە ڕووی یاسای نێودەوڵەتییەوە پابەندنەبوون وپاشگەزبوونەوە ناکرێت. بەڵام، کورد، سەرباری ناتەبایی وپەرتەوازەیی ونەزانینی ئەلف وبێی سیاسیی ونەبوونی پرۆژەی نەتەوەیی ودرکنەکردنی ئەو ڕاستییە، هەردەم لە خەیاڵی ئەوەدا بووە بە یاخیبوونێك یان ڕاپەڕینێکی چەکداریی ناوچەیی خێڵەکیی ساکاری بێپلان، سەرلەبەری ئەو نەخشە نوێیە وڕێککەوتنانە هەڵوەشێنێتەوە ومیلی کاتژمێر بگێڕێتەوە دواوە وسنوورەکان بە خواستی خۆی داڕێژێتەوە. ئەمە، چ گاڵتەجاڕییەکە کورد لەو سەردەمەوە تا ئێستا بە خۆی دەکات. گەر، کەمەکێك لە سیاسەتی بزانیبا، دەبوو لەبری شۆڕش وخەباتی چەکداریی وڕاپەڕین وخۆبەکوشتدان، شۆڕشی مەدەنی وفیکریی (ئایدیۆلۆژی) وڕۆشنبیریی ودیپلۆماسی بکردبا. ئەوە خەون نییە، کورد ببێتە خاوەنی دەوڵەتی خۆی، ئەوە خەونە کە بتەوێ تا ئەم ساتەش نەخشەی جیۆسیاسیی ناوچەکە کە پێشتر بڕیاری لەسەردراوە بە زەبری چەك بگۆڕی. کەواتە، لەبری شۆڕش وخەباتی چەکداریی کە بە داخەوە هەردەم بە خوێنی گەشی لاوانمان بەڕابووە، دەکرێت

ڕێگاچارەی سیاسیی ولەسەر میز داخوازییەکان بخرێنەڕوو. چونکە، ئەوەی بە لوولەی تفەنگ نایەتەدی، دەکرێ بە دانوستان ونووکی قەڵەم بێتەدی.

گەر لاپەڕەکانی مێژووی کورد هەڵدەینەوە، بێشك ژمارەیەکی زۆری شۆڕش وڕاپەڕین وخەباتی چەکداریی بەر دیدەمان دەکەوێ. لە ڕاستیدا، هەرگیز ناتوانم بڵێم شۆڕش وڕاپەڕین کوتینی ئاسنی ساردە وهیچیتر، بەتایبەت لە سایەی ڕژێمگەلێکی وەك عێراق وئێران وتورکیا وسوریا، کە هەردەم دەنگ وڕەنگی کوردیان ڕەتکردووەتەوە. بەڵام، ئەو کارگەلە کاتێك بەرهەمیان دەبێ، کە بێجگەلە ڕابەرێکی ناسیۆنالیست وپرۆژەیەکی نەتەوەیی وزۆرینەی گەل لە پانتاییەکی جوگرافییدا، دەبێت سیاسەتیش کارا وبەشداربێ. من دەپرسم، چ شۆڕش وڕاپەڕین وبەرخودانێکی کورد، هەڵگری تەنها یەك سەرکردە ویەك پرۆژەی نەتەوەیی وسەرتاپاگیر بووە، بێجگەلە بزوتنەوەیەکی چەکداریی ناوچەیی هەڵکێشراو لە ئایین وئایینزا؟

دەکرێت، شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠ن) [١] بە نموونە بهێنینەوە، کە زۆربەی چین وتوێژەکانی گەلی کورد بەشداربوون تیایدا وتۆوی کوردایەتیی چاندبوو. بەڵام، ناتوانین بە شۆڕشێکی سەرتاپاگیری سەرکەوتوو ناودێری بکەین، شۆڕشێك کە ستراتیژییەت وفیکر وسیاسەت وتازەگەریی ئاوێتەی یەکتربن. چونکە، بێجگەلە کاڵوکرچیی

[١] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە میژووی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥

سیاسیی وبالأدەستیی خێڵەکیی، نەشیتوانی تەواوی کوردانی دەوڵەتی عوسمانیی وقاجاریی لەخۆبگرێ، ئەوەش نەك لەبەرئەوەی شێخی ناوبراو کەسێکی نەشیاوی ناوچەگەر بووە، بەڵکو لەبەرئەوەی خودی پەرتەوازەیی، کەلتوورێکی ئاشکرای گەلی کورد بووە.

شێخ عوبەیدوڵلاڕ کاتێك شارەکانی مەهاباد ومیانداوا ومەراغەی ڕزگارکرد وگەمارۆی تەوریێزیدا، خێڵی شکاك، کەوتنە بەرهەڵستیکردنی شێخی ناوبراو. ئەمە بێجگەلەوەی، لە (١٨٩٦ز)دا کاتێك شۆڕشگێڕەکانی ئەرمەن، لە بەرانبەر سوپای عوسمانییدا تێکشکان ولە ناوچەی وان کشانەوە، ئەم خێڵە بۆسەیان بۆ دانان و(٨٠٠) کەسیان لێ بە دیل گرتن. هەر ئەم خێڵە، شێخ عەبدولسەلامی بارزانیی، برا گەورەی مستەفا بارزانییان دەستگیرکرد ودایانە دەست عوسمانییەکان، ئەوانیش لە (١٩١٤ز)دا لەسێدارەیاندا. [١] ئەوجا، پێکهاتەکانی (گەل)یێك بەم شێوەیە لە قەوارە ومێژوو وئاییندەی خۆیان بڕوانن، بێشك شۆڕش وڕاپەڕینەکانیشی دواجار تووشی نەهامەتیی دەبن، لەبەرئەوەی یەکنەگرتوو وپەرتەوازەن.

لە سەدەی بیستەمیشدا، کاتێك ویلایەتی موسڵ جیاکرایەوە وخاکی کوردستان پارچەی زیاتری لێبووەوە، ئیدی شۆڕشێك ڕاپەڕینێك بەرخودانێکی سەرتاپاگیر، زۆر ئەستەم وخەون بوو. ئەمە وێڕای،

---

[١] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میتۆووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧١

نەبوونی یەك سەركردە، كە بتوانێت لێزانانە سەرلەبەری كوردان گوێبیستی خۆی بكات. لە ڕاستیدا، یەك مستەفا كەمال هەبوو كە بە ناوی دەوڵەتی تورکیای نوێوە قسەی دەكرد، یەك ماو هەبوو كە ڕابەرایەتی شۆڕشی گەلی چینی دەكرد، یەك گاندی هەبوو كە نوێنەرایەتیی گەلی هندی دەكرد، ڤێتنام یەك هۆ چی مینی هەبوو، ئێران یەك خومەینی هەبوو، كوبا یەك كاسترۆی هەبوو، هەموو هەر یەك سەركردەیان هەبوو. ئەمە بێلەوەی، تەریب بە شۆڕشی فیكریی وئایدیۆلۆژیی وخەباتی چەكداریی، قاڵیش بوون لە كاركردی سیاسییدا.

كاتی خۆی، لە پەرتووكی شەرەفنامەدا، میر شەرەفخان وتبووی: "چونكە كورد نەهاتوونەتە ژێر فەرمانی تاكە فەرماندارێكەوە، بۆیە لە یەكتر نامۆن وخوێنی یەكتر دەڕێژن، وگوێ نادەنە هێمنایەتیی ولەسەر زۆر كەم زوو هەڵدەچن." [1] هەر بۆ پشتڕاستكردنەوەی ئەم بۆچوونانە، ئەوەتا لە ڕاپۆرتێكی شەش لاپەڕەیی بەڵگەنامەیی بەریتانییدا، كە بە (شارابۆرتی ڕاپۆرتان) ناوزەد كراوە ولە مایسی ساڵی (١٩٩٢ن نووسراوە، بە ژمارەی (N.A., F.O., ٩٧٣/٦٨٩) وەدربارەی (كێشەی كورد لە عێراق)، ئەم ڕاستییانە خراونەتەڕوو. سەرەتای ڕاپۆرتەكە، بە وتەیەكی (جەلال تاڵەبانی) دەستپێدەكات، كە لە نیسانی ساڵی (١٩٩١ن دا پێشكەشی كردووە. پاشان، ئەمە دەقی ڕاپۆرتە بەریتانییەكەیە:

[1] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢

"کورد، که ژمارەیان پازدە ملیۆن تێدەپەڕێنێت، وەك گەلێکی عەشرەتیی خاوەن کەلتوور ونەریت وزوبان، بەلایەنی کەمەوە سێ هەزار ساڵە هەن. بەڵام، لەگەڵ ئاواتی زۆری پڕگاربوونیان لە داگیرکەری بێگانە، هەرگیز لەژێر ئاڵای یەك سەرۆکدا کۆنەبوونەتەوە... دووبەرەکی هۆزایەتی، لەنێو کورددا هەردەم قووڵ بووە، ئەوەی کە حکومەتە ناوەندییەکان هەمیشە لەگەڵ جیاوازی سیاسیی نێوان سەرۆك هۆزە موحافیزەکان وچەپڕەوە ڕادیکاڵەکاندا قۆستویانەتەوە. کۆسپێکی دیکەی گەورە لەبەردەم یەکگرتنی ڕیزەکانی کورددا، تەشەنەسەندنی نەخوێندەواری وجیاوازی دیالێکتەکانی زمانەکەیانە." [1]

هەر بەپێی بەڵگەنامە مێژوویییەکان، زۆربەی ڕابەر وسەرکردەکانی ئێمەی کورد، لەبەر دڵسافییان زۆر بە ئاسانی هەڵخەڵەتێندراون یان دەستگیرکراون یا تیرۆر. لە کاتێکدا، لە سیاسەتدا هەرگیز دڵسافیی ودۆست ودوژمن وئاکار بوونی نییە، ئەوەی بوونی هەیە تەنها بەرژەوەندییە. بێگومان، ئەمەش وتەزاکەی (شارڵ دیگۆل)مان * وەبیر

---

[1] د. کەمال مەزهەر: کورد وکورد ستان لە بەڵگەنا مە نهێنیە کانی حکو مەتی بەریتانیادا، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی گرین گ لۆری- یەیروت/ هەرێمی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٥٦٩

* شارڵ دیگۆل: (١٨٩٠- ١٩٧٠ز)، لە شاری (لیل)ی فەرنسا لەدایك بووە. ژانرالێ وپیاوی سیاسەتی فەرەنسی بووە. دەرچووی خوێندنگەی سەربازی (سان سێر) بەشی پیادە بووە لە (١٩١٢ز) دا. ساڵی (١٩٤٠ز) ولە میانەی جەنگی جیهانی دووەمدا وەك ژانرالێ وجێگری فەرماندەی بەرگری نیشتمانی دەستنیشان کراوە.

دێنێتەوە سەبارەت بە فەرەنسا، کاتێك وتبووی:"فەرەنسا هاوڕێی نییە، بەڵکو تەنها بەرژەوەندی هەیە." [1] هەر بەڵگەنامەکان ئامارژە بەوە دەکەن، کاتێك کە شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاڵ لە برەودا بووە، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بانگهێشتی شێخی ناوبراو دەکات بۆ ئەستەمبوول. بەمەش، شێخ بە دڵسافیی خۆی، دەکەوێتە داو وپیلانی سوڵتانەوە ودەچێت بۆ ئەستەمبوول، بەڵام لەوێ دەستگیر دەکرێ. پاشئەوەی لەوێ هەڵدێ، جارێکیتر دەستگیر دەکرێتەوە، بەڵام ئەمجارەیان بۆ تائیف دووردەخرێتەوە، تا لە (١٨٨٣ز) هەر لەوێ گیانی پاکی دەسپێرێ، وشۆڕشەکەشی دەپووکێتەوە. [2]

وەك پێشتر ئامارژەمان پێدا، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، کوردستان پارچەی زیاتری لێبووەوە، کە دەوڵەتانی تورکیا وعێراق وئێران وسوریا وپەکێتی سۆڤێتی جاران لەو دابەشکردنەدا سوودمەند بوون. سەرباری

پاشان، سەرۆکاریی حکومەتی فەرەنسای ئازاد لە لەندەن دەکات. ساڵی (١٩٤٣ز)، دەبێتە سەرۆکی لێژنەی فەرەنسیی بۆ زرگاری نیشتمانیی کە دواتر ولە ساڵی (١٩٤٤ز)دا بە حکومەتی کاتیی کۆماری فەرنسا ناودەبرێت. دیگۆل یەکەمین سەرۆکی کۆماری پێنجەمی فەرەنسییە، ناوبراو لە ساڵی (١٩٧٠ز) دا کۆچی دوایی کردووە.

[1] کوردستانی نوێ: ساڵی بیست ودووەم، کتێب، ژمارە (٥٩٩٣)، یەکشەمە، ٣/ ٢/ ٢٠١٣، ل ١٥

[2] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٢

ئەوەی، کرا بە پێنج پارچەوە، کەچی دەوترێت چوار پارچەی کوردستان. ئەمەش، کەلتوورێکیتری دڕدۆنگی نەگریسە، کە بووەتە وێردی سەر زمانی هەموومان وپێویستە لەباربرێ ولێرەدا ئاماژەی پێدەکەم. واتە، ئەمە کەلتوورێکی زۆر هەڵەیە کە بێلە دانیشتوانی ئەم خاکە، سەرجەم حزب وڕێکخراو ودەزگاکانی میدیاش هەمان هەڵە دووبارە دەکەنەوە. دەوترێ خاك زۆر پیرۆزە، ئەدی لەپای چی باس لە کوردستانی بندەستی یەکێتی سۆڤیەتی جاران ناکرێ، کە ناوچەیەکی پیرۆز وبەپیتی پڕ دانیشتوانە. ئەگەر، گریمان ڕووبەرەکەشی فراوان نەبێ، خۆ هەر هیچ نەبێ ئەم خاکە داگیرکراوە، وەلێ تێناگەم بۆ ئاماژەی پێنادرێ.

یەکێك لە ناوچە دابەشکراوەکانی کوردستان، ولاتی کوردستانی سووڕە، کە دەکەوێتە نێو سنووری یەکیەتی سۆڤێتی جارانەوە. دیارە، ئەم پارچەیەی کوردستان، دەکەوێتە باکووری خۆرهەلاتی کوردستان ولە ساڵی (١٨٢٨ز)دا، لە دەرەنجامی پەیمانی (تورکمانچای) لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ڕووسیای قەیسەریی وئێرانی قاجاریی، ولە ئەنجامی شکستی دەوڵەتی قاجاریی لە شەڕی (گەنجە)دا ئەم ناوچەیە لە خۆرهەلاتی کوردستان جیاکرایەوە وخرایە سەر دەوڵەتی ڕووسیای قەیسەریی. شایەنی وتنە، ئەم پارچەیەی کوردستان، شارەکانی (نەخچەوان، ئەریوان، تاڵش وموقان) دەگرێتەوە. [١]

[١] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەك لە میژووی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣

ئەوەتا، کوردناس وپسپۆر لە بواری کوردییدا (مایکڵ گەنتەر)، دەڵێ: "لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیی، کوردستان بەسەر پێنج دەوڵەتی جیاوازدا دابەشکرا. هەرچەندە، دەگوترێ تورکیا گەورەترین بەشی کوردستانی بەرکەوتووە کە (٤٣ ٪)، ودوای ئەو ئێرانە کە (٣١ ٪)، وعێراق (٨ ٪)، وسووریا (٦ ٪)، وبەکێتی سۆڤیەتی پێشوو (ئەرمینیا وئازەربایجانی ئێستا) (٢ ٪)ی بەرکەوتووە، [1] کەچی خۆمان ئەم ڕاستییە ڕەت دەکەینەوە ودەڵێن چوار پارچەیە. کەواتە، یەکێکیتر لەو ئەرکانەی دەکەوێتەر سەر شانمان، ئەوەیە قەناعەت بە مێشک وخودی خۆمان بهێنین، کە پێنج پارچەی کوردستان لەبری چوار پارچە ڕاستترە وبیکەینە کەلتوور.

هەڵبەت، ڕۆژهەلاتناس وکوردناسی ئەرمەن، (ئارشاك ساڤراستیان) لە کاتی خۆیدا وله ژێر ناوی کوردەکانی ئەودیو قەفقاسەوە، ئەوەی تۆمار کردبوو کە (٨٠٠٠٠) کوردی ئێزدی لە سێ کۆمارە سۆڤێتییەکەی ئەودیو قەفقاسەوە هەن، زۆرترین ژمارەشیان لە ئەرمینیایە. [2] کوردۆلۆژیست وڕۆژهەلاتناسی ڕووس، (ڤلادیمێر مینۆرسکی)ش، دەربارەی کوردەکانی لای ڕۆژهەلاتی ئێران دەڵێ: "لە مەڵبەندی (ناگۆرنۆ کەرەباغ) لە ئازەربایجان لە قەفقاسیا، (٢٤) هۆزی کورد هەن ودوو هۆزی

---

[1] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩

[2] أرشاك سافراستيان: الكرد وكردستان، ت: د. أحمد محمود الخليل، مصدر سابق، ص ١٨٨

(گل) و(زەنگەنە)ش لە خۆراسان دەژین، وەۆزی (جیگان)یش لە گورجستان نیشتەجێن. هەروەها، لە باسی شارەکانی هەرێمی ئەرمینیادا، ناوبراو باسێکی سەربەخۆی لەبارەی شاری (دوین) نووسیوە. سالّی (١٩٥٣ن)، باسێکی دەربارەی قەفقاسەکان بلاّوکردەوە وبە بەڵگەوە سەلماندی کە دوین دەکەوێتە ئەرمینیا ولە زووەوە کورد لە دەوروبەری دوین دەژین. ئەو هۆزەشی، کە باوباپیرانی سەلاّحەدینی لێکەوتوونەتەوە، هاتوونەتە دوین. [١]

پۆژهەلاّتناس وکوردۆلۆژیستێکیتری پووس، (باسیلی نیکیتین)ە، کە بە هەمان شێوە باسی لەو پارچەیەی کوردستان کردووە ودەڵێت: "ئەریوان، ئەو شوێنەیە کە زۆرترین بەرهەمی چاپەمەنیی و وەشاندنی کوردیی تێدا لەچاپ دەدرێ، وێڕای بلاّوکردنەوەی پۆژنامەیەکی کوردیی. هەروەها، کۆمەڵێك خوێندنگە وشانۆی کوردیشی تێدایە." [٢] پۆژهەلاّتناسێکیتری پووس، بە ناوی (ب. لرخ)، بە هەمان شێوە دەڵێ: "خێڵە کوردەکانی پووسیا، لە کەرەباغ وهەرێمی یەریڤان وئیمیریتا دەژین." [٣] کوردۆلۆژیستی پووس، (ئەلێکساندەر ژابا)، ژمارەی

---

[١] تاريق محەمەد عەبدولڕەحیم: ڤلادیمێر ف. مینۆرسکی، و: ئازاد عوبێد سالّح، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری– هەولێر، ٢٠٠٨، ل ١١٤

[٢] باسيلي نيكيتين: الكرد، ت: د. نوري طالباني، مصدر سابق، ص ٣٣٥

[٣] ب. لرخ: دراسات حول الكرد الايرانيين واسلافهم الكلدانيين الشماليين، ت: د. عبدي حاجي، الطبعة الثالثة، من منشورات بنكەی ذين، مطبعة شظان– السليمانية، ٢٠٠٨، ص ٨٦

کوردەکانی ئەرمینیای یەکێتی سۆڤیەتی بە (٦٠٠٠٠) کەس خەملاندبوو. [١] پاشان، ئەفسەری بەریتانیی (سی. جەی. ئەمدۆندن)، ئاماژەی بەوە دابوو کە: "کوردستان لە نێوان تورکیا وعێراق وئێراندا دابەش کراوە، وچەند ناوچەیەکی یەکێتی سۆڤێتی پێشوو لەگەڵ سوریاش دەگرێتەوە." [٢]

هیچ گومانی تێدا نییە، مێژوو گەواهی ئەوە دەدات لەم ناوچەیەدا ولە سایەی دەسەلاتی یەکێتی سۆڤیەتی جارانەوە، دەسەلاتێکی ئۆتۆنۆمی بە ناوی (کوردستانی سوور)ەوە لە ساڵی (١٩٢٣– ١٩٢٩ز) دامەزراوە، وزمانی سەرەکی کوردیی بە زاراوەی کرمانجیی بووە، وپایتەختەکەشی شاری (لاچین) بووە. [٣] بێگومان، ئەمەش ڕاستاندنی وتەکانی زۆرێك لە توێژەرانی بیانییە دەربارەی ئەم ناوچەیە. شایەنی باسە، لەو لێکۆڵەرانەش، سیاسەتوان وتوێژەری عەرەب (فائق السامرائي)یە، دەربارەی سنووری کوردستان، کە وتبووی: "کوردستان بەسەر تورکیا وئێران وعێراقدا دابەشکراوە وبەشێکیشی کەوتووەتە ناو سنووری یەکێتی سۆڤێت وسووریاوە." ئێستاکە، ماوەتەوە سەر ئەوەی ڕاوبۆچوون وبنکۆڵکاریی توێژەرانی کوردیش لەو بارەیەوە وەربگرین.

---

[١] شێخ محەمەدی مەردۆخی کوردستان: مێژووی کورد وکوردستان، و: عەبدول کەریم محەمەد سەعید، چاپخانەی ئەسعەد– بەغداد، ١٩٩١، ل ١٠٦

[٢] ژیلوان عەبدوڵڵاڵ هەڵەدنی: کوردۆلۆجی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣

[٣] کوردستانی سوور: وتار، ویکیپیدیا، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ١٠/ حوزەیران/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org

دیارە، گەورە مێژوونا‌سی کورد (محەمەد ئەمین زەکی بەگ)، لە کتێبی (کورد وکوردستان)ەکەیدا کاتێك دێتە سەر باسی (کوردی ڕووسیا) دەڵێ: "لە تاریخی ١٩١٠م دا، لە ولاّتی قەفقاسیا لە لیوای (اریوان) و(قارص)دا نفوسی کورد (١٢٥٠٠٠) کەس بوو. حکومەتی روسیە، کوردانی لیوای (الیزابەت پول) یعنی کوردانی (زەنگەزور، جوانشیر، جبرائیل، اراش)ی داخلی ئەم حسابە نەکردبوو." [١] کوردناسێکیتری گەلەکەمان کە (سالّح قەفتان)ە، لە کتێبەکەیدا کە سالّی (١٩٦٩ز) بە چاپی گەیاندبوو دەڵێ: "ژمارەی کوردانی ڕووسیە، (١٣٠٠٠٠) کەس دەبێت، ئەمە بێجگەلە کوردانی ئەفغان، بلووج، هیند، پاکستان، کە تێکڕا (٣٠٠٠٠٠) کەس دەبن. [٢] لەلایەکیترەوە، (هەژار موکریانی) نووسەر وشاعیری مەزنی کورد، ژمارەی کوردانی ڕووسیای بە (٢٥٠٠٠٠) کەس مەزەندە کردبوو. [٣]

کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ، کە بەشداربوون لە داڕشتنی کتێبی کوردۆلۆژی تایبەت بە خوێندکارانی زانکۆ وپەیمانگاکانی هەرێمی کوردستان، جەخت لەوە دەکەنەوە کە کوردەکانی باشووری خۆرئاوای ئەرمەنستان، ڕووسیا، باکوری سوریا ودانیشتوانی پارێزگای دهۆك

---

[١] محمد امین زکی: کورد وکوردستان، جلدی ١- ٢- ٣، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤

[٢] سالّح قەفتان: میژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥

[٣] شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠١

وقەزاکانی زێبار، ئامێدی، شێخان، شنگال وئاکرێ لە کوردستانی عێراق، بە دیالێکتی کرمانجی سەروو دەدوێن. [1]

تۆژەر ولێکۆڵەری بواری زمانی کوردی (فوئاد حەمە خورشید)، یەکێکیترە لەوانەی بە شێوەیەکی زانستیی باس لە زمان وسنووری جوگرافیی کوردستان دەکات. ئەو، لە بارەی شێوەزمانی کرمانجی ژوورو دبێژێ: کوردەکانی یەکێتی سۆڤیەت (لە باشووری ڕۆژئاوای ئەرمینیا) بەم دیالێکتە ئاخاوتن دەکەن. [2]

هەر ئەم تۆژەرە، دەربارەی سنووری کوردستانیش دەڵێ: "کوردستان سێگۆشەیەك پێکدەهێنێت، کە سەرەکانی بەندە بە یەکێتی سۆڤیەت لە باکوورەوە وکەنداوی عەرەب لە باشوورەوە ودەریای ناوەڕاست لە ڕۆژئاواوە." جێی باسە، (ئازاد نەقشبەندی)ش، یەکێکیترە لەو تۆژەرانەی زۆر زانستییانە وبە جوانی سنووری کوردستانی دەستنیشان کردووە وئامارژەی داوە ودەڵێ: "کوردستان، بەسەر تورکیا وعێراق وئێران وسووریا وئەرمەنستاندا دابەش بووە." [3] ئەوەی پێویستە لێرەدا بخرێتە ڕوو، ئەوەیە کە ئەم تۆژەرە، ئەم ناوچەیەی کوردستانی خستووەتە نێو سنووری ئەرمەنستانەوە بە تەنها نەك نێوان ئەرمەنستان

---

[1] کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ: کوردۆلۆجی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠

[2] فوأد حمه خورشيد: اللغة الكردية، التوزيع الجغرافي للهجاتها، مطبعة الوسام– بغداد، ١٩٨٣، ص ٣٢

[3] ژیلوان عەبدوڵڵاڵ هەڵەدنی: کوردۆلۆجی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦

وئازەربایجانەوە. تەنانەت، تویژەرێکی تریش بە ناوی (د. محەمەد زەکی بەرواری)یەوە، ئاماژەی بەوە دابوو کە (محەمەدی کوڕی شەداد کوڕی کارعو) (قرتاق)ی بنەچە کورد، حکومەتێکی کوردیی لەم ناوچەیەدا بە ناوی (شەدادی) (٩٥١– ١٠٧٢ز) دامەزراندبوو کە پایتەختەکەی (گەنجە) بووە، وگرنگترین شارەکانیشی، نەخچەوان، تەفلیس، کەرەباغ بوون، وەڵ دواین فەرمانڕەواش (نەوشیروان عەلی کوڕی موسا) بووە. [١]

دواجار، پێویستە ئەوەش بخەینە ڕوو، کە ژمارەی تەواو وسەرژمێرییەکی ڕاست ودروست نییە دەربارەی کوردانی کۆمارەکانی یەکێتی سۆڤیەتی جاران. بەڵام، وا خەملێندراوە کە لەوێ ژمارەی کوردان لە (١٠٠٠٠٠٠– ١٠٠٠٠٠٠٠) کەس ببێ. ڕەنگە، زۆربەیان لە ئەرمینیا وئازەربایجانبن، جگە لەوێش لە جۆرجیا وکازاخستان وکرکیزستان وڕووس وئۆزبەگستان وتاجیکستان وتورکمانستان وچەند شوێنێکیتر هەبن. [٢]

لە نێوکۆی هەر پێنج پارچەی کوردستانەوە، ئەوەی پێویستە لەسەر تاکی کورد ولەسەر هۆش وزەینی هەر تاکێکمان، داکۆکیکردنە لە خاکی کوردستان ولە گەل وتەواوی پارچە دابڕاوەکانی وچۆنیەتی بیرکردنەوە لە خستنەڕووی کەلتووری ڕەسەنمان، وبەرگرتنە لە کەلتووری دەرەکیی،

---

[١] د. محمد زكي أحمد البرواري: الكورد والدولة العثمانية، موقف علماء كوردستان من الخلافة العثمانية، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع– دمشق، سوريا، ٢٠٠٩، ص ٧٧

[٢] مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی میژووی کورد، و: مامکاك، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٠

گەر ئیقلیمیی بێت یان نێودەوڵەتیی سەردەمی جیهانگیریی، کاتێك کە خوازیاربن تەواوی کەلتوور وشوناسمان وەلا وبسڕنەوە وکەلتووری بێگانە ودەرەکی بە گشتی بسەپێنن. بە واتای، ئەرکێکیتری پرۆژە کەلتوورییەکەی مێشکمان، وابەستەکردنی خودە بە ئەرکی ڕێزگرتن وخستنەڕووی کەلتووری کوردیی لە بەرانبەر کەلتووری دەرەکی، بەوەی هەم خۆدەرخەربێ هەم بەرگربێ. هەڵبەت، کارێکی وەهاش پێویستی بە کاراکردنی میکانیزمی یان تیۆری (هێرش وبەرگری)یە، [1] کە پێشتر ئاماژەمانپێدا.

بە مانای، پێویستە لە بەرانبەر هێرشی کەلتووری ئیقلیمیی وگەردوونیی نامۆ بە ئێمە بەرگری بکەین، وله بەرانبەردا بە خستنەڕووی کەلتووری ڕەسەنی کوردییمان هێرش بەرینەوە. واتە، کاتێك ولاتانی چواردەور لە هەوڵی ئەودان کەلتوور وشوناسیان بەسەرماندا بسەپێنن وبە هەمان شێوە جیهانگیریش کە لە هەوڵی ئەودایە کەلتوور وسیستمی سەرمایەداریی لیبرالیی چەشەکراو بە ئایدیۆلۆژیای (لیبرالْ دیمۆکراسی) [2] بسەپێنێ، ئەوا لە بەرانبەردا دەبێت ئێمەی کوردیش بە کەلتوور وشوناسی نەتەوەییمان هەمان هێرش بەرینەوە، گەر نا ئەوا وردە وردە شوناس وکەلتوور وزمان وپێگە وکوردبوونمان لەسەر ئاستی جیهانیی پێزی نامێنێ.

---

[1] د. عەلی شەریعەتی: فەلسەفەی میژوو، و: توانا حەمەد ڕەسوڵ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٧

[2] ئازاد تۆفیق خەیات: بەرهەمهێنانی ڕووخێنەری بیروباوەڕ (ویست)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠

بەڵام، کە دەڵێم بەرگری بکەین لە بەرانبەر کەلتووری بیانی وڕۆژئاوای سەردەمی جیهانگیریی، مەبەستم ئەوە نییە سەرلەبەری داهێنان وزانست وسەرخان وژیانی هاوچەرخی بەتایبەت عەولەمە ڕەت بکەینەوە، بەڵکو مەبەستم لەوەیە لە بەرانبەر هەر خستنەڕوویەکی پۆشاک وکەلتوور وکەلەپوور وزمان ودابونەریتێکی نەتەوەکانیتر، ئێمەش دەستبەجێ وچوست وچاپووکانە، کارا وبەرگر ودەستپێشخەرین لە خستنەڕووی کەلتوور وسەرخانمان، وەک ئەوەی لە لای کوردانی ئەوروپا دەبینرێ ودەگوزەرێ. بەڵام، کاتێک جیهانگیری، فەلسەفەیەک زانستگەلێک ئامێر وتەکنۆلۆژیا وداهێنانێکی نوێی مرۆڤدۆستانە دەخاتە ڕوو، بێ سێ ودوو پێویستە سوپاسگوزارین لەو زانیاری وپێبەخشینە وهەوڵی ئەوە بدەین زۆرترین سوودی لێوەربگرین. چونکە، نەک هەرێمی کوردستان وعێراق، بگرە زۆربەی زۆری وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وجیهانی ئیسلامیی بەتایبەت، کۆمەڵگای بەکاربەرن نەک بەکارخەر.

ئەوڕۆ، کوردانی ئەوروپا وتاراوگە بە گشتی، زۆر زیاتر لە کوردانی نێوخۆی هەرێمی کوردستان، هەڵگری هەست وسۆز وکەلتووری کوردین، لەبەرئەوەی لە تاراوگە دیاردەیەک بوونی هەیە کە پێی دەگوترێ کەلتووری گەلان، وسالاّنە چالاکی وبۆنە وئاهەنگی تایبەتی بۆ ساز وڕێکدەخرێ. بێگومان، لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە، دیاردەگەلێکی وەها کاردانەوەیەکی ئەرێنی هەیە لە جۆشدان ولە قاڵبدانی هزر وبوونی کوردان بە کەلتووری کوردیی. بەڵام، کاتێک دێینەوە نێوخۆی هەرێم، مەرج نییە ئەو گڕ وتینەی تاراوگە ببینین. واتە، تا ڕادەیەک ئەو خرۆشان

وکەف وکوڵە نابینین. هەڵبەت، فاکتەری سەرەکیش لێرەدا، ڕەنگدانەوە وبێزاربوونی جەماوەرییە لە کارنامەی حکومەت وبژێوی وقەیران وهەلومەرجی ناهەموار ودەسەلآت وحوکمڕانی کوردیی. ئەوجا وێڕای نەداری، ئەم جەماوەرە خاوەنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆ نین، کە تەواوی تاکەکان کۆبکاتەوە وداخوازی وهیواکانیان بەرجەستە بکات وگرێ وگۆڵی دەروونیی وخۆبەکەمزانییان چارەسەر بکات.

کاتێك، تاکێکی کورد دەگاتە هەندەران، هیچ گومانی تیادا نییە کە لە ماوەیەکی کەمدا ئاشنا بە یاسا وداپەروەری وهاوڵآتیبوون دەبێ. دواتریش، یەکەم بەریەککەوتن لەگەڵ شوناس وکەلتووری گەلاندا دەخوڵقێ. هەربۆیە، ئەم تاکە، لێوانلێو لە هاوڵآتیبوون ویاسا ومەعریفە وهەست وسۆزی نەتەوەخوازیی دەبێ. لەوەش گرنگتر، ئەوەیە کە گرێی دەروونیی بێدەوڵەتیی وتەنیایی خاودەبێتەوە، کاتێك تەواوی ڕۆژ بە کارێکی ئاساییەوە مژوڵ دەبێ یاخود لە یەکێك لە کارگەکانی ئەوێدا ڕۆژانە سەرقاڵی کارکردن دەبێت. چونکە، وێڕای سەرقاڵیی، هەست بەوەش دەکات کە خانەخوێی تازە، گرنگی بە بژێوی وکێشە وخەمەکانی دەدات، هەربۆیە ئەو ئینتیمایەی بۆ دەگەڕێتەوە کە سەردەمانێك بوو لە ولآتی خۆیدا لەدەستیدابوو.

وەڵ، پاش وچان وڕەوینەوەی شەکەتبوون وپاش ساتێك حەوانەوە، ئیدی بەرچاوڕوونییەکی بۆ دروست دەبێ ولەبەرخۆیەوە پرسیار وهەڵسەنگاندن تاوتوێ دەکات، مژار وبەراوردکاریی دەبێتە بەشێك لە ژیانی ڕۆژانەی. لێرەوەیە، کە هەست بە گرنگی شوناس وکەلتوور

وبوونی خۆی له ولاّتی دووەم دەکات. هەربۆیە، پێبەپێی هاوتا بیانییەکانی، هەر کاتێك بۆنە وئاهەنگی کەلتووریی نیشتمانیی نەتەوەیی سازبکرێ، ئەمیش چاپووکانە خوازیارە بە جل وبەرگ وئالاّی پیرۆزی کوردستانەوە بەشداربێ، بۆئەوەی شوناس وکەلتووری نەتەوەیی خۆی دەربخات. کەوابێ، لەم دۆخە تایبەتەدایە کە کەلتوور لە مێشك وخووددا، ئەو ڕۆڵە لە پاراستنی شوناسی نەتەوەییدا دەبینێ کە دەبوو لە ڕووی واقیع ومێژوویییەوە دەوڵەتی نەتەوەیی ببینیبا. بەلاّم، مادامەکی کورد دەوڵەتی نییە، کەوابێ تاکە ئەڵتەرناتیڤ لەبۆ پاراستنی شوناسی نەتەوەیی، خودی کەلتووری کوردییە، [1] هەروەك چۆن سەردەمانێك گەلی کورد، لە ڕێی شۆڕش وخەباتی چەکداریی وبزوتنەوەکانییەوە وەك تاکە ئەڵتەرناتیڤ توانیبووی بە بەردەوامی خۆی بسەلمێنێت.[2] بێگومان، ئەمەش پشتڕاستکەرەوەی وتەکانی پێشوومە، کاتێك ئاماژەمدا و وتم کەلتوور تەواوکەری پرۆژەی نەتەوەیی وسەلمێنەری ناسنامەی نەتەوەییمانە لەم سەردەمەدا.

جێی باسە، ئەو ناسیۆنالیزم وکەلتوورە نەتەوەییەی لە هەرێمی کوردستان وزە وبڕستی لێبڕاوە، لە نێو کوردانی تاراوگەدا لەوپەڕی گەرم وگوڕییدایە. هۆکاری ئەمەش، لە لایەك هەستیاریی وپەرچەکرداری ئەو

---

[1] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧

[2] ئەکرەمی میهرداد: ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، هەمان سەر چاوەی پێشوو، ل ٥٩

کوردانەی ئەوێیە لە بەرانبەر شوناس وکەلتووری گەلان، کە یەکێکە لە دیارترین دیاردەکانی جیهانگیری، لە لایەکیتریشەوە خونچەی میراتی هەولێ وخەباتی چەندین ساڵەی کورد‌ایەتی ئەو سەرکردە ونیشتمانپەروەرانەی کوردە کە سەردەمانێك بوو لەوێ نیشتەجێ ببوون، بەتایبەت ئەو بنەماڵە وکوردانەی لەگەڵ گرتنەدەستی دەسەلاّت لە لایەن لایەنگرانی مستەفا کەمالەوە تورکیای کەمالییان جێهێشت. [1]

تۆێژەر ومێژوونووسی فەرەنسی (جۆردی گۆرگاس)، بڕوای وایە کاتێك (سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم) لە سەدەی نۆزدەدا کۆتایی بە میرنشینە کوردییەکان دەهێنێ، ئیدی خانەدان وپیاوماقوڵانی ئەم میرنشینانە ڕوو لە ویلایەتەکانیتری دەوڵەتی عوسمانی یان ڕوو لە تاراوگە دەکەن. هەڵبەت، دوا شاڵاوی دەستبەسەرداگرتنی کوردستان، بووەهۆی ڕاوەدوونان ودوورخستنەوەی بنەماڵەی بەدرخان بەگ لە (١٨٤٧ن). لە ئەنجامی ئەم داگیرکارییەشدا، بۆشاییەکی سیاسی گەورە لە ناوچەکەدا خوڵقا، کە دواتر بووە هۆی دروستبوونی ئاژاوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا. [2]

هەر لەسەر ئەم بابەتە، تۆژەری ناوبراو، دربڕێژە بە قسەکانی دەدات ودەڵێ: "دوای ئەوەی، شوناسی کوردیی لە تورکیای کەمالییدا بووە

---

[1] جوردي غورغاس: الحركة الكردية التركية في المنفى، ت: جورج البطل، الطبعة الاولى، الناشران: دار الفارابي– بيروت، لبنان، دار اراس للطباعة والنشر– اربيل، ٢٠١٣، ص ٢٢

[2] جوردي تيجيل: كيف تبدّدت فرصة انشاء الدولة الكردية في ١٩٢٠؟ موقع الحياة، ٢٩/ نوفمبر/ ٢٠١٦، www.alhayat.com

دیاردەیەکی ناموّ وقیّزەون وناونیشانی بەرگریکردن لە پرۆژە نەتەوەییەکانی تورکیای کەمالیی، ناچار دەستەبژێر (نخبة)ی کورد گەیشتنە ئەوەی کە ئیدی بەرهەڵستی بکەن وزمانی ڕەتکردنەوە (نفي) بەکاربهێنن. دیارە، لە (١٩٢٥ز)یەوە، ئەو یان ئەویتر (الاخر) (مەبەست لە تورکە کەمالیستەکانە– نووسەر) بووە دوژمنی بۆماوەیی لای کوردە ناسیۆنالیستەکان، کە سەردەمانێك بوو ئەم دوو نەتەوەیە بە ئاشتی دەژیان. بێگومان، سەرکردەکانی کورد، بە جەختکردن لە (من) بەرەنگاری (ئەو) یان (ئەویتر) دەبوونەوە. [١] واتە، لێرەوە ئایدیۆلۆژیای (من وتۆ) یان (من وئەو) لە تورکیای کەمالییدا هاتە کایەوە. بە مانایەکیتر، سەرهەڵدانی چەمکی (منی بالاّ) وسڕینەوەی بەرانبەر لە نێو کورد وکەمالیستەکان.

بە بڕوای (سارتەر)، تاکە شتێك کە مرۆڤ لە بابەتە ماددییەکان جیادەکاتەوە ئازادییەکەیەتی. [٢] ئەمە سەرباری ئەوەی، بەلای ناوبراوەوە مرۆڤ پێکدێت لە بوون وچییەتیی (ماهية). بەلاّم، هەموو کات بوونی مرۆڤ لەپێش ماهییەتییەوە دێت، [٣] بۆیە ئازادە. کەواتە، بە بڕوای سارتەر، مرۆڤ بۆیە ئازادە لەبەرئەوەی خاوەنی (بوون)ە. بەمەش، (خود)ی نێو

---

[١] جوردي غورغاس: الحركة الكردية التركية في المنفى، ت: جورج البطل، مصدر سابق، ص ١٠

[٢] جان پۆڵ سارتەر: بوونگەرایی فەلسەفەی مرۆڤایەتییە، و: ڕۆشنا ئەحمەد ڕەسوڵ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤

[٣] د. حەمید عەزیز: فەلسەفەی سەردەمی ڕۆمانتیکیی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە وبلاّوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی موکریانی– هەولێر، ٢٠١٠، ل ٢٠٤

فەلسەفەی (دێکارت) ڕەتدەکاتەوە، وبوون پێش جەوهەر دەخات. هەڵبەت، ڕەتکردنەوەکەشی بنەمایەکی فینۆمینۆلۆجی هەیە، وله کتێبی (بوون ونەبوون)دا بوونگەرانە شیکراوەتەوە. [1]

هەڵبەت، ئەم بوونەی مرۆڤ، پێش جەوهەر وشوناس وئایین وکەلتوور وزمان وخاك ودابونەریت وتەواوی سەرخان وژێرخانیشە. ئەوجا، کاتێك مرۆڤی کورد لە تورکیای کەمالییدا (بوون)ی بکەوێتە مەترسییەوە، کەوابێ هیچ گومانی تێدا نییە کە شوناسی نەتەوەیی وکەلتوور وئایین وزمان وکەلەپوور ودابونەریت وپێگەی سیاسی وجوگرافیشی سڕاوەتەوە، بەمانای ئازادیشی نییە. هەربۆیە، وەك پێشتر ئاماژەم پێدا، سەردارانی کورد لە دۆخێکی مەترسیداری وەهادا ناچاربوون خاك وزێدی خۆیان بەجێبهێڵن وڕووبکەنە ولاتانیتر، لەبەرئەوەی لەوێ ئازادی بوونی هەبووە، واتە چیتر (بوون)یان ناکەوێتە بەر مەترسی لەناوچوون وسڕینەوە. بێگومان، ولاتانی ئەوروپاش، ئەو وێزگەیە بوو کە لە بیستەکانی سەدەی ڕابردووەوە دەستەبژێری کورد ڕوویتێکردبوو.

شایەنی باسە، سارتەر دەڵێ: "مرۆڤ لە بنچینەدا بە هیچ شێوەیەك ماهییەتی بۆ دیارینەکراوە، تا لەو سنوورەدا ڕەفتار وکار وهەڵسوکەوت بکات. بەڵکو، مرۆڤ لە بنچینەدا (بوون)ی بۆ دیاریکراوە، لە کاتێکدا تەنها شتە ماددییەکان ملکەچی ماهییەتیانن. واتە، ئازادی مرۆیی وەکی

[1] د. محەمەد کەمال: فینۆمینۆلۆجی، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند، چاپخانەی ناوەندی ڕەهەند- سلێمانی، ٢٠١٩، ل ٩٩

(بوون)، پێش ماهییەتی مرۆڤ دەکەوێت. کەواتە، بە بڕوای ئەو، چییەتیی بوونەوەری مرۆیی پەیوەستە بە ئازادییەکەیەوە. [1]

لە ڕاستیدا، بوونگەراکان، بڕوایان وابوو لە جیهانێکی بێ سەروبەری بێ واتادا، دەبێ هەوڵی دۆزینەوەی (واتا) بۆ جیهان وبۆ تاك بدرێت. [2] ئیدی مرۆڤ ئازادە، لە کردار ولە هەڵبژاردنەکانی خۆی، بۆیە چیتر خۆی (بوون)ی خۆی دروست دەکات. بە گونجاندنی ئەم بۆچوونە لەگەڵ واقیعی گەلی کورد، دەکرێ بڵێین سەردارنی کورد لە بەرانبەر جینۆساید وبێدەنگیی ڕایگشتی وبێسەروبەریی جیهان وبێ واتایی مرۆڤی کورد، ناچاربوون لە هەوڵی دۆزینەوەی مانایەك بۆ ژیان وکەرامەت و واتایەك بۆ ئەو حاڵەتەی گەلی کوردی تێکەوتووە، کۆچ بەرەو تاراوگە بکەن، تا لە خاکی ئازادییەکاندا لە مانای ئازادیی وبوون تێبگەن.

بە واتایەکیتر، دەکرێ بڵێین کۆچی سەرداران وبنەماڵە ناودار ونیشتمانپەروەرەکانی کورد بەرەو تاراوگە، بەهۆی نالەباریی بارودۆخی سیاسی ئەو سەردەمە وسڕینەوە وچەمکی منی بالأی کەمالیستەکان بەرانبەر بە گەلی کورد بوو، کە دەرەنجامەکەی بێداربوونەوەی هەستی نەتەوایەتی وچاندنی تۆی بەرخودان وئازادیی وکوردبوون بوو.

---

[1] د. حبيب الشاروني: فلسفة جان بول سارتر، الناشر منشأة المعارف بالاسكندرية– الاسكندرية، ٢٠٠٣، ص ١٣٣

[2] برایان ماگی: میژووی فەلسەفە، و: عوسمان حەمە ڕەشید گوررون، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٥

گوڵەوەچنەی مەبەستم ئەوەیە کە بڵێم، ئەو گوڵ وگوڵزارانەی ئەمڕۆ لە خاکی تاراوگە گەشاونەتەوە وبۆن وبەرامەی کەلتووری پەسەن وکوردایەتییان لووتی لاوانیان پڕکردووە، دوێنێ بە دەستی ئەم کەسایەتییە نیشتمانپەروەرانە چێندرابوون.

شایەنی وتنە، وەنەبێ تەنها کەمالیستەکانی تورکیای نوێ هۆکاری ڕاوەدوونانی سەردارانی کورد بووبن بۆ هەندەران لەو سەردەمەدا، بەڵکو ڕژێمگەلی پادشایی لە عێراق وئێران ودواتریش ڕژێمی بەعس لە سووریای کۆماریی بەشدار بوون. تەنانەت، پێشتریش لە دوای شکستهێنانی هەردوو شۆڕشی (بەدرخان پاشا)ی میری میرنشینی (جزیرە وبۆتان) لە ساڵی (١٨٤٧ن)، و(شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری) لە ساڵی (١٨٨٠ن لە دژی عوسمانییەکان، وبەهۆی وروژاندنی هەستی نەتەوایەتی وگەشەکردنی ئاستی هۆشیاری نەتەوەی کورد، ژمارەیەك کۆمەڵە وڕێکخراوی سیاسی لە کوردستانی باکوور سەریانهەڵدا. هاوکات، بزوتنەوەیەکی سیاسی وڕۆشنبیریی بەهێز، لە دەرەوەی دەسەڵاتی عوسمانی لە دژی حوکمڕانیی سوڵتان (عەبدولحەمید) سەریهەڵدا، کە خۆی لەو کەسایەتییە سیاسی وکۆمەڵایەتی وڕۆشنبیرانەدا دەبینییەوە کە لە دەستی سوڵتانی ناوبراو وداروودەستەکەی هەڵهاتبوون وڕوویان لە ووڵاتانی دەرەوە کردبوو، بەتایبەت لە (میسر، لوبنان، فەرەنسا، بەریتانیا، سویسرا و...هتد.) [١]

[١] د. بەهادین ئەحمەد: سەرەتایەك بۆ میژووی ڕاگەیاندنی کوردی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤

هەڵبەت، هەموو کارێک کاردانەوەیەکی هەیە. مانای، سیاسەتی ناسیۆنالیزم وڕاسیزم ودوژمنکارانەی داگیرکەرانە کە مرۆڤی کوردی یاخی کردووە ولە بەرانبەردا شۆڕش وشوناسی نەتەوەیی وکەلتووریی خۆی دەردەخات. کاریگەریی سیاسەتی (منی بالاّ)یە، کە ئەم مرۆڤە یاخییە بە دوای (خودی ئاگامەند)دا وێڵە. هەربۆیە، هەردەم ژیانی یاخیبوون ڕادیکاڵە وبەردەوام لەنێو زۆرانبازییەکاندایە. بێگومان، یاخیبوون، ڕەتدانەوەیەکی هەمیشەییە کە گۆڕانکارییەکان وبەرەوپێشچوون دێنێتەکایەوە. مرۆڤی یاخیبوو، داهاتوو‌بینە، دیارە داهاتووش گۆڕانکاری وداهێنانە. تاوەکو مرۆڤیش ئازاد نەبێت، هەرگیز ناتوانێت داهێنەربێ وپڕۆژەکانی (بوون)ی بهێنێتە کایەوە. یاخیبوون، ئازادی، داهێنان، داهاتوو، چەند واژەیەکن لە فەلسەفەی (بوونگەرایی)دا پێکەوە گرێدراون وبەکتر تەواوکەرن وبێبەش نابن. بەڵام، مرۆڤی نامۆ وبیاخینەبوو، لەبەرئەوەی (بوون)ی داگیرکراوە وئازادیی زەوتکراوە، بۆیە بێ داهاتووە. [1]

بێمکوورپیکردن، تورکە لاوەکان، توخمێکی نوێیان (ناسیۆنالیزم) خستە ولاّتەوە. ئەوان، دەیانەویست وەک شۆڕشگێڕە گەورەکانی ئەورووپا، چیتر گوێیان لە باسکردنی دەستووری سیاسی ئیمپراتۆریای عوسمانی وعوسمانیزم وپان ئیسلامیزمی سوڵتان عەبدولحەمید نەبێت. ئەوان، دەیانەویست بە سیاسەتی ناسیۆنالیزمی تورک، جێگەیان بگرنەوە. [2] واتە، پەیڕەوکردنی سیاسەتی ناسیۆنالیزمی توندئاژۆ وچەمکی (منی بالاّ)

[1] د. محەمەد کەمال: ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی وبوونی مرۆڤ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦

[2] کۆمەڵەی خوێیبوون: قەتڵوعامی کورد لە تورکیا، و: نەجاتی عەبدوڵڵاّ، لە بلاّوکراوەکانی بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان– سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٢٥

وسڕینەوەی (ئەویتر)، کە پێشتر ئامارژەم پێدا. بێگومان، بەمەش (بوون وئازادی) بەرانبەر داگیرکەریّ وناموّیی وپەخسیریی وکوّیلایەتی پێدەبەخشریّ. ئەوجا، مرۆڤی چەوساوە کە بە ناموّیی دەژی، هەرگیز ناتوانیّ بوونی ڕاستەقینەی خوّی دەربخات وناوەڕوّکی خوّی بخولّقێنیّ. بێگومان، گەر مرۆڤی چەوساوە لە ژێر باری گرانی ئەم دۆخە سەپێندراوەدا یاخی نەبێت، کەواتە ناموّیی وکوّیلایەتی بوّ خوّی هەڵدەبژێریّ وڕەتی ئازادیی وسەربەرزیی دەکاتەوە. [1]

لە مێژوودا، مرۆڤی کورد وەک یاخیبوویەک، هەرگیز بەم ژێردەستەیی وناموّیی وکوّیلایەتییە ڕازی نەبووە، هەربۆیە بە لایەکدا تا توانیویەتی یاخیبووە وشۆڕشی بەرپاکردووە، بە لایەکیتریشدا دەستەبژێرە ڕۆشنبیر ونیشتمانپەروەرەکانی بە مەبەستی گەیاندنی پەیامی مرۆڤی کوردی بێچارە بەرەو تاراوگە بەڕێکەوتوون. دیارە، یاخیبوون لە بارودۆخی تالّ وکۆچ بەرەو تاراوگە لە پێناو ئازادییدا، هەڵگرتنی بڕێک لە بەرپرسیاریەتییە. بەمانای، بەدەستهێنانی ئازادی وماف وپارێزگاریکردن لێی، بەرپرسیاریەتییە، بەڵام کوّیلایەتی هیچ بەرپرسیاریەتییەکی تێدا نییە. [2] واتە، شۆڕشی چەکداریی ویاخیبوون وخەباتی ڕۆشنبیریی وبزوتنەوەی چاپەمەنیی وکۆچ بەرەو مەنفا وگەیاندنی دەنگی کورد بە جیهانی دەرەوە، تێکڕا لە خانەی گەرانە وەدووی ناسنامەی نەتەوەیی وکەلتووری کوردەواری وئازادیی وخود وبوونداً. وەک

---

[1] د. محەمەد کەمال: ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی وبوونی مرۆڤ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤

[2] هاشم سالّح: لەبارەی چەمکی دەوڵەتی مەدەنییەوە، و: ئەردەلاّن عەبدوڵلاّ، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم- سلێمانی، ٢٠١٢، ل ١٦

پێشتریش ئامارژم پێدا، ئازادی خەسڵەتی سەرەکی مرۆڤە، کاتێکیش کە مرۆڤ ئازاد بوو، بێگومان بەرپرسیاریشە. [1]

شایەنی باسە، گەرچی مەنفا ودووەرە ولاتیی گەلێك سەختە، بەلام تا ئەمرۆ تاراوگە بووەتە خانەخوێیەکی گرنگ بۆ رۆڵەکانی کورد لە پێناو پاراستنی شوناسی نەتەوەیی وکەلتوور ودەنگ وڕەنگی کوردیی. بەپێی هەندێك سەرچاوە، یەکەمین چاپخانە وتەنانەت یەکەمین رێکخراوی سیاسی کورد لە مەنفا دامەزرێندراون. دیارە، یەکەمین چاپخانە، لەلایەن (حوسێن حوزنی موکریانی) لە ساڵی (١٩١٥ز) لە سوریا دامەزراوە. یەکەمین ئۆرگانی سیاسی کوردییش، هەر لە مەنفا دروستکراوە، کە ئۆرگانی (عەزمی قەومی کوردستان)ە لە ساڵی (١٩٠٤ز) لە قاهیرە دامەزراوە. [2]

واتە، ئەوەی کورد بە درێژایی مێژوو بە شۆڕش وخەباتی چەکداریی بەدەستی نەهێنا لە شوناس وپێگەی نەتەوەیی سیاسی جوگرافیی، دەکرێ لانیکەم بە شۆڕشی مەدەنی وزمانی چاپ ولەپێی بلاوکراوە جۆراوجۆرەکانی رێکخراوە کەلتووریی فەرهەنگیی کۆمەڵایەتییەکانەوە بەدەستیبهێنێ. بەوەی، تێکڕای ئەو رێکخراوانە کۆمەڵگای مەدەنی چێدەکەن. دەبێ مکوورین لەسەرئەوەی، هەردەم لاوانی کورد سووتەمەنی شۆڕش وخەباتی

---

[1] مەریوان وریا قانیع: دەربارەی فەلسەفە وئیسلام وڕۆشنگەری، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٧

[2] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣

چەکداریی بوون، لەکاتێکدا خەباتی مەدەنی وڕۆشنبیریی هەرگیز کەس ناکاتە قوربانیی خۆی. وەلێ، (جۆرج دانتۆن) وتەنی: "شۆڕش ڕۆڵەکانی خۆی دەخوات" [1] بەڵام، (ئەنتۆنیۆ گرامشی) وتەنی: کۆمەڵگای مەدەنی، پەیوەندییە ڕۆشنبیرییە- ئایدیۆلۆژییەکان لەخۆ دەگرێت، سەرباری چالاکی ڕۆحیی- هزریی. [2] بێجگەلەوەی، (بێنەدێکت ئەندرسۆن)یش هەردەم دەیگوت: زمانی چاپ، بناغەی هۆشیاری نەتەوەیی دادەڕێژێت. [3]

دەکرێت، دوا وتەم ئەوەبێ کە بڵێم (ئێمە کێین)؟ لە ڕووپەڕی میژووودا، وا نووسراوە ئێمە ئەو گەلەین کە بە ئەنفال وکیمیایی وجینۆساید وداگیرکردن وپەرتەوازەیی وبەزەیی وگێلیی ناسراوین. ئێمە لە میژووودا، ئەو گەلەین کە ولاتانی ئیقلیمیی هەردەم ویستوویانە شوناس وزمان وپێگە وکەلتوور وڕەگەزمان ڕیشەکێش بکەن. ئێمە ئەو گەلەین، کە بە درێژایی میژوو زلهێزان فریوی داوین وناپاکی گەورەی لەگەڵ کردووین. ئێمە ئەو گەلەین، کە لانکی شارستانییەت وداڕێژەری مرۆڤایەتین. ئێمە ئەو گەلەین، کە هەرگیز چاومان لە خاکی گەلانیتر نەبووە وهەردەم خاکمان داگیرکراوە. ئێمە ئەو گەلەین، کە خۆخۆڕ ونەزان وپەرتەوازە وبە هەموو بایەک دەشەکێینەوە.

---

[1] معتزبالله عبدالفتاح: حتى لا تاكل الثورة المصرية ابناءها، موقع الوطن، الثلاثاء، ٢/ ٤/ ٢٠١٣، www. elwatannews.com

[2] مفهوم المجتمع المدني: تغريد كشك، ١٠/ ٧/ ٢٠٠٦، www.grenc.com/a/tkishek/show

[3] مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٢

بەڵام، ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە ئیدی لە ڕابردوویەکی خوێناوی پەرتەوازەی ناپاکدا بسوڕێینەوە. بەڵکو، پێویستە بیر لە داهاتوومان بکەینەوە، بە هزری تازەگەرایی وئەقڵگەرایی وگومانگەرایی، لە پێناو بونیادنانی داهاتوویەکی پرشنگدار وکەلتووریێکی نەتەوەیی سەرفراز وفەرهەنگێکی دەوڵەمەندی ڕەنگاڵە. واتە، گۆڕینی ئێمەیەکی ئەنفالکراوی بێئیرادەی خودناموێی تێکشکاو کە تەنها جێی بەزەیین، بە ئێمەیەکی بالأی ئاگامەندی چالاکی کارکردی مۆدێرن. ئەمەش، ئەو کەلتووڕە داوەشیوەیە کە پێویستە وەلاینێین. چیتر، ناکرێ تاسەر پێناسەی کورد، ئەنفال وکیمیایی وجینۆساید وبراکوژیبێ، بەڵکو پێناسەی نوێی کورد، دەبێ کەلتوور وفۆلکلۆر وفەرهەنگ وزانستبێ. وەلێ، ئەم مرۆڤە کوردە نوێیەش، بەهۆی شەڕێکی موقەددەس وبە میتۆدی ڕەخنە ولەژێر کارتێکردنی دەوروبەر وڕەتکردنەوەی ڕابردوودا، میژوو بۆ خۆی دادەهێنێ. [1]

[1] د. محەمەد کەمال: فەلسەفەی سارتەر، خوێندنەوەیەکی نوێ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣

دەرەنجام

دەوترێت، کەلتووری کۆمەلاێەتی بەرهەمی کۆمەلگا خۆیەتی، لە ڕێی هەڵسوکەوت وچۆنیەتی بیرکردنەوە وڕەفتار وکەلەپوورییەوە. هەرگیز، ناتوانرێت بە ئاسانی وبە زووترین کات ولەخۆڕا کەلتووری کۆمەلاێەتی کۆمەلگایەکی مرۆیی بگۆڕدرێت. لەبەرئەوەی، ئەو کەلتوورەی تایبەتە بەو کۆمەلگایە وڕێچکەی خۆیی گرتووەتەبەر، بۆماوەییە ونەوە لە دوای نەوە گواستراوەتەوە وئێستاکەش بە تەواوی جێی خۆیی گرتووە. ئەوجا، دەشێت بەشێك لەو کەلتووە لە کەلتووری گەلانیترەوە هاوردەکرابێ، یان کاریگەریی کەلتووری دراوسێبێ بەسەر کەلتووری هاوسێوە.

کەواتە، هەرچەند گەلان سنووورەکانی بوونی خۆیان تۆکمە بکەن، بەلاێم کاریگەریی وڕەنگدانەوەی کەلتوورگەلێك زۆر لەوە زیاترە کە بتوانرێ بەری پێبگیرێ. هەڵبەت، جیهانگیریی، باشترین وزەقترین نموونەیە کە لەمڕۆدا هیچ سنوورگەلێکی یەکە سیاسییەکانی جیهان لە بەرانبەریدا توانای ڕێگریکردنیان نییە. ئەمڕۆ، یەکێك لە خەسڵەتەکانی جیهانگیری هێزی نەرم وزانیارییە، کە لە ڕێی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان وتۆڕ وکەناڵە ئاسمانییەکان وماس میدیاوە تەواوی گۆی زەوی گرتووەتەوە. بێمکووڕیکردن، ئەستەمە دەوڵەتێك هەبێ وبتوانێ سەد لە سەد بەری پێبگرێت. ئەمە وێڕای ئەوەی، خواردەمەنی، یەکێکیترە لە خەسڵەتەکانی جیهانگیری،

مەبەستیش لە (مەکدۆنالّدن)ە کە زۆرینەی ولاّتانی داگیرکردووە. لە ڕاستیدا، ئەمەی باسمانکرد، هەم خواردنە هەم دەرخستەی کەلتوور وهەژموونی ئەمریکایە. کەواتە، هەرچەند ڕێگریی لە هاوردەکردنی کەلتووری کۆنی بێگانە بگیرێ، بێشك شالاّوی نوێی کەلتوور بەدوایدادێ. وەڵ، ئەمەش هۆکاری گەشەسەندنی کۆمەڵگاکان وکارئاسانی پەیوەندییەکان وڕووداوەکان وئاڵوگۆڕە جۆراوجۆرەکانە.

دوایئەوەی کورتەیەکی کەلتوورم بە گشتی باسکرد، ئینجا باسێکی کورتی کەلتووری کوردیش دەکەم. شایەنی وتنە، گەرچی گەڵی کوردیش هاوشێوەی گەلانیتر یەخسیری کەلتووری دەرەکییە، بەلاّم ئەوەی خستوومەتە ڕوو، لایەنە نەرێنییەکانیەتی کە ڕەنگدانەوەیەکی خراپی هەیە. ئەم کتێبە، تەواوی ئەو لایەنە نەگریسانەی دەرخستووە کە پێویستە لق وپۆپ بکرێن. بەلاّم، گەر ئەمە ئەستەمبێ لە ئێستادا، دەبا لە نێو هەناوی مێشکماندا پرۆژەیەك بە ناوی کەلتووری نێوە بخولّقێنین، کە دواجار لە نەبوونەوە بێتە بوون وڕێنموونیمان بکات لەبۆ بونیادنانی ئایندەیەکی نوێی گەلەکەمان.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان :

١. ئازاد تۆفیق خەیات: یەکتاپەر ستانی دەرزی، بەڕێوەبەرا یەتی چاپ وبلاوکرد نەوەی سلێمانی، چاپخانەی بینایی– سلێمانی، ٢٠٠٩

٢. ئازاد تۆفیق خەیات: دەربارەی عەقڵی سێکیولار وکورد سێکیولار، چاپی یەکەم، چاپخانەی کوردستان– سلێمانی، ٢٠١١

٣. ئازاد تۆفیق خەیات: نا سیۆنالیزمی کوردی وهۆکارە کانی کامڵ نەبوونی، چاپی یە کەم، بەڕێوەبەرێتی چاپ وبلاوکردنەوەی سلێمانی، چاپخانەی لەریا– سلێمانی، ٢٠١٢

٤. ئازاد تۆفیق خەیات: (نالی، دادتیٚ) وێکچوونێکی فرەڕەهەند، چاپی یە کەم، چاپخانەی ئینستیتیوتی کەلەپووری کورد– سلێمانی، ٢٠١٧

٥. ئازاد تۆفیق خەیات: ڕۆشنبیر، دەسەلاّت، ژینگە، چاپی یە کەم، لە بلاوکراوە کانی پرۆژەی قەفتان بۆ چاپ وبلاوکردنەوە، چاپخانەی ناوەندی سارا– سلێمانی، ٢٠١٧

٦. ئازاد تۆفیق خەیات: بەر هەمهێنانی ڕووخێ نەری بیرو باوەڕ (وێ ست)، چاپی یە کەم، چاپخانەی پیرەمێرد– سلێمانی، ٢٠١٨

٧. ئەنگڵس: لودڤیگ فۆیەرباخ وکۆتایی فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی، و: سالار ڕەشید، لە بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیر وهۆشیاری (ی.ن.ك)، ٢٠٠٥

٨. ئەکرەمی میهرداد: ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، لە بلاوکراوە کانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك) سلێمانی، ٢٠٠٦

٩. د. بەهادین ئەحمەد: سەرەتایەك بۆ میژووی ڕاگەیاندنی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی– کەرکوك، ٢٠١٣

١٠. برایان ماگی: میژووی فەلسەفە، و: عوسمان حەمە ڕەشید گوروون، لە بلاوکراوە کانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)، دەزگای چاپ وپەخشی حەمدی– سلێمانی، ٢٠١٠

١١. تاریق محەمەد عەبدولڕەحیم: ڤلادیمێر ف. مینۆرسکی، و: ئازاد عوبێد سالح، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری– هەولێر، ٢٠٠٨

١٢. جان پۆڵ سارتەر: بوونگەرایی فەلسەفەی مرۆڤایەتییە، و: ڕۆشنا ئەحمەد ڕەسوڵ، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٤

١٣. د. جەعفەر عەلی رەسوڵ: سۆفیزم وکاریگەریی لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا ١٨٨٠– ١٩٢٥، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوە کانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپخانەی تیشک– سلێمانی، ٢٠٠٨

١٤. جۆن ئێم. دان: سەردەمی ڕۆشنگەریی، و: محەمەد وەلی کا کایی وجیهانگیری غەفاری، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی خانەی چاپ وبلاوکردنەوەی چوارچرا– سلێمانی، ٢٠٠٨

١٥. د. حەمید عەزیز: فەلسەفەی سەردەمی ڕۆمانتیکیی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی موکریانی– هەولێر، ٢٠١٠

١٦. د. حسەین بەشیریە: مارکسیزمی فەلسەفیی ڕۆژئاوایی، و: مەنسووری تەیفووری، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وپەخشی حەمدی– سلێمانی، ٢٠٠٩

١٧. خەلیل شەڵماشی: نەژادی کورد لە لوبنان، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٠

١٨. داریوش ئا شوری: چەمک وپێناسەی فەرهەنگ (کەلتوور)، و: ئیبراهیم حەسەن پوور، چاپی یەکەم، خانەی موکریانی بۆ چاپ وبلاوکردنەوە، چاپخانەی موکریانی– هەولێر، ٢٠١٣

١٩. ڕۆبەرت ئۆڵسن: ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ١٩٩٩

٢٠. ڕێبوار سیوەیلی: کتێبی نالی، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، کوردستان، ٢٠٠١

٢١. ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل: هیگڵ فەلسەفە و مۆدێرنیزم، چاپی دووەم، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکریی وئەدەبی نما، چاپخانەی ڕەنج– سلێمانی، ٢٠٠٤

٢٢. ژیلوان عەبدوڵڵا هەڵەدنی: کوردۆلۆجی، چاپی یەکەم، چاپخانەی یاد– سلێمانی، ٢٠١٠

٢٣. سالح قەفتان: مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان– سلێمانی، ٢٠٠٤

٢٤. ساموێل. پ. هەنتینگتۆن: پێکدادانی شارستانییەکان، و: مامەند ڕۆژە، لە بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیر وهۆشیاری ی.ن.ک– سلێمانی، ٢٠٠٥

٢٥. د. سامان حوسێن ئەحمەد: ڕەهەندەکانی ڕیفۆرمی ئایینی لە ئەورووپا، چاپی سێیەم، لە بلاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنگەریی چاودێر، چاپخانەی خانی– دهۆک، ٢٠١٧

٢٦. شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، و: هەژار، لە بلاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد- نەجەفی پیرۆز، ١٩٧٣
٢٧. د. شەمسی محەمەد ئیسکندەر: مێژووی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا، و: شوکور مستەفا، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی ئاراس- هەولێر، ٢٠٠٩
٢٨. شێخ محەممەدی مەردۆخی کوردستان: مێژووی کورد وکوردستان، و: عەبدول کەریم محەممەد سەعید، چاپخانەی ئەسعەد- بەغداد، ١٩٩١
٢٩. عبدالرقیب یوسف: تابلۆکانی شەرەفنامە، چاپی سێیەم، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ژین- سلێمانی، ٢٠٠٥
٣٠. عەفیف ئەخزەر: عەلمانیەت وئ سولێیەت، و: شوان ئە حمەد، چاپی دووەم، لە بلاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا بۆ فکر ولێکۆڵینەوە، چاپخانەی حەمدی- سلێمانی، ٢٠١٨
٣١. عەتا قەرەداغی: کاریگەری کەلتووری ئەوان لە سەر کورد، وەزارەتی پرۆشنبیری، بەڕێوەبەرێتی چاپ وبلاوکردنەوەی سلێمانی- چاپخانەی ڕووناکی، سلێمانی، ٢٠٠٧
٣٢. عەتا قەرەداخی: گوتاری نا سیۆنالیزمی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج- سلێمانی، ٢٠٠٧
٣٣. د. عەلی شەریعەتی: فەلسەفەی مێژوو، و: توانا حەمە ڕەسوڵ، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی ناوەندی سایە بۆ چاپ وبلاوکردنەوە، چاپخانەی تاران- تاران، ٢٠١٦
٣٤. فیلیپ کرینبروک- کریستییەن ئالیسۆن: کەلتوور ونا سنامەی کورد، و: وریا ڕەحمانی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە و بلاوکردنەوەی موکریانی- چاپخانەی خانی، هەولێر، ٢٠٠٨
٣٥. فرانسیس فۆکۆیاما: کۆتایی مێژوو ودوایین مرۆڤ، و: ئیسماعیل کوردە، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کاروّ- سلێمانی، ٢٠٠٨
٣٦. کەریم زەند: ئایینستان، چاپی یەکەم، چاپەمەنی ئەزمر- سلێمانی، ٢٠٠٦
٣٧. د. کەمال مەزهەر: کورد وکوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکومەتی بەریتانیادا، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی گرین گ لۆری- بەیروت/ هەرێمی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٩
٣٨. کەیوان ئازاد ئەنوەر: مێژووی دەرکەوتنی ئایینەکانی ئێزدی وکاکەیی، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی کتێبخانەی هەژار موکریانی، چاپخانەی تاران- تاران، ٢٠١٨

٣٩. کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەک لە مێژووی کورد، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕەهەند- سلێمانی، ٢٠٠٦
٤٠. کۆمەڵەی خوێیبوون: قەتڵوعامی کورد لە تورکیا، و: نەجاتی عەبدوڵڵا، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان- سلێمانی، ٢٠٠٧
٤١. کۆ مەڵێک مامۆ ستای زاذکۆ: کوردۆ لۆجی، چاپی یە کەم، چاپخانەی مەنارە- هەولێر، ٢٠٠٩
٤٢. لین و. لینک ستەر: خواوە ندەکانی هزری سیا سی، و: کا مەران محە مەد پوور، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپخانەی ڕۆژهەڵات- هەولێر، ٢٠٠٧
٤٣. مایکڵ گەنتەر: فەرهەنگی مێژووی کورد، و: مامەکاك، چاپی یە کەم، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی ئاراس- هەولێر، ٢٠٠٧
٤٤. محمد امین زکی: کورد وکورد ستان، جلدی ١- ٢- ٣، (چاپخانەی دار السلام، بغداد)، انتشارات سیدیان- مهاباد، ١٩٣١
٤٥. د. محەمەد کەمال: فینۆمینۆلۆجی، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند، چاپخانەی ناوەندی ڕەهەند- سلێمانی، ٢٠١٩
٤٦. د. محەمەد کەمال: ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی وبوونی مرۆڤ، چاپی چوارەم، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند، چاپخانەی ناوەندی ڕەهەند- سلێمانی، ٢٠١٩
٤٧. د. محەمەد کەمال: فەلسەفەی سارتەر، خوێندنەوەیەکی نوێ، زانکۆی ماڵبۆرن- ماڵبۆرن، ئوسترالیا، ٢٠٠٢
٤٨. محمد ئارکۆن: ئایین، عەلمانییەت، فێندەمێنتالیزم، و: نەوزاد ئە حمەد ئە سوەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم- سلێمانی، ٢٠٠٣
٤٩. محمد ئارکۆن: یەری ڕەخنەیی هاو چەرخ، و: نەوزاد ئە حمەد ئە سوەد، چاپی یە کەم، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر، ٢٠٠١
٥٠. د. محە مەد شێخ: هێ گڵ وفەل سەفەی تازە گەری، و: دل یێر میرزا، چاپی یە کەم، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی ڕوون- سلێمانی، ٢٠١٠
٥١. مەریوان وریا قانیع: دەربارەی فەلسەفە وئیسلام وڕۆشنگەری، لە بڵاوکراوەکانی نێوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی- ئەمستردام، بەهاری ٢٠٠٢

٥٢. مەریوان وریا قانیع: ناسیۆنالیزم وسەفەر (کورد لە دیاسپۆرا)، لە بلاوکراوەکانی نێوەندی رەهەند، چاپخانەی ڕەنج- سلێمانی، ٢٠٠٥
٥٣. مەریوان وریا قانع: مرۆڤ وکەرا مەت، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕۆشنبیری وهو نەریی ئەندێشە، چاپخانەی تاران- تاران، ٢٠١٦
٥٤. د. مو سا ڤ یبراهیم: فیکری سیا سی خۆر ئاوا لە مەکیاڤیلیەوە تا مارکس، و: شوان ئەحمەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم- سلێمانی، ٢٠٠٥
٥٥. میریلا گالیتی: کلتووری کوردی لە دانراوی ئیتالییەکاندا لە سەدەکانی (١٣-١٩)، و: ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی- هەولێر، ٢٠٠٨
٥٦. نەو شیروان مستەفا ئەمین: بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین، کتێبی یەکەم، چاپی یەکەم، ا لدار العربیه للعلوم/ ناشرون، بیروت- لبنان، ٢٠١٢
٥٧. ھ. ئاجەریان، ڤ. مینۆرسکی، د. محەمەد موکری، ژ. ھ. کرامیرز: چەند با سێك دەربارەی ئەهلی هەق، و: نەجاتی عەبدوڵڵا ، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی- هەولێر، ٢٠٠٥
٥٨. هاشم سالح: جۆرج تەرابیشی ولێکشیتالکردنی ئایدیۆلۆجیای هاوچەرخی عەرەبی، و: شوان ئەحمەد، چاپی دووەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی ئاراس- هەولێر، ٢٠١٢
٥٩. هاشم سالح: لەبارەی چەمکی دەوڵەتی مەدەنییەوە، و: ئەردەلان عەبدوڵڵا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم- سلێمانی، ٢٠١٢
٦٠. ها شم سالح: سەرەتایەك دەربارەی ڕۆشنگەریی ئەوروپی، و: شوان ئە حمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج- سلێمانی، ٢٠٠٧
٦١. ها شم سالح: ئایین، فا شیزم، مەرگ، کۆمە لە و تار، و: هەورامان ور یا قانع،
www.hoshyari.com
٦٢. ها نا ئاریەنت: ئازادی چییە؟، و: حە مە ڕەشید، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، چاپخانەی سەردەم- سلێمانی، ٢٠١٥
٦٣. هیگڵ: میژووی فەلسەفە، و: عرفان مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر، ٢٠٠٥

٦٤. هیوا عەزیز سەعید: ڕەنگدانەوەی بیری لیبرالّی لە باشووری کوردستان (١٩٠٠– ١٩٥٨)، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ وبلاّوکردنەوە، چاپخانەی یاد– سلێمانی، ٢٠٠٦

٦٥. وِیلّ دیورانت: مێژووی شارستانێتی، و: ئازاد بەرزنجی، نەبەز کەمال نوری، دانا ئەحمەد مستەفا، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم– سلێمانی، ٢٠٠٧

٦٦. پ. د. وەد یع جوە یدە: جولاّ نەوەی نە تەوەیی کورد، و: ی. پ. د. پ. یا سین سەردە شتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سیما– سلێمانی، ٢٠٠٨

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١. د.ابراهيم قاسم درويش بالاني: صدام الحضارات لهانتنغتون– دراسة جيوبوليتيكية، مركز كردستان للدراسات الستراتيجية– السليمانية، ٢٠٠٧

٢. د. أحمد عزت راجح: اصول علم النفس، الطبعة السابعة، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر– القاهرة، ١٩٦٨

٣. أرشاك سافراستيان: الكرد وكردستان، ت: د. أحمد محمود الخليل، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع– دمشق، ٢٠٠٨

٤. أسامة أمين الخولي: العرب و العولمة، الطبعة الثالثة، مركز دراسات الوحدة العربية– بيروت، لبنان، ابريل/ نيسان، ٢٠٠٠

٥. باسيلي نيكيتين: الكرد، ت: د. نوري طالباني، الطبعة الثالثة، من منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكردستاني، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر– السليمانية، ٢٠٠٧

٦. ب. لرخ: دراسات حول الكرد الايرانيين واسلافهم الكلدانيين الشماليين، ت: د. عبدي حاجي، الطبعة الثالثة، من منشورات بنكةى ذين، مطبعة شظان– السليمانية، ٢٠٠٨

٧. بنجامين باربر: عالم ماك، ت: أحمد محمود، المجلس الاعلى للثقافة، المشروع القومي للترجمة– القاهرة، ١٩٩٨

٨. بول هيرست، جراهام تومبسون، ما العولمة، ت: د. فالح عبدالجبار، عالم المعرفة، مطابع السياسة– الكويت، سبتمبر ٢٠٠١

٩. بويد شيفر: القومية، ت: د. جعفر خصباك، عدنان الحميري، دار مكتبة الحياة– بيروت، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر– بغداد، نيويورك، ١٩٦٦

١٠. ت. س. اليوت: ملاحظات نحو تعريف الثقافة، ت: شكري عياد، الطبعة الاولى، التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، مطبعة دار التنوير– القاهرة، بيروت، تونس، ٢٠١٤
١١. توما بوا: الكرد، ت: صلاح عرفان، من منشورات مركز الدراسات الكوردية (كوردولوجي)– السليمانية، ٢٠١٠
١٢. جوردي غورغاس: الحركة الكردية التركية في المنفى، ت: جورج البطل، الطبعة الاولى، الناشران: دار الفارابي– بيروت، لبنان، دار اراس للطباعة والنشر– اربيل، ٢٠١٣
١٣. د. حبيب الشاروني: فلسفة جان بول سارتر، الناشر منشأة المعارف بالاسكندرية– الاسكندرية، ٢٠٠٣
١٤. حسين العودات: المثقف العربي والحاكم، الطبعة الاولى، دار الساقي– بيروت، لبنان، ٢٠١٢
١٥. دييتر سنغاس: الصدام داخل الحضارات، ت: شوقي جلال، الطبعة الاولى، دار العين للنشر– القاهرة، ٢٠٠٨
١٦. ديفيد انغلين، جون هيوسون: مدخل الى سوسيولوجيا الثقافة، ت: لما نصير، الطبعة الاولى، المركز العربي للابحاث ودراسة السياسات– بيروت، آذار / مارس ٢٠١٣
١٧. دنيس كوش: مفهوم الثقافة في العلوم الاجتماعية، ت: د. منير السعيداني، الطبعة الاولى، المنظمة العربية للترجمة– بيروت، آذار ٢٠٠٧
١٨. ركس نايت، مرجريت نايت: المدخل الى علم النفس الحديث، ت: د. عبد علي الجسماني، الطبعة الثانية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر– بيروت، ١٩٩٣
١٩. روبرت أولسون: تأريخ الكفاح القومي الكردي ١٨٨٠– ١٩٢٥، ت: أحمد محمود الخليل، الطبعة الاولى، دار الفارابي– بيروت، لبنان، كانون الثاني ٢٠١٣
٢٠. صامويل هنتنجتون: صدام الحضارات.. اعادة صنع النظام العالمي، ت: طلعت الشايب، طبعة ثانية، مكتبة طريق العلم– القاهرة، ١٩٩٩
٢١. صمويل ب. هنتنجتون: من نحن؟، ت: أحمد مختار الجمال، الطبعة الاولى، المركز القومي للترجمة– القاهرة، ٢٠٠٩
٢٢. صلاح سعدالله: حول اللغة الكردية، مطبعة دار الجاحظ– بغداد، ١٩٨٥
٢٣. فرانز فانون: معذبو الارض، ت: د. سامي الدروبي، د. جمال اتاسي، الطبعة الثانية، مدارات للابحاث والنشر– القاهرة، ٢٠١٥

٢٤. د. فرست مرعي: تأريخ التبشير المسيحي في كردستان، من منشورات اكاديمية التوعية وتأهيل الكوادر، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر– السليمانية، ٢٠١١
٢٥. فوأد حمه خورشيد: اللغة الكردية، التوزيع الجغرافي للهجاتها، مطبعة الوسام– بغداد، ١٩٨٣
٢٦. د. فؤاد علي أحمد: وسائل الاعلام والمشاركة السياسية، الطبعة الاولى، دار أمجد للنشر والتوزيع– عمان، الاردن، ٢٠١٦
٢٧. كاترين كليمان: التحليل النفسي، ت: د. محمد سبيلا، حسن أحجيج، من منشورات الزمن، مطبعة النجاح الجديدة– دار البيضاء، ٢٠٠٤
٢٨. كلود كيتيل: تأريخ الجنون، ت: سارة رجائي يوسف، كريستينا سمير فكري، الطبعة الاولى، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة– القاهرة، ٢٠١٥
٢٩. مايلز كوبلاند: لعبة الامم، ت: مروان خير، الطبعة الاولى، انترناشنال سنتر– بيروت، مايو ١٩٧٠
٣٠. مارتن غريفيش، تيري أوكالاهان: المفاهيم الاساسية في العلاقات الدولية، الطبعة الاولى، مركز الخليج للابحاث– دبي، الامارات العربية المتحدة، ٢٠٠٨
٣١. د. محمد زكي أحمد البرواري: الكورد والدولة العثمانية، موقف علماء كوردستان من الخلافة العثمانية، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع– دمشق، سوريا، ٢٠٠٩
٣٢. د. موسى ابراهيم: معالم الفكر السياسي الحديث والمعاصر، مؤسسة عزالدين للطباعة والنشر– بيروت، لبنان، ١٩٩٤
٣٣. ميشيل فوكو: تأريخ الجنون في العصر الكلاسيكي، ت: سعيد بنطراد، الطبعة الاولى، المركز الثقافي العربي– دار البيضاء، المغرب، ٢٠٠٦
٣٤. هاشم صالح: الانسداد التأريخي، الطبعة الاولى، دار الساقي– بيروت، لبنان، ٢٠٠٧
٣٥. يجنالد وايلد: علم النفس، ت: عبدالعزيز جادو، المكتبة الجامعية– الاسكندرية، ٢٠٠١

فەرهەنگەکان:

١. فەرهەنگی سیاسی ئارەش (نوێ)، ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە فارسییەوە: زاهیر محەممەدی، یاسین حاجی زادە، چاپخانەی ڕۆژهەلات، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر، ٢٠٠٦

٢. معجم علم النفس والتحليل النفسي: الطبعة الاولى، دار النهضة العربية للطباعة والنشر- بيروت، ١٩٨٩

گۆڤارەکان:

١. کەرکوک (٢٩): گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزییە، ژمارە (١) ساڵی هەشتەم، کۆمەڵەی ڕوناکبیری و کۆمەلایەتی پارێزگای کەرکوک دەریدەکات، هاوینی ٢٠٠٦

٢. کوردۆلۆجی، گۆڤاری مەڵبەندی کوردۆلۆجی: ژمارە (١)، ٢٠٠٨

٣. نوێبوون: گۆڤارێکی سیاسی ڕوناکبیری وەرزییە، ژمارە (١٤)، مەڵبەندی (١)ی ڕێکخستنی سلێمانی (ی.ن.ك) دەریدەکات، چاپخانەی شڤان- سلێمانی، کانوونی دووەم/ ٢٠١٢

ڕۆژنامەکان:

١. کوردستانی نوێ: ساڵی بیست ودووەم، کاکێشان، ژمارە (٦٠٣٥)، چوارشەممە، ٢٧/ ٣/ ٢٠١٣

٢. کوردستانی نوێ: ساڵی بیست ودووەم، کتێب، ژمارە (٥٩٩٣)، یەکشەممە، ٣/ ٢/ ٢٠١٣

ڕا پۆرت وتێز وليكچەرە زانكۆييەكان:

١- عبدالله بوقرن: الاخر في جدلية التاريخ عند هيجل، بحث جامعي لنيل شهادة دكتوراه العلوم في الفلسفة، كلية العلوم الاجتماعية والانسانية، قسم الفلسفة، جامعة منتوري قسنطينة- الجزائر، ٢٠٠٧

ماڵپەڕەکان:

٢- ئایین: وتار، لە ئینسایکلۆپیدیای ئازادی ویکیپیدیاوە، ٩/ شوبات/ ٢٠١٧، *ckb.wikipedia.org*

٣- برزو محمد: الشعر الكردي في القرن التاسع عشر في كردستان الجنوبية (العراق)، اتحاد المثقفين الكورد- غرب كوردستان في الخارج، ١٥/ ٥/ ٢٠٠٧، *www.rojava.net*

٤- تعريف الثقافة لغة واصلاحا: رانيا سنجق، موقع موضوع كوم، ٥/ يناير/ ٢٠١٦، mawdoo3.com
٥- جان دۆست: منی کوردی سەرگەردان وخەونی یەکێتی، باسنیوز، ١٥/ کانونی یەکەم/ ٢٠١٨، www. Basnews.com
٦- جميل حمداوي: جدلية المثقف والسلطة، ديوان العرب، منبر حر للثقافة والفكر والادب، كانون الثاني ٢٠٠٧، www.diwanalarab.com
٧- جوردي تيجيل: كيف تبدّدت فرصة انشاء الدولة الكردية في ١٩٢٠؟ موقع الحياة، ٢٩/ نوفمبر/ ٢٠١٦، www.alhayat.com
٨- چاند: وتار، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادی ویکیپیدیاوه، ٩/ ئازار/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org
٩- حزب العمال الكردستاني: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٥/ ديسمبر/ ٢٠١٨، ar.wikipedia.org
١٠- حبيب سروري: الخيال اهم من المعرفة، العربي الجديد، ١٢/ مايو/ ٢٠١٦، www.alaraby.co.uk
١١- رزان صلاح: فرويد وعلم النفس، موضوع كوم، ١٤/ ديسمبر/ ٢٠١٦، mawdoo3.com
١٢- سمير بلكيف: مقال، ماذا يعني ان يكون الانسان مواطنا؟، موقع الحوار، ٢٠١٦، elhiwardz.com
١٣- سوور پێستەکان: وتار، ویکیپیدیا، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوه، ١٤/ ١٠/ ٢٠١٨، ckb.wikipedia.org
١٤- شهيرة دعدوع: مفهوم علم النفس، موضوع كوم، ١٧/ اغسطس/ ٢٠١٧، mawdoo3.com
١٥- صامويل هنتنجتون: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٧/ فبراير/ ٢٠١٩، ar.wikipedia.org
١٦- عولمة محلية: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ١٤/ نوفمبر/ ٢٠١٨، ar.wikipedia.org
١٧- فرانسيس فوكوياما، نهاية التاريخ بداية الشهرة: الجزيرة، مواقع الكترونية، موسوعة الجزيرة، ٢٠١٩، www.aljazeera.net

١٨- فرانسيس فوكوياما: تراث هنتنجتون، المستقبل للابحاث والدراسات المتقدمة، الاثنين، ٥/ نوفمبر/ ٢٠١٨، *futureuae.com*

١٩- قومية: مقالة، ويكيبيديا الموسوعة الحرة، ٣١/ مارس/ ٢٠١٩، *ar.wikipedia.org*

٢٠- كۆماری مەهاباد: وتار، ویکیپیدیا، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢/ ٨/ ٢٠١٨، *ckb.wikipedia.org*

٢١- كوردستانی سوور: وتار، ویکیپیدیا، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ١٠/ حوزەیران/ ٢٠١٨، *ckb.wikipedia.org*

٢٢- ماجد محمد مصطفى: حوار هادئ مع رئيس المؤتمر الوطني لجنوب كوردستان، مقابلات وحوارات، الحوار المتمدن، ٣١/ ٣/ ٢٠١٠، *www.m.ahewar.org*

٢٣- ماهو مشروع الشرق الاوسط الجديد؟: منتديات دريمز كريزي، ١/ ٨/ ٢٠٠٨، *www.dcrazy.com*

٢٤- مەکدۆنالّدز: وتار، ویکیپیدیا، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢٣/ شوبات/ ٢٠١٨، *ckb.wikipedia.org*

٢٥- محمد فيضي: تعريف الثقافة، موضوع كوم، ١٣/ فبراير/ ٢٠١٨، *mawdoo3.com*

٢٦- د. مختار بلول: نهاية وبداية و ولادة وموت الحضارات في العالم، موقع مختار بلول، ٢٧/ اغسطس/ ٢٠١٨، *dr.mukhtarmballool.com*

٢٧- معتزبالله عبدالفتاح: حتى لا تاكل الثورة المصرية ابناءها، موقع الوطن، الثلاثاء، ٢/ ٤/ ٢٠١٣، *elwatannews.com www.*

٢٨- مفهوم المجتمع المدني: تغريد كشك، ١٠/ ٧/ ٢٠٠٦، *www.grenc.com/a/tkishek/show*

٢٩- ناسیۆنالیزم: وتار، ویکیپیدیا، له ئینسایکلۆپیدیای ئازادەوە، ٢/ تشرینی یەکەم/ ٢٠١٨، *ckb.wikipedia.org*

٣٠- نبيل عودة: فلسفة مبسطة، مفاهيم الجنون، الحوار المتمدن، ٢٢/ ٧/ ٢٠١٥، *www.m.ahewar.org*

بلاوکراوەکانی پڕۆژەی قەڤتان

١. ڕۆشنبیر دەسەلآت ژینگە
نووسینی : ئازاد تۆفیق خەیات ٢٠١٧

٢. وەهمی دونیایەکی تر
نووسینی : ئارام قەڤتان ٢٠١٨

٣. لەناو موزیکی کوردیدا
نووسینی : د.بەرزان یاسین ٢٠١٨

٤. فریودان و ساختەکاریی تۆڕەکانی ئینتەرنێت
نووسینی : جەمال عومەر محەمەد ٢٠١٨

٥. ئەخۆل لە نێوان ئەدەب و هونەردا
ئامادەکردنی : مەریوان قەڤتان ٢٠١٩

٦. پڕۆژەی بە کوردیکردنی زانست وخوێندنی بالآ
نووسینی : د. فازیل قەڤتان ٢٠١٩

٧. خوێندنەوە لە زەمەنی شێوەکاریدا
نووسینی : وەهبی ڕەسوولْ ٢٠١٩

٨. مێژووی حوکمدارانی بابان
نووسینی : تۆفیق قەڤتان ٢٠١٩

٩. ناوەندە سیستمی گازە پزیشکییەکان
نووسینی : مەریوان قەڤتان ٢٠٢٠

١٠. لێرەولەوێ باران دووراودوور هەتاو
نووسینی : دلاوەر قەرەداغی ٢٠٢٠

بلاوکراوەکانی پڕۆژەی قەڤتان

١١. کوخەکەی مام تۆم

نووسینی : هاریێت بیچەر ستۆ

وەرگێڕانی : د. فازیل قەفتان ٢٠٢٠

١٢. گرنگیی بۆچوون و کۆی بیرو ڕا ئابووریێیە

یۆنانییەکانی سەدەکانی کۆیلایەتی

نووسینی : د. فازیل قەفتان ٢٠٢٠

١٣. سلێمانی لە کۆتایی بابانەوە بۆ سەرەتای ڕاپەڕین/ ڕۆشنبیریی

نووسینی : شاهۆ عوسمان

١٤. کەلتوور پڕۆژەیەکی کوردی خەیاڵئامێز

نووسینی: ئازاد تۆفیق خەیات ٢٠٢٠